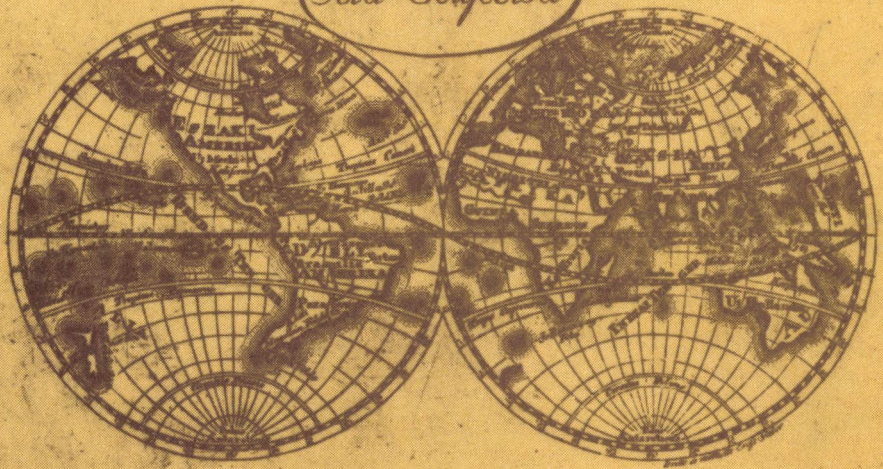

5777g

2

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Polyóbisa

'82/4

STEIN - KÖL.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

P. C. Emmer – D. H. A. Kolff – R. J. Ross: Európa terjeszkedése és a harmadik világ mezőgazdaságának átalakulása. Két gyarmati modell	3
Claude Cahen: A középkori muszlim kelet gazdaság és társadalom- története	34
Benkő Judit: José Marti nemzeteszmeje	53
Horváth Gyula: A mexikói forradalom döntő szakasza: a Konvent és a polgárháború (1914–1916)	75

Történeszek

Hahner Péter: Albert Soboul, a francia forradalom történésze (Új kötet – régi viták)	91
Vlagyimir Mihajlovics Turok-Popov	106

Dokumentum

Oroszországi helyzetkép az 1905. évi forradalom küszöbén (Korabeli interjú Sz. J. Vitte gróffal)	121
---	-----

<i>Folyóiratrepertórium</i> (1979 második félév)	130
--	-----

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

821 3288 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

P. C. EMMER – D. H. A. KOLFF – R. J. ROSS:

EURÓPA TERJESZKEDÉSE ÉS A HARMADIK VILÁG MEZŐGAZDASÁGÁNAK ÁTALAKULÁSA. KÉT GYARMATI MODELL

(A budapesti Gazdaságtörténeti Világkongresszus 1982 A/1 szekciójának referátuma)

1. A. Bevezetés

A tengeren túli európai terjeszkedés, többek között, a mezőgazdasági termékek szükségletében nyilvánult meg. Ezek lehetnek olyan termények, melyeket Európában is meg lehetett termelni, de a tengerentúli költségeik elég alacsonyak voltak ahhoz, hogy a szállítási költségeket is megengedhetővé tegyék, másrészt lehetnek trópusi vagy szubtrópusi termények. Mindkét esetben nem pusztán közvetlenül fogyasztásra termelt árukról beszélhetünk, mint amilyen a búza, kávé vagy cukor, hanem olyan ipari nyersanyagokról is, mint amilyen a gyapjú, gyapot és a gumi. A gyarmatosításnak, természetesen, nem pusztán ez a szükséglet volt az oka, és több gyarmaton nem is találkozunk a világpiacon könnyen értékesíthető termények termelésére való törekvéssel. Bizonyos esetekben még az európai gyarmatosok is csak a saját létfenntartásukhoz szükséges terményekkel foglalkoztak, jóllehet az otthoninál kisebb sikerrel. Mindebből következően az Európán kívüli világban az európai terjeszkedés majdnem mindenütt jelentős befolyást gyakorolt az eredeti agrárstruktúrára.

Európai szempontból két nagyobb modell alakult ki, mindegyik egy sor altípussal. Ezek a következők voltak:

1. Az agrárvállalkozás teljesen új formájának létrehozása, nagy mennyiségű európai tőke segítségével, a tőkés költségelemzés alapján meghatározott recept szerint.
2. A tengerentúli parasztságnak olyan igazgatása vagy manipulálása, mely biztosítja a könnyen értékesíthető termények termelését és/vagy kincstári jellegű jövedelmek és járandóságok begyűjthetőségét.

Mindkét modellel és alkalmazásukkal találkozunk az európai terjeszkedés kezdetétől fogva. 1750 előtt – Spanyol Amerika kivételével – az európai hódításokat a kapitalista mezőgazdaság kiterjesztése érdekében hajtották végre. A spanyol kísérlet a latin-amerikai indián lakosság igazgatására nem talált követőkre. Csak a tizenharmadik század végétől kezdődött a második modellünk szerepet játszani a tengerentúli európai hódítások folyamatában. India

megmutatta az európaiaknak, hogy jövedelmet lehet szerezni olyan sűrűn lakott területekről is, amelyekkel korábban csak fejlett kereskedelmi kapcsolataik voltak. A tizenkilencedik század folyamán a franciák, a hollandok, németek és portugálok követték ezt az irányt. Általánosságban azonban mind 1800 előtt, mind után elsődleges volt a kapitalista mezőgazdaság terjeszkedése, mert ez olyan beruházási lehetőségeket nyújtott, amelyeket nehéz lett volna Európában realizálni, ahol a földmegosztás fennálló helyzete, és a mezőgazdasági proletariátus kialakulásának korlátai akadályozták a haszonnal kecsegtető tőkés beruházást.

Kétségtelen, hogy a világ más részein is fennálltak a kapitalista mezőgazdaság létesítésének hasonló strukturális akadályai. Általánosságban kijelenthetjük, hogy Európán kívül az európaiak csak ott tudtak tőkés mezőgazdasági vállalkozásokat létrehozni, ahol a bennszülött lakosság sűrűsége alacsony volt, vagy ezt a sűrűséget csökkenteni lehetett háborúkkal betegségekkel és népirtással. Ez történt a Karib térségben, az amerikai kontinensen (a nagyobb Peru, Közép-Amerika és Mexikó hegyvidéki területeit kivéve), Ausztráláziában és Dél-Afrika délnyugati csücskén. Másutt csak néhány, vagy eredetileg is, vagy az európai hódítás következtében ritkán lakott szigeten vált lehetővé az európai tőkés mezőgazdaság. Ha kísérletet tettek vele sűrűn lakott területeken, e kísérletek mindig kudarcot vallottak, hacsak az állam ereje nem volt képes hatékony támogatásukra. Általánosságban, csak az „üres” tengerentúli világ tette lehetővé az új mezőgazdasági üzlet korlátlan terjeszkedését, a föld, az importált munkaerő és a tőke optimális kombinációját.

A második módszert, a nem-európai agrár rendszerek igazgatását, mindig a „második legjobb” tekintették, legalábbis akkor, mikor több beavatkozást követelt meg, mint az ármechanizmus egyszerű alkalmazása. Csak a gyarmati államok hatalmának növekedésével vált Ázsia és Afrika gyakorlatilag igazgathatóvá. Az európai beruházók azonban mindig hűek maradtak a terjeszkedés első napjainak beruházási elveihez, s így európai tőkét csak az „üres” területek mezőgazdasági tevékenységébe ruháztak be. Az európai terjeszkedés második időszaka folyamán a nemzetközi tőke érdekelt volt a kikötők, vasutak és más közlekedési eszközök, s a bányászat fejlesztésében, de magába a nem-európai mezőgazdaságba sohasem ruháztak be. Ha a nemzetközi tőkének érdeke volt az 1750 után meghódított gyarmatok mezőgazdaságába való beruházás, mindig kísérletet tett arra, hogy valamiféle *tabula rasa*-t csináljon, mint ahogy megtették ezt az 1750 előtt elfoglalt telepes és ültetvényes gyarmatokon. A tőkés mezőgazdaságba való

európai beruházásokat alig érdekelhették Afrika és Ázsia újonnan meghódított területei, ezeket szinte nem is érintették a modern imperializmus eredményei. Amerika, Ausztrália, Újzéland és Dél-Afrika fehér telepes (volt) gyarmatai maradtak az egyedüli olyan területek a tengerentúli világban, ahol meg lehetett valósítani a föld, tőke és munkaerő optimális kombinációját.

A megkülönböztetése azon területeknek, ahol az európaiak sikeresen valósították meg a *tabula rasa* létrehozását, és azon területeknek, ahol céljaikat csak a tengerentúli parasztság igazgatásával érheték el, alapvető vizsgálati eszköze tanulmányunknak, ez teszi lehetővé a különböző kontinensek eltérő agrártörténeteinek megértését. Az alkalmazás bizonyos példáira tanulmányunk második részében kerül sor. Először azonban alaposabban meg kell vizsgálnunk a két fő modellt.

1.B. A Frontier és a munkaerővándorlás a tengerentúli kapitalista mezőgazdaság fejlődésében

A tőkés mezőgazdaságot itt úgy határozzuk meg, mint egy mezőgazdasági üzleti vállalkozást, amelyben a befektetett földet, munkaerőt, tőkét és igazgatást szigorúan, tudatosan vagy nem-tudatosan, gazdasági megfontolások határoznak meg, mint például a költség-haszon elemzés eredménye. Ebben az értelemben az Új Világbeli és a dél-afrikai mezőgazdasági tevékenység nagy része tőkésnek tekinthető. Ebből az elvből következően, a Karib térségben és Malájföldön, például, a mezőgazdaság alapvetően ültetvényesen volt szervezve, szorosan ellenőrzött munkaerővel, függetlenül attól, hogy ez rabszolga vagy szerződéses munka volt, míg New Englandban, francia Kanadában és Dél-Afrikában a családi birtok volt a termelés uralkodó egysége. Magyarozatunk szerint a nagy nyugat-indiai ültetvények és a kis massachusettsi családi birtok a tőkés mezőgazdaság ugyanazon vonalának két szélső pontja. A tengerentúli tőkés mezőgazdaság terjeszkedése szorosan kapcsolódott (és kapcsolódik) a munkaerővándorláshoz, valamint a gyarmatosított és nem-gyarmatosított világ közötti állandóan változó határvidékhez (frontier). Mindkét mozgás azon törekvés eredménye, hogy megtalálják a föld, munkaerő és tőke, valamint az igazgatás optimális vegyületét.

Két megszorítást kell hangsúlyoznunk. Az egyik, hogy bár a tengerentúli tőkés mezőgazdaság lehetetlen lett volna a települések határvidéke (frontierje) nélkül, ezen állítás fordítottja nem igaz. A határvidék ugyanúgy része lehet egy tőkés, mint egy nem-tőkés szektornak. Mind Dél-Afrikában

és Dél-Amerikában a gyarmatosítók és a bennszülött világ közötti határvidék azért változott, mert az európai származású nem-tőkés birtokosoknak több földre volt szükségük saját maguk és gyermekeik számára. Az is kétségtelen, hogy az a tény, hogy a tengerentúli európai földművelők egy sor közvetlen igényét saját terményük elégitette ki, nem okvetlenül bizonyítja nem-tőkés jellegüket. Az iparosodás előtti világ magas szállítási költségeit figyelembe véve ez teljesen racionális döntés lehetett.

Másodsor, az egyéni (ki)vándorlók motivációja nem okvetlenül alapult tőkés kalkulációra. A Plassey előtti Indiában a vándorló(migráns) munkások nagy csoportjai mozogtak jelentős távolságokra, hogy pusztán nem-tőkés létfenntartásukat biztosítsák. Zsidók a tizenhatodik századi Portugáliában, puritánok a tizenhetedik századi Angliában és éhező ired az 1840-es években nem engedhették meg maguknak a racionális gazdasági választás luxusát. Mégis, legalábbis az utolsó esetben, azt lehet állítani, hogy az Egyesült Államok szigorúbb bevándorlási korlátokat emelt volna a negyvennyolcasok beáradása elé, ha ez veszélyeztette volna a föld, munkaerő és tőke optimális elegyét.

Általánosságban azonban mind a munkaerővándorlás, mind a frontier léte a tengerentúli mezőgazdaság tőkés fejlődésének jele, amelyben a befektetett föld, munkaerő és tőke mennyisége soha sincs meghatározva, hanem állandóan változik, ahogyan azt a körülmények megkövetelik. A legtöbb emigráns, aki elhagyta Európát, döntését, hogy másutt fog dolgozni, gazdaságossági vizsgálat alapján hozta. Ez igaz új munkaadókra is: a további bevándorló munka alkalmazásának döntését mindig a határprofit elve alapján hozták. A frontier irányába tartó belső, gyarmati munkaerővándorlást mindig a végzett munkának a gyarmat kialakult részein fennálló adott költségei irányították.

Fel kell vetnünk a kérdést, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődésében miért létezett egy ilyen kizárólagos preferenciája a migráns munkaerőnek, a helyileg rendelkezésre álló munkások alkalmazásával szemben. Míg csak az ültetvények személyzetéről van szó, a migráns munkaerő preferenciáját megmagyarázhatja, hogy olcsó munkaerőt kerestek. A migráns munkásokat nem kellett fizetni újratermelési költségeikért. Mind a szerződéses bevándorlók, mind a rabszolgák egyforma minőségű, megbízható munkát biztosítottak az ültetvényesnek; a munkaadó nem kényszerült arra, hogy olyan munkásokkal kössön szerződést, vagy olyan munkásokat vegyen, akik túl fiatalok vagy túl öregek vagy túl gyengék voltak. Csak a rabszolgakereskedelem megszűnte után kellett az ültetvényesnek rabszolgáinál születéspártoló poli-

tikát alkalmaznia. A szerződéses bevándorlás ezt követő időszakában a Brit kormány arra kényszerítette az ültetvényeseket, hogy bizonyos számú női szerződést hozzanak be Brit-Indiából.

Ezen kívül a szerződéses vándorlók és a rabszolgák még egy sor előnyre rendelkeztek a helyi parasztság tagjaival szemben: 1. mind a férfi, mind a női rabszolgákat és szerződéses munkásokat munkára lehetett fogni, ami „szimpla” bérek kifizetését, vagy alacsonyabb ételadagok kiadását tette lehetővé. 2. A helyi parasztoknak volt egy gazdasági alternatívájuk: saját telkük művelése. Ez azt jelentette, hogy az ültetvényes csak akkor számíthatott a helyi munkaerőre, ha magasabb bért fizetett érte, mint amennyit az otthoni munkájával meg tudott keresni. Azon parasztok számára, akik korábban rabszolgák voltak, az ültetvényeken való munkavállalás még nehezebb döntés volt. Ők az ültetvényektől sokkal magasabb jövedelmet vártak, mint amekkorát saját önálló gazdaságukban tudtak volna elérni. 3. Rabszolgákat és szerződéses munkásokat mindig lehetett szerezni, bármely időpontban és bármely munkára; ugyanakkor a helyi parasztnak otthoni kötelezettségeik voltak, ami nem tette lehetővé rendszeres foglalkoztatásukat az ültetvényeken, különösen a legfontosabb aratási időszakban.

Mindezekből következően hangsúlyoznunk kell, hogy a nagyméretű kapitalista ültetvény a bevándorló munka alkalmazásához, mely lehetett szerződéses, vagy rabszolga, azért folyamodott, mert ez olcsóbb volt, mint a helyi nem-tőkés szektorból szerezni munkaerőt. Csak a viszonylag üres területeken volt lehetséges az ültetvények munkásainak olyan ellenőrzése, hogy elkülönítve maradjanak a nem-tőkés helyi parasztságtól.

A helyzet sokkal bonyolultabb volt a tengerentúli kisméretű tőkés mezőgazdasági egységek fejlődésénél. A helyi parasztságot ezen mezőgazdasági típus fejlődésénél is kirekesztették. Mind Amerikában, mind Afrikában európai telepéseket szereztek, hogy családi földbirtokokat létesítsenek olyan területeken, ahonnan a korábbi helyi parasztságot eltávolították. Mint mindig, újra a Karib térség szolgált számunkra szélsőséges példát. A rabszolgafelszabadítás után a legtöbb nyugat-indiai gyarmati kormányzat vonakodott attól, hogy megengedje volt rabszolgáinak a piac-orientált földművelővé válást, s csak kellenként voltak kénytelenek elfogadni azt aényt, hogy sok volt rabszolga helyi paraszttá vált. Ugyanakkor szinte valamennyi volt rabszolgatartó gyarmatra jellemző volt, hogy szinte minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy európai földműveseket vonzzanak a területre, mind a piacra termelés, mind a helyi élelmiszerellátás növelése érdekében. Ugyanez történt Afrikában, ahol az angol gyarmati kormányzat

nem engedte meg, hogy az afrikai parasztok tőkés földművelőkké váljanak. Ehelyett az angolok megtisztították a kenyai felföldet, hogy Dél-Afrikából és Európából földműveseket csábítsanak ide.

Újra arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gyarmati terület elnéptelentése és az ezt követő európai telepes behozatal kedvezőbbnek tűnt a gyarmati erők számára, mint a helyi bennszülött parasztságnak tőkés földművéssé alakítása. Ha meg akarjuk magyarázni a tőkés mezőgazdaságnak ezt a preferenciáját a bevándorló munkások és telepések irányába, akkor különösen hangsúlyoznunk kell az európaiak gondolkodásában az afrikaiakról, ázsiaiakról és az indiánokról kialakult kettős sztereotípiát. Egyrészt a felsorolt nem-európaiakat „lustának”, „kaotikusnak” és „törekvés, szükséglet nélkülinek”, röviden a tőkés mezőgazdasági fejlődés akadályának tekintették. Másrészt ugyanezeket a nem-európaiakat lényeges tőkés termelési faktornak tekintették, mint rabszolgákat és szerződéses munkásokat. Az európaiak gondolkodásában valószínűleg élesen különvált a „bennszülött” egy adott országban, otthon, és a „bennszülött”, mint vándorló, földnélküli és társadalomnélküli termelési faktor. Ebben a viszonylatban azonban meg kell említenünk, hogy a harmadik világ tőkés mezőgazdaságába beruházók színvakok voltak. Az első importált munkaerő, mind az ültetvényeken, mind Amerika családi földbirtokain, szegény európaiakból került ki. Ők voltak azon európai tőkés tizenhetedik századbeli áldozatai, akik nem voltak hajlandók beruházni azokon a területeken, ahonnan ez az európai vándorló munkaerő jött. Írországban az irték ugyanúgy lustának és elmaradottnak tekintették, mint az afrikaiakat Afrikában, az amerikai családi földbirtokos, vagy az ültetvényes azonban nem élhetett meg nélkülük.

1.C. A parasztgazdaságok igazgatása

Az európai terjeszkedés kezdetétől fogva foglalkoztak az európaiak a helyi parasztság ellenőrzésével és igazgatásával. A legkülönbözőbb módszerekkel próbáltak tőlük többletet nyerni, de lényegében igen ritkán fordult elő, hogy egy mezőgazdasági rendszer egy paraszti modellből agrár tőkés modellé változott volna. Az ilyen változás, úgy tűnik, sehol sem volt az európai tőkebehatolás következménye, és példáink vannak arra is, hogy egy ilyen irányú fejlődést a gyarmati kormányzatok adminisztratív eszközeinek a használata akadályozott meg.

Az európai hatás formája mindenekelőtt attól függött, hogy a kérdéses terület előállított-e a világpiacra terményeket. Ha nem, akkor a fejlődés-

nek három fő típusával találkozunk. Először Spanyol-Amerika kvázi-feudalizmusával, amelyben az európaiak vagy közvetlenül elfogyasztották a felesleget, vagy a helyi piacon kereskedtek vele. Másodsor az – elsősorban regionális – piacok kizsákmányolásával az adóztatás segítségével, mint Brit-Indiában. És végül a bennszülött gazdaság gyors szétzúzásával, hogy elkerüljék a „fehér” földműveléssel való versengést, és hogy vándorló munkaerőt állítsanak elő, mint például Dél-Afrikában. Abban az esetben, ha egy területet export termelővé lehetett változtatni, szintén három típust lehet elkülöníteni. Az első, az árak manipulációja, infrastruktúra létrehozása és igen gyakran olyan adók bevezetése, amely növeli a piacra vihető termények termelését. Ez klasszikus modellje mind a gyarmatosítás előtti európai kereskedelmi vállalatok és a harmadik világ egy része közötti kapcsolatoknak, mind egy sor gyarmati rendszernek is. A második a termények direkt elvonása a parasztságtól, a kényszerművelés bizonyos eszközeivel. Jáva Művelési Rendszere (Cultivation System) klasszikus példája ennek. Végül megemlíthetjük a kényszermunka rendszerét az európai tulajdonú ültetvényeken, bár ez hosszútávon nem kecsegtetett haszonnal.

Mindezek a különböző formák természetesen egymás mellett is működhetnek ugyanazon országban, s változhattak az idő folyamán. Bár egymás mellett élhettek a tőkés vezetésű ültetvényes/családi birtok rendszer valamilyen formájával is; mint korábban említettük, ez csak a ritkán lakott területeken volt lehetséges, ha hosszabb távra akarták biztosítani a sikert.

A legáltalánosabb a parasztgazdaságok igazgatásának formái közül vagy az export termelés növelésének kezdeményezése, vagy a belső forgalom megadóztatása volt, a helyi szinten való hatékony beavatkozás nélkül. Kétségtelen, hogy a gyarmati uralom idején számtalan kísérlet történt a társadalmi rend megváltoztatására a gyarmat termelékenyebbé tévése érdekében.

A rendelkezésünkre álló helyen lehetetlen felsorakoztatni az összes alkalmazott rendszabályt. Amit hangsúlyoznunk kell, az a gyarmati kísérletezés rugalmassága. Például az egyik esetben a gyarmatosítók bennszülött földbirtokos arisztokrácia létrehozásával kísérleteztek, míg a másik esetben mindent elkövettek az ilyen arisztokrácia megszüntetéséért és a parasztság erősítéséért. Egyes gyarmatokon a földbérletet kommunálissá, közösségivé tették; másutt, más időpontban individualizálták. Ezen módszerek sikerének foka és hosszútávú gazdasági-társadalmi hatása nyilvánvalóan erősen különbözött a különböző országokban, a különböző régiókban, mivel függött a környezet és a történetileg kialakult társadalmi struktúra számtalan egyéb faktorától.

Talán két általános megjegyzést tehetünk ebben az összefüggésben az európai gyarmatosítás hatásáról. Először a tizenkilencedik század folyamán és a huszadik század elején a bennszülött rabszolgaságot elméletben, ha gyakorlatilag nem is mindig, eltörölték az összes olyan gyarmaton, ahol korábban az létezett. Ahol ez a felszabadítás hatékony volt, ott a mezőgazdasági munkaszervezet egész alapját meg kellett változtatni.

Másodsor az európaiak közvetlen beavatkozása a paraszti termelésbe, szemben a piacon keresztüli befolyásolással, általában késői jelenség. A Brit Birodalomban például a Mezőgazdasági Fejlesztő irodák (Agricultural Extension) széles körű alkalmazása, a lépcsőzetes rendszerek sémája, stb. csak az 1930-as években, a válság hatására jelent meg. Csak ekkor kezdődött meg az a technológiai „fejlődés”, mely a parasztságok alacsony szintű, közvetlen igazgatására irányult, s kétségtelenül általában sikerrel.

2.A. Nyugat-Afrika meg nem hódítása

A tőkés mezőgazdaság terjeszkedése nagyon közel került Nyugat-Afrikához. A földközi-tengeri medence nyugati szigeteiről a cukortermelő ültetvényes mezőgazdaság áterjedt a szigetekkel szemközti fekvő nyugat-afrikai partvidékre. 1550 körül azonban a terjeszkedés hirtelen megakadt a szárazföldön és teljesen megváltozott: a portugálok a cukornádat átvitték Brazíliába, több ezer kilométerre nyugatra az atlanti cukorszigetektől.

Az afrikai szárazföld túl zsúfoltnak tűnt az európaiak számára, s ebből következően a parti régiókat nem tekintették olyan jó területnek az ültetvények létesítésére, mint Dél-Amerikát. Nyilvánvalóan nem az eladható termények számára relatíve előnyös brazíliai talaj és klíma készítette a portugálokat irányuk megváltoztatására. Az igazság az, hogy csak a tizenkilencedik században derült ki, amikor kísérletet tettek cukor és gyapot termesztésére Nyugat-Afrikában, hogy Nyugat-Afrika partmenti területei nem alkalmasak ezen termények termesztésére. A tizenhatodik és a tizenhetedik században a portugáloknak, ugyanúgy, mint követőiknek és versenytársaiknak, a hollandoknak, angoloknak és franciáknak, fogalmuk sem volt erről. Döntésük, hogy elkerülik Afrikát és gyarmatosításukat Amerikára koncentrálják, minden valószínűség szerint a lakosság sűrűségbeli különbségén alapult. Ez egyértelműen igaz az angolokra, hollandokra és franciákra, akik meghódították a Karib térséget és Észak-Amerika keleti partjait. Az indián lakosság gyors brazíliai csökkenése után a portugálok is felismerték, hogy az újjávilág-beli gyarmatosítás a munkaerőnek más földrészekről való drága behozatálával jár.

Afrikában, másrészt, rengeteg munkaerő állt rendelkezésre. Csak az atlanti rabszolgakereskedelem eltörlése után fejlesztettek ki az európai országok (az Egyesült Államokat is beleértve) „vigyük a Nyugat-Indiákat Afrikába” sémákat. Az angol parlament érdekcsoportjaiban beállott erőeltolódások arra kényszerítették e törvényhozást, hogy engedjen a rabszolgakereskedelem elleni vallási tiltakozásnak. A tőkés mezőgazdaságban érdekelt beruházók ekkor már más szemekkel néztek Nyugat-Afrikára. Az Afrikával szemben tanúsított európai magatartás 1800 és 1850 közötti megváltozása nem jelentette azt, hogy Afrika hirtelen *tabula rasa*-vá vált, s így ideális feltételeket nyújtott a tőkés mezőgazdaság fejlesztésére. Éppen ellenkezőleg, Afrika éppen úgy tele volt bennszülött paraszttal, mint mindig. Lehetővé vált azonban ott az ültetvényes mezőgazdaság, mert: 1. a rabszolgakereskedelem és a rabszolgaság egészének eltörlése megnövelte a munkaerőre fordítandó költségeket Amerikában, úgy, hogy ezek ekkor magasabbak voltak, mint olyan „üres területek” létrehozásának költségei Afrikában, melyeken ültetvényeket és európai földbirtokokat lehetett létrehozni, elszigetelve e területeket a bennszülött társadalomtól. 2. Ezen költségek egy részét ellensúlyozta a viszonylag olcsó afrikai rabszolga és vándor munkaerő alkalmazása. Ilyen lehetőségeket csak Afrika nyújtott.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy az európaiak legalább annyira félték az afrikai parasztság jelenlététől, mint korábban. Nem akartak tőkés mezőgazdaságot teremteni azon körülmények meghagyásával, amelyeket a parti területeken találtak. Tőkés mezőgazdaságot csak úgy lehetett fejleszteni, ha a helyi lakosságot eltávolítják. Igazgatást és tőkét Európából és az Egyesült Államokból vártak, míg földtelen rabszolgákat vagy szerződéses, vándor munkásokat akartak munkakerőként alkalmazni.

Ezek a kísérletek, hogy Nyugat-Afrikában ültetvényeket létesítsenek, sikertelenek maradtak. Ehelyett az európaiak meghódították Afrikát, azt remélve, hogy a bennszülött paraszt társadalmakat úgy tudják igazgatni, hogy a földrészt olyan terményeket fog előállítani, amelyeket értékesíteni lehet a nemzetközi áru piacon. Ennek ellenére a tőkés mezőgazdasági enklávék létesítésének ötlete sohasem került le teljesen a napirendről.

2.B-1. Portugál Amerika (1800-ig)

Brazília portugál felfedezése 1500-ban alig változtatott valamit az európai terjeszkedés folyamatán. Ez után az év után az atlanti Dél-Amerika parti területein gyakran jelentek meg mind portugál, mind francia kereskedők.

A helyzet megváltozott, amikor 1550 körül a cukornádtermesztést Sao Tomé szigetéről átvitték Brazíliába, bár a portugáloknak az a döntése, hogy Nyugat-Afrika helyett Brazíliát gyarmatosítják, tudatos döntés eredménye lehetett. Mindkét parti terület ugyanazokkal a fizikai nehézségekkel fenyegette a behatolókat: hajózhatalan folyók, egészségileg ellenséges környezet, kiszámíthatatlan időjárás, mely – az Atlanti-óceán mindkét partjának trópusi zónáiban – súlyos szárazságokkal járt. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a korai portugál terjeszkedés jól ismert történése, Charles Boxer, úgy magyarázza a portugál döntést, hogy Afrika helyett Brazíliát gyarmatosítják, mint ami a stabil afrikai, és a brazilai „vándorló indián” társadalmak közti portugál megítélésen alapszik.

Lábjegyzetként meg kell jegyeznünk, hogy ezen igen lényeges portugál döntésről adott történelmi magyarázatok jó része meglehetősen megbízhatatlan. Az egyik legújabb szöveg, Wallerstein Modern World System (Modern Világrendszer)-je, azt állítja, hogy Amerikát azért hódították meg, mert korlátozott számú piacra vihető árut termeltek ott. Azonban ugyanez igaz Afrikára is, azt pedig csak 1870 után hódították meg.

Az eredeti hódítás után a portugálok azokkal a módszerekkel létesíték cukorültetvényeiket a Bahia területen, amely mindenütt tipikussá vált az újjvilágbeli tőkés mezőgazdaság meghonosításánál. Az indiánokat eltávolították az ültetvényes területekről. Először a portugál birtokosok indián vándorló munkásokat akartak alkalmazni ültetvényeiken, akiket a szárazföld belsejéből hoztak oda, de rövidesen megkezdődött az afrikai rabszolgák behozatala, először csak kiegészítésül, majd, hogy egészében átvegyék a fizikai munkát a cukorültetvényeken. Szemben Spanyol Amerikával, a nemzetközi tőke kezdetől fogva közvetlen kapcsolatban állt Portugál Brazília ültetvényeivel.

Portugál Brazília további fejlődése a tizenhetedik és a tizennyolcadik században nem tér el a tőkés mezőgazdaság létesítésekor Amerika egyéb területein és Dél-Afrikában alkalmazott gyakorlattól. Egy frontiert létesítettek, amely mögé visszaszorították a helyi lakosságot egy egyre csökkenő területre. 1800-ra ez a folyamat már előbbre járt, mint Spanyol Amerikában, ahol a tőkés mezőgazdaság fejlődése sokkal szaggatottabb volt. 1570 körül Brazília lakosságának 90 %-át tették ki az indiánok, 1815 körül már csak 10 %-ra tehető arányuk. Spanyol Amerikában a megfelelő százalékok 97 illetve 42; kétségtelen tény, hogy mindkét területen a kevert európai, indián, afrikai eredetű hazai parasztság gyors fejlődésével találkozunk, amely alapul szolgált a mezőgazdaság nemtőkés szektora számára.

2.B–2. Spanyol Amerika (1800-ig)

Eredetileg úgy tűnt, hogy Amerikának a spanyolok általi meghódítása ugyanazokkal az eredményekkel jár, mint a portugálok behatolása az új világba, hiszen az indián lakosság létszáma drasztikusan csökkent. E csoport háromnegyede elpusztult, elsősorban azért, mert nagyon hajlamosak voltak az európai betegségekre. A bennszülött lakosság csökkenési folyamata azonban egyenlőtlenül oszlott el mind a spanyol amerikai gyarmatokon, mind időben.

Mint a korábbiakban, most is feltételezzük, hogy az európaiak által finanszírozott tőkés mezőgazdaság – ha egyáltalán jelentkezett – a ritkán lakott területeken fejlődött, ahol a helyi indián lakosság száma csökkent, és ahol 1. vándor indián vagy rabszolga munkát alkalmaztak az európaiak által igazgatott ültetvény-típusú mezőgazdasági egységekben, vagy 2. spanyol telepek létesítettek családi földbirtokokat.

Úgy tűnik, hogy az irodalomban nincs általánosan elfogadott vélemény Spanyol Amerika mezőgazdasági fejlődésének jellegéről. Több szerző a spanyol-amerikai mezőgazdaság szervezetének feudális aspektusait hangsúlyozza, míg mások azt állítják, hogy egy sor exporttól függő területet találunk itt, melyeket tőkés vállalkozásként igazgattak. Úgy tűnik, a spanyolok nem szerveztek tőkés mezőgazdaságot családi földbirtokok felállításával, nem találkozzunk „New Englandnak” spanyol-amerikai megfelelőjével. Ha a vitát saját fogalmainkkal fogalmazzuk újra, megállapíthatjuk, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődését megakadályozta a letelepedett indián lakosság, vagy a kevert spanyol-indián eredetű nemtőkés parasztság jelenléte bizonyos területeken, és csak az üres területek tették lehetővé vagy az ültetvények, vagy az európai családi birtokok létrehozását.

A legújabb kutatások alátámasztják ezt a feltételezést. Általános megfigyelések eredményeként úgy tűnik, kapcsolat van az indián lakosság tizenyolcadik századi növekedése (30-ról 70 %-ra) és az egyre autarktikusabb mezőgazdaság kifejlődése között Spanyol Amerika legtöbb részén a gyarmati időszak későbbi periódusában. A bennszülött lakosság növekedése csökkentette az agrárfelesleg exportját a világ más részeibe, s ez a fejlemény alátámasztja tézisünket.

Ezen időbeli változások mellett úgy tűnik, kimutathatók különbségek a mezőgazdasági tevékenység típusaiban a települési formáknak megfelelően is. Slicher van Bath a spanyol-amerikai spanyol településeket koncentrikus körök rendszereként ábrázolja, amelyeket nem gyarmatosított területek vá-

lasztanak el egymástól. Minden ilyen település központjában városokat vagy falvakat találunk, amelyekben kis önálló földművelők, kézművesek és közigazgatási tisztviselők laknak. Az ilyen falvak és városok lakosságának többsége indián vagy kevert eredetű. Ezek a központi területek a legsűrűbben lakottak, és itt lehetetlen a tőkés mezőgazdaság kialakítása.

A második koncentrikus kör – a fél periféria – a városok és falvak körül terült el, kevésbé sűrűn lakott területet alkotott, és az önálló földművelés volt itt a fő mezőgazdasági tevékenység. A parasztság lehetett európai, indián vagy kevert eredetű. Bizonyos többletet exportáltak innen vagy a központi városba, illetve faluba, vagy a periférián elhelyezkedő ültetvényekre és bányákba. A félperiféria sem tűnik olyan területnek, ahol az európaiak, vagy a helyi tőke kísérletet tehetett volna a mezőgazdasági rendszernek egy haszonmaximáló vállalkozássá változtatására.

Eltért ettől az újvilágbeli spanyol települések perifériájának a helyzete. Ezek a területeken a bennszülött lakosságot csökkentették, vagy teljesen elűzték, és ültetvényeket vagy bányákat létesítettek, amelyek elsősorban afrikai rabszolgákkal dolgoztak. Itt beszélhetünk tőkés üzleti vállalkozásról, amely tengerentúli exportra termelt, s kisszámú eladható árura specializálódott.

Röviden, Amerikának a spanyolok által gyarmatosított részein meg kell különböztetnünk a viszonylag sűrűn lakott területeket, ahol nem-tőkés mezőgazdasággal találkozunk, s ahol az európaiak, indiánok és kevert leszármazottaik szabadon együttéltek, és a viszonylag üres területeket, a tőkés termelés „szigeteivel”, melyek európai igazgatás és vándor munkaerő alkalmazásával működtek.

Két záró megjegyzést kell tennünk. Először is hangsúlyoznunk kell, hogy bár Spanyol Amerikában rendelkezésre álltak az indián lakosságtól mentes területek a kapitalista vállalkozások kialakítására, nem mindig alkalmazták őket ily módon. Mind a spanyol, mind a nemzetközi tőkeberuházás korlátozott volt Spanyol Amerikában. Egy példa: a spanyol Karib térség (Kuba, Santa Domingo, Puerto Rico) indián lakosságát ugyanolyan gyorsan megszüntették, kipusztították nem sokkal az első érintkezés után, mint a Mexikói-öböl más területein. Ennek ellenére a nemzetközi tőke csak a tizenkilencedik században kezdte meg beruházásait ezekbe a viszonylag üres spanyol gyarmatokba. Spanyol Amerika hosszú ideig nem tudott, vagy nem akart beruházásokat vonzani ezen üres területekre, valószínűleg azért, mert a spanyol kormány gyarmati politikája amerikai birodalmában a nem-kapitalista központok és fél-perifériák megadóztatására és a bányák kiaknázására, kizsákmányolására épült.

Másodszer, meg kell említenünk a *haciendákat*. Ezek úgy tűnik hasonlónak az ültetvényekhez, de a helyileg adott indián és mesztic munkaerőt alkalmazzák. Mintz és Wolf kétségtelenül rámutatott az alapvető különbségre a *hacienda*, mint a „régí típusú ültetvény”, mely a belső felhasználáson felüli többletet csak a helyi exportra termeli, és az új ültetvények között, melyeknek a haszon-maximalizálásra való törekvése oda vezetett, hogy terményeiket belső fogyasztási szükségleteiktől függetlenül választották meg. Gyakorlatilag sok tőkés ültetvény annyira specializálódott, hogy élelmiszert kívülről kellett behoznia. Ha mindezt a mi terminusainkra fordítjuk le: éppen a helyi nem-tőkés parasztság jelenléte tette lehetetlenné a *hacienda* tulajdonosa számára birtokának tőkés módon való felhasználását. Egvedül a piacra vihető többlet növelésével kísérletezhetett. A környék elnéptelénítése, és külső munkaerő importálása nélkül a *hacienda*-tulajdonos nem érhette el a munka, tőke és föld optimális arányát, s így nem maximalizálhatta profitját.

2.B–3. A Karib térség

Jeleztük már, hogy a tengerentúl egyik területét sem gyarmatosították az európaiak olyan alaposan, mint Nyugat-Indiát. A világ egyetlen más területe sem mutatta a *tabula rasa* jellegzetességeit ilyen tökéletesen. A bennszülött indián lakosság története ismert: számuk gyorsan csökkent, s teljesen eltűntek a Karib-tengeri szigetekről. Csak a Guyanak belső területein, a dél-amerikai szárazföldön alkotnak valamiféle „bennszülött faktort”, s mint ilyenek teljesen elszigetelve maradtak a parti ültetvényes területektől.

Eredetileg az első spanyol hódítók azt gondolták, hogy az indiánokat használhatják a bányákban és az ültetvényes mezőgazdaságban. Ez a rendszer nem működött, s ezért afrikai rabszolgákat importáltak mind Spanyolországból, mind és később – a rabszolgakereskedelmi monopólium segítségével – Afrikából.

A Spanyol Amerikával foglalkozó fejezetben azt fejtegettük, hogy az „üres” területek tőkés mezőgazdaságának fejlődését a spanyol uralom alatt erősen korlátozta a tőke hiánya. Egy sor Karib-sziget fejlődés nélkül maradt a tizenhatodik században, s így a hódítók második hullámának nem okozott nehézséget azon *tabula rasa* feltételek újbóli megteremtése, amelyre a tőkés mezőgazdaság kialakításának lehetőségeit kereső angol, francia és holland bevándorlóknak szükségük volt. Először a családi földbirtok volt a nyugat-európai telepesek uralkodó termelési formája, de később egy sor Karib-szi-

get vált *par excellence* ültetvényes területté. A Karib térség mezőgazdaságának fejlődése mutatja, hogy az európai családi birtok és az európaiak által igazgatott ültetvény a tőkés mezőgazdaságnak egymással felcserélhető formái, miként a kis és a nagy ültetvények is azok.

A legfontosabb karib-vidéki piaci termények a cukor, a kávé és a gyapot voltak. A cukortermelés különösen tökeintenzív tevékenység volt. A cukorőrítő malmok új és drága technikai fejlődése megkövetelte a nagy ültetvények kialakulását. Ezért a rabszolgák száma, a befektetett tőke összege, az európai igazgatók száma, a művelés alá fogott föld területe és a megművelt föld belső megoszlása állandóan változott. Az egyik pillanatról a másikra a dzsungel egy darabját ültetvénné változtatták, vagy egy-egy elhagyott ültetvény tért vissza a bozótba.

Mindez megváltozott a rabszolgafelszabadítás pillanatában. A Karib térség a tőkés mezőgazdaság mennyországából hirtelen bennszülött paraszttal teli térséggé változott, akik a tőkés mezőgazdaság fejlődésének akadályait alkották. A volt rabszolgák ezentúl nem számítottak a termelés értékes faktorának, hanem egy éjszaka alatt igazgathatlan parasztsággá változtak. Kétségtelen, hogy a Karib térség rabszolgafelszabadítás utáni története is azt mutatja, hogy a tőkés mezőgazdaság egy sor gyarmat jellemző vonása maradt, függetlenül a hozzátartozó metropolistól. Az ültetvényesek megpróbálták ragaszkodni ültetvényeikhez, mint a tőkés fejlődés „szigeteihez”. Kísérletet tettek a munkaerőpiac megkerülésére, ahol a kínálat azokból a volt rabszolgákból állt, akikből helyi paraszt lett, s akikre csak mint rész-foglalkoztatású munkásokra s igen magas bérért lehetett számítani. Először az ültetvényeseknek általában sikerült *de facto* fenntartaniok a rabszolgaság gyakorlatát, bevezetve a „tanulóidő” intézményét. Ezen időszak során jogi korlátokat emeltek, hogy megakadályozzák egy parasztság kialakulását, eltorlaszolták azokat a lehetőségeket, amelyeken keresztül a volt rabszolgák saját kis földterületeket szerezhetek volna. Ráadásul az ültetvényesek szerződéses munkaerőt importáltak (Kínából, Brit Indiából és más Karib-tengeri szigetekről), s így kísérelték meg ültetvényeiknek, mint tőkés mezőgazdasági szigeteknek a fenntartását, a lehetőségig elszigetelve azokat a környező nem-tőkés parasztságtól. Az ültetvényesek részben sikeresek voltak, elsősorban azokon a területeken, ahol meg lehetett tiltani a volt rabszolgák földvásárlását és bérletét, s így vándor munkásokká, s újra a tőkés mezőgazdasági termelés faktorává lehetett változtatni őket. A barbadosi volt rabszolgák Holland- és Brit-Guyanában dolgoztak szerződéses munkásként, míg a jamaikai idénymunkások Kubába mentek a cukornád aratásra.

Az ültetvényeseknek azonban nem sikerült annyira újra-kiüríteniük a Nyugat-Indiákat, hogy lehetővé váljék számukra újra a munka, tőke, föld és igazgatás optimális kombinációja. Általában a rabszolgafelszabadítás következtében a nyugat-indiai cukortermelés kevésbé versenyképesé vált az európai répacukor termeléssel, vagy az ázsiai paraszti cukortermesztéssel szemben. Ebből következően a Karib-vidéki cukorültetvényekből visszavonták a nemzetközi beruházásokat, ahogy a rabszolgafelszabadítás kompenzációját kifizették. Ha a nemzetközi tőke egy része visszatért a Karib térségbe, akkor azt az újonnan felfedezett aranybányákba és bauxit telepekbe fektették be. A kör, amely Kolumbusz aranymosó indiánjaival kezdődött, bezárult. A Karib térségnek megváltozott a helyzete: „a birodalom kedvencéből” és a tőkés mezőgazdaság fejlődésének mennyországából stagnáló, elmaradott területté változott, amely tömve volt speciális, át nem alakítható paraszttal. A nyugat-indiai ültetvényesség befolyása lényegileg lehetetlenné tette, hogy a gyarmati közigazgatás kísérletet tegyen a mi második gyarmati modellünkkel: a terményeknek a parasztság igazgatásán keresztül történő termelésével.

2.B–4. Az észak-amerikai szárazföld

Az észak-amerikai szárazföldön a tőkés mezőgazdaságnak több típusa élt egymás mellett a három időjárási zónának megfelelően: 1. Délen ahol a mezőgazdaság a gyapot, dohány, rizs és indigó termelésre koncentrált. 2. A középső gyarmatokon, ahol elsősorban exportálható élelmiszert termeltek. 3. New Englandban, ahol a farmerek alig termeltek többet annál, mint amennyire maguknak szükségük volt.

A vonatkozó irodalom nem hagy kétséget afelől, hogy a Dél mezőgazdaságának meghatározója a tőkés jelleg volt. A déli ültetvények több szempontból emlékeztettek azon tőkés mezőgazdasági fejlődési típusra, amely a Karib térségben uralkodott, annak ellenére, hogy az észak-amerikai szárazföld ültetvényei sokkal kisebbek voltak, s az egy tulajdonra eső rabszolgaszám is sokkal alacsonyabb volt, mint a Nyugat Indiákon. Ezen a piacon termelő ültetvények haszna, hasonlóképpen a Karib térségbeliekhez, a londoni piacon regisztrált szükséglettől függött.

Délen az ültetvények mellett sok élelmiszertermelő családi gazdasággal találkozunk, a középső gyarmatok búza és kukorica exportálására specializálódtak, ezeket mind Európába, mind a Karib térségbe szállították. Gyakorlatilag csak New Englandre volt jellemző, hogy a farmerek termésüknek kevesebb, mint 50 %-át értékesítették a piacon.

Az észak-amerikai mezőgazdaság tőkés jellege kifejeződött a művelés alá vont földterület állandó változásában, a különlegesen intenzív belső vándorlásban, a természetes szaporodás gyors növekedésének könnyű feldolgozásában, további vándor munkaerőnek Európából és Afrikából való behozatalában, és a földbirtokosok és a bérlők közötti viszonylag kicsiny társadalmi és gazdasági különbségben. Mindezen faktorok kombinációja mutatja azt a közös észak-amerikai tendenciát, hogy a fennálló piaci feltételeknek megfelelően optimalizálják a munkaerő-föld arányt. Szemben Európával, Észak-Amerikában a földnek nem volt „szent” értéke. A farmerek eladták földjeiket, ha másutt nagyobb hasznot láttak, például Nyugatra haladva, új telket, birtokot alakítva ki a frontier mellett. A frontier megakadályozta a földárak emelkedését, és így hosszabb távon mindenki további birtokhoz juthatott. A frontier lehetővé tette az átlagos farmer számára, hogy birtokát családja növekedésének megfelelően növelje, vagy további földeket véve, vagy gyermekeit más területre küldve.

A tizenhetedik századi Észak-Amerikában az afrikai rabszolgák vásárlását, és az elfordulást az európai szerződött munkaerőtől alapos költség-hason analízis irányította. Úgy tűnik, hogy minden, a rabszolgasággal foglalkozó történész Fogel/Engermantól Genovese-ig egyetért ebben. A tizennyolcadik század folyamán az Európából való bevándorlás csak a középső gyarmatokon maradt meg, melyek az élelmiszertermelő mezőgazdaság üzleti alapokra helyezésében a legmagasabb szintre jutottak el Amerikában, ugyanekkor Délre afrikai rabszolgákat hoztak be. Kétségtelen azonban, hogy mind a tizenhárom szárazföldi gyarmaton a természetes növekedésből következett mind a fekete, mind a fehér munkaerő-kínálat legnagyobb része. New England mezőgazdasága nem törekedett nagy exportra. Ugyanakkor azonban más gazdasági tevékenységek, mint például a lótenyésztés, hajóépítés, stb. tőkés verseny elemet teremtettek a munkaerő és a tőke felhasználásában az egész puritán társadalomban.

Összefoglalóan hangsúlyoznunk kell, hogy Észak-Amerikában a mezőgazdaság fejlődése alapvetően tőkés vonalak szerint haladt. Szemben a gyarmati Dél-Afrikával, itt alig jelentkeztek a nem-tőkés önellátó földművelés nagyobb területei.

2.B-5. Tőkés mezőgazdaság a rabszolgafelszabadítás utáni Amerikában

A viszonylag üres Amerika alkalmassága a tőkés mezőgazdasági fejlődésre fennmaradt azután is, hogy az Újvilág legtöbb területe politikai függet-

lenséget nyert. Az alkalmasság még a rabszolgafelszabadítást is túlélte, a Karib térség speciális kivételével, ahol a volt rabszolgák a felszabadítás után nem-tőkés parasztokká váltak s így fenyegették mind az ültetvények további működését, mind a kisebb tőkés mezőgazdasági vállalkozások fejlődését.

Észak-Amerikában az indián nem-tőkés szektort teljesen eltörölte a frontier nyugatra való haladása. Hasonló frontier csökkentette jelentősen a nem-tőkés mezőgazdasági régiókat Dél-Amerikában, ahol az indiánoknak és a gyarmati önellátó földműveseknek engedniük kellett az exportpiacra termelő nagy tőkés birtokoknak, a kontinentális Amerika nagy részének politikai függetlensége ellenére.

Amerikában a tőkés mezőgazdaság fejlődését az infrastruktúrába és a mezőgazdaság gépesítésébe való növekvő európai beruházások és a folyamatos európai bevándorlás tették lehetővé.

Az Egyesült Államokban a „Dél” hanyatló területté változott. A tőkés mezőgazdaság fejlődése irányt váltott, és most a frontiert a Csendes-óceán irányába tolta. A jól ismert 1862-es Homestead Act minimum 160 acre (74 hektár) földet ígért mindenkinek, aki ezen frontier mentén akart letelepedni. A vasúti és hajózási társaságok segélyeket adtak, hogy bevándorlókat vonzzanak Európából. Hogy Minnesota akkori krományzójának szavait idézzük: „Adjatok nekünk több emberi tőkét és mi felelevenítjük, élettel töltjük meg azt az millió acrenyi halott tőkét, amelyen ma csak préri virágok teremnek. A bevándorlás megsokszorozza a tőkét, gazdagságot áraszt, eladja városi telkeinket és növeli az aktivitást minden tevékenységben és üzletben.”

A déli volt rabszolgák vonzására nem történtek kísérletek. Nem, a rabszolgafelszabadítás után a Dél – hasonlóképpen a Karib térséghez – „zsúfolt” területté vált, ahol a tőkés mezőgazdaság csak utóvéd harcokat folytattott. Az Egyesült Államok déli részén a körülmények eltértek a Karib térségbeliektől, úgyhogy még nehezebbnek tűnt az ültetvényeket, mint „szigeteket” fenntartani egy nem ültetvényes társadalomban. Ahelyett, hogy munkaerőt hozhattak volna be Ázsiából, az ültetvényesek arra kényszerültek, hogy részes aratókat alkalmazzanak a gyapottermesztés folytatásához. Azonban nem minden volt rabszolga vett részt e tevékenységben, s a többiek ebből következően a tőkés mezőgazdasági fejlődés akadályaiává váltak. Egy ismert déli populista vezető állította: „nincs helye földünkön az arrogáns, agresszív, az iskola által elrontott afro-amerikaiak számára, akik fizikai munka nélkül akarnak élni”. Tervek készültek a volt rabszolgáknak Afrikába való visszazállítására, vagy Panamába, Haitire való telepítésére. Tény, hogy több ezer volt rabszolga elhagyta az Egyesült Államokat, míg ugyanezen időben európaiak millióit üdvözölték, mint bevándorlókat.

A rabszolgafelszabadítás után az Egyesült Államok déli részének gazdasága már nem volt hatékony tőkés egység, hanem ideiglenesen olyan paraszttal zsúfolt területté vált, akik 1890-ig nem tudtak Északra vándorolni magasabb béreket remélve. Még ezután is habozott a tőke, hogy visszatérjen-e a déli mezőgazdaságba. Manapság több gyapotot természetnek Arizonában és Kaliforniában – gépekkel aratva – mint az öt korábbi gyapogyarmaton együttvéve.

Latin-Amerikában az Egyesült Államok déli részéhez hasonló folyamat játszódott le, amennyiben a volt rabszolgákat és a vegyes európai és indián eredetű parasztságot haszontalannak tekintették a tőkés mezőgazdaság fejlesztéséhez. Másrészt azonban örömmel üdvözölték az európai bevándorlók millióit. Pernabuco (Brazília) kormányzója írta: „Az olaszok és a németek betelepülése segíteni fog e föld benépesítésében, egy olyan új kiindulópontot teremtve, amelyből a jelenleginél sokkal jobb új Brazília nőhet ki.”

Összesen nyolc millió európai vándorolt ki Dél-Amerikába, elsősorban Dél-Európából. A búza- és a marha-export nemzetközi beruházásai a szegény szicíliai földműveseket hasznos részes aratóként és gazdasági cselédként alkalmazták, míg ugyanaz a földműves Sziciliában semmiféle beruházást nem vonzott. Tulajdonképpen a nemzetközi mezőgazdasági beruházások centrifugális tendenciái sehol sem voltak olyan nyilvánvalóak, mint az Amerikába irányuló európai kivándorlás tizenkilencedik századi történetében. A bevándorlók egy része elszegényedett földműves volt, aki nem bírta a versenyt az amerikai mezőgazdasági exporttal, amelyik most felszívta korábbi versenytársát.

A Latin-Amerikába irányuló európai kivándorlással foglalkozó irodalom általában kapcsolódik azon nagybirtokok növekedéséhez, amelyben ezek a bevándorlók mezőgazdasági munkásként nyertek alkalmazást, s a városok mezőgazdasági iparának fejlődéséhez is. Dél-Amerika bizonyos régióiban az európaiak azonban családi birtokosként telepedtek meg. A tőkés mezőgazdaság látványos növekedése Latin-Amerikában nem fedheti el azt a tényt, hogy a nem tőkés szektor abszolút terminusokban legalább olyan fontos maradt, mint a gyarmati időszakban volt. A helyi parasztság igazgatása vált a *latifundio* (a *hacienda* utóda) tulajdonosának fő célkitűzésévé. Általában igen nagy birtokot igazgatott, amelyen olyan önálló földműveseket alkalmazott, akik képtelenek voltak saját földjeikből megélni.

Latin-Amerikában, egészen máig, a gyarmati mezőgazdaságnak két variánsa létezik: 1. az a nagybirtok, amelyen megvalósul a föld, munkaerő, tőke és igazgatás kombinációjának optimális keveréke, és 2. az a nagybirtok,

amely parasztoakat alkalmaz részfoglalkozásúakként, s ezen parasztoak még saját önálló birtokukat is művelik. Újabbán lényeges változások történtek e második variánsnál: a nagybirtok igazgatói kísérletet tesznek, hogy részfoglalkoztatású parasztoaik egy részét mezőgazdasági proletariátussá változtassák, a föld közösségi jellegének megszüntetésével, míg a többi parasztoat a városokba kényszerítik. A paraszti tiltakozás azonban mutatja, hogy korlátai vannak a gyarmati mezőgazdaság két típusa kombinációjának. Mindig áthidalhatatlan különbség marad azon üres területek között, melyeken ültetvényes jellegű birtokokat létesítenek, s ahol a föld, ember és igazgatás kombinációja ugyanúgy, mint a termés kiválasztása szigorúan költség-háson elemzésen alapul, és olyan területek között, ahol a birtokok nem töké paraszti termelést alkalmaznak.

3. Ausztrálázsia

Az ausztráliai és új-zélandi angol telepes gyarmatok jó példát nyújtanak modellünk alkalmazhatóságára. Mezőgazdasági történetük alapvető különbségei nem pusztán a klímából következnek: például olyan szubtrópusi terményeket, melyek előfordulnak Ausztráliában, nem lehet Új-Zélandon termesztetni, hanem az őshonos lakosság és a bevándorlók közötti viszonyból is. Így Ausztráliában a bennszülött lakosság viszonylag ritkán települt, és gyorsan kiszorították a földrész termékenyebb délkeleti részéről. A tizenkilencedik század folyamán a töké mezőgazdaság három fő formája alakult ki az országban, melyek közül kettőhöz jelentős kényszermunkára volt szükség. Ezek: először a „squatter” (bérelt) juh telepek, amelyek rövidesen az angol gyapjúipar fő szállítóivá váltak, s amelyeket a fővárosi banktőke pénzelt. Ezek a telepek eredetileg nagymértékben az angol kényszermunkára épültek. Másodsor, a század későbbi éveiben, kialakultak a Queensland-i partvidék cukorültetvényei, melyek a munkaerő nagy részét szerződéses formában, elsősorban a csendes-óceáni szigetekről hozták be. A harmadik forma, amely sokkal kevésbé terjedt el, a közép méretű családi birtok, amely élelmiszert termelt, elsősorban a helyi piacra, vagy a városok, vagy a cukorültetvények és a bányák számára.

Hosszútávon Új-Zéland az ausztráliai mintát követte, az elterjedt gyapjútermeléssel, amely meglehetősen nagy tökére támaszkodott, elsősorban a déli szigeten, s kapcsolódott azokhoz a kisebb kevert birtokokhoz, amelyek uralták az északi sziget mezőgazdasági képét. Ezen minta kialakulása azonban meglehetősen elnyújtott folyamat volt, mivel a maori lakosság

– elsősorban az északi szigeten – sokkal nagyobb ellenállást tanúsított a telepesekkel szemben, először gazdaságilag, majd háborúban. Az 1850-es évekig a maorik sikeresen versengtek az európai birtokosokkal a helyi élelmiszerpiacon, elsősorban azért, mert a munka közösségi jellege alacsonyan tartotta a költségeket. Annak ellenére, hogy a kormánytól kaptak bizonyos „atyai” segítséget, a maorik földjei állandó nyomásnak voltak kitéve, s ez vezetett az 1860-as években a háborúk kitöréséhez. Ezek a háborúk törték meg a maorik gazdasági erejét, s annyira megfosztották őket földjeiktől, hogy bizonyos kevésbé termékeny területet kivéve, Új-Zéland fehér telepes – bár nem ültetvényes – gyarmat lett.

4.A. A gyarmati egyenlítői Afrika

Miután meghódították egyenlítői Afrika nagy részét, a gyarmati uralmaknak több alternatívája volt, melyek közül választhattak a gyarmatosítás alapvető céljainak megvalósítására, azaz annak elérésére, hogy a gyarmatok legalább saját költségeiket fedezzék, vagy valamennyi hasznot termeljenek a gyarmatosító ország (esetleg ennek valamely érdekcsoportja) számára. Röviden a következő lehetőségek álltak fenn:

1. A fehér telepesek dél-afrikai módszere.
2. A Karib térségbeli ültetvényes rendszer, bár mindig helyi kényszermunkával, s nem bevándorló munkaerő alkalmazásával.
3. A helyi parasztság piacra vihető termelésének fokozása.

A három módszer tulajdonképpen valamennyi gyarmaton versengett egymással, bár kétségtelen, hogy sok esetben, de nem mindig, az egyik javára döntöttek. Belga Kongóban (Zaire) például a különböző modelleket mind egymás mellett alkalmazták, s egyaránt sikertelenül.

A fehér telepes módszer legtisztább esete Kenya, ahol az állatvészek és az emberi járványok következtében, melyek az 1890-es években jellemezték a területet, mikor az angolok megszállták a felvidéket a vetődési hasadék mentén, amit találtak, azt úgy írhatták le, mint „*tabula rasa*-t, egy majdnem érintetlen, s ritkán lakott országot”. Ezt olyan gyorsan be kellett népesíteni, ahogy csak lehetett, mivel az ugandai vasút költségeit be kellett hozni.

A nagy farmok dél-afrikai modelljét követték, eredetileg elsősorban dél-afrikai bevándorlókkal, de később angolokkal is, akik bizonyos mennyiségű tőkét is hoztak magukkal. A nagy mezőgazdasági tőke ugyanúgy nem mutatott semmi érdeklődést, mint korábban sem Kelet-Afrikában, egészen addig, míg ültetvényeket nem létesítettek a csapadékosabb területeken, amelyek

fehér felvidék néven ismeretesek. Hasonlóképpen a fehér telepesek csak az első világháború után hozták létre birtokaikat a felvidéken. A telepesek azokra a terményekre koncentráltak, amelyek a leggyorsabb megtérüléssel kecsegtettek, mindenekelőtt a kukoricára. Angol és angol-indiai bankoktól kaptak tőkét magas kamatlábbal.

Kenya azonban nem volt tiszta *tabula rasa* gyarmat, mivel a munkaerőt nem kívülről importálták. Hasonlóképpen Afrika más területeihez, hosszú távon ez okozott repedést a fehér telepes rendszerben. A helyi munkaerő sohasem volt annyira alkalmazkodó, mint a behozott, annak ellenére, hogy a közigazgatás megfosztotta az afrikaiakat földjeiktől és igen alacsony béreket kényszerített rájuk. A telepeseknek általában egy speciális bérleti munkarendszerrel kell dolgozniuk – az ún. „squatter”-rel. Az ebből következő politikai feszültség, amely a Mau Mau-hoz vezetett, és a kormánykörök bizonytalansága – elsősorban a második világháború után – hogy az európai vagy az afrikai érdekeket helyezték előtérbe, oda vezetett, hogy a fehér földművelés, mint a gyarmat gazdasági életének bázisa belsőleg bizonytalanává vált.

Azok a kísérletek, amelyek Afrikán belül próbálták meg ültetvényes rendszert létrehozni, sikertelenek maradtak. Ezen a területen a legmesszebbmenő eredményeket a portugálok érték el, akik mind Angola, mind Mozambique belső területeinek hatékony megszállását csak a tizenkilencedik század közepén, végén hajtották végre. Mikor a korábbi gyarmat elvesztette pozícióját, mint az Újvilág rabszolgaszállítója, kísérletek történtek arra, hogy exporttermény termeléssel tegyék őket értékesé; ezen termények közül messze a kávé volt a leglényegesebb. Ezt elsősorban a Cazengó-i enklávében termelték, ahol egy amerikai típusú ültetvényes ipar létrehozásával kísérleteztek. A kísérlet elkerülhetetlenül bukásra volt ítélve, mivel a bennszülött munkaerőt otthon nem lehetett annyira ellenőrizni, mint a tengerentúlon. A hatvanas években végrehajtott hasonló kísérlet, ahol szögesdróttal próbálták ellenőrizni a szerződéses munkásokat, szintén rövidéletűnek és bukásra ítéltnek bizonyult. Alapvető célja az volt, hogy segítse a portugálokat az afrikai függetlenségi mozgalmak elleni küzdelemben, s éppen ez utóbbi következtében bukott meg.

Azok a huszadik századi elképzelések, amelyek európai parasztokat akartak szállítani Afrikába – ennek mindig elsődlegesen politikai és nem gazdasági indítékai voltak – hasonlóképpen teljes bukásra vezettek. Egy sűrűn lakott országban az ilyen intézkedések szükségszerűen eredménytelenek.

A portugálok Mozambiqueben is majdnem merkantil módszerekkel

akarták kizsákmányolni a gyarmatot az anyaország érdekében. A gyarmat jelentős területein ebbe beletartozott az, hogy a dél-afrikai bányákban dolgozó mozambiqueiak keresetének (nagy) százalékát elvették. Másutt, különösen a Quelimane kerületben, cukor, gyapot, kókuszdió és rizs ültetvényekkel kísérleteztek – ezeket ironikus módon nagyrészt a brit tőke finanszírozta. Ehhez kapcsolódott az afrikai parasztság könyörtelen, de sohasem teljesen sikeres szétzúzása, és a kényszermunka brutális alkalmazása. Ezek a vállalkozások csak azért voltak kifizetődőek, mivel támogatták őket az ellenőrzésbe és a hatalomba történt óriási állami beruházások, melyeknek anyagi alapja (közvetetten) elsősorban a dél-afrikai bányákból eredt. Az afrikai politikai mozgalmak kihívását azonban nem tudták visszaverni, így a különböző társaságok visszavonultak az üzlettől.

Nemcsak a portugálok hittek abban, hogy az ültetvények létrehozása megvalósíthatja a föld, munka és tőke optimális keverékét, s így hasznot biztosíthat az anyaország számára. Elefántcsontparton a franciák eredetileg európaiak által irányított kakaó-ültetvényeket akartak létrehozni, helyi kényszermunka felhasználásával, de rövid időn belül ráébredtek, hogy ez nem lehet sikeres. Ezzel a módszerrel csak lehetetlenné tették a helyi gazdag, exportra termelő parasztság fejlődését. Később az európaiakat csak „terres vacantes et sans maître”-ra engedtek be, és nagyon szigorúak voltak annak megítélésében, hogy mely területeket lehet üresnek tekinteni. Az angolok sem idegenkedtek a nagy tőkeberuházással járó ültetvények létrehozásától, bár csak olyan területeken, amelyeket üresnek tekintettek. Például mikor a második világháború által okozott növényi olaj hiányát akarták megszüntetni, az angol kormány óriási méretű tőkét ruházott be, hogy Dél-Tanzánia nagy lakatlan területeit földimogyoró-ültetvényé változtassa. A terület azonban nem ok nélkül volt lakatlan, a helyi jellegű szárazság jellemezte, így az elképzelést rövid időn belül mint teljes veszteséget kellett feladni.

Csak a paraszti módszer biztosíthatta hosszútávon egy sikeres mezőgazdaság alapját. A tizenkilencedik század végére az európaiak a világ más részein felfedezték, hogy miként hasznosíthatják a sűrűn lakott trópusi területeiket saját céljaiknak megfelelően. Az eddigi korlátokat áttörték. A szenegambiai földimogyoró-termelés elterjedése és a Nílus deltájának pálmaoljakereskedelme megmutatták, hogy a nyugat-afrikai parasztok értékes terményeket tudnak a világpiacra termelni. Így megszüntették a gyarmatosítástól elijesztő tényezőket (amivel persze nem akarjuk azt mondani, hogy ez a gyarmatosítást motiváló tényezőt hozott létre).

Adottnak véve, hogy ezeket a területeket már gyarmatosították, kifi-

zetődővé kellett őket tenni. Ugyanúgy mint másutt, itt is megvolt az alapvető választás a paraszti termelés és az enklávé ültetvényes mezőgazdaság között. Ugyanúgy, mint másutt, itt is különböző döntéseket hoztak, bár általában a paraszti modellt választották; a legfontosabb kivételek a zairei Unileverben és a libériai Firestoneban létrehozott pálma-, illetve gumi-ültetvények.

Másutt nem kísérleteztek ültetvényekkel, vagy ha igen, akkor a kísérlet gyorsan kudarcba fulladt. A Brit Gyapottermelő Társaság nigériai esete nagyon illusztratív. Eredetileg az egész termelési folyamatot ellenőrizni akarták, de gyorsan ráébredtek, hogy képtelenek versengeni a parasztsággal és ezért tevékenységüket majdnem kizárólag a gyapotmagtalanításra korlátozták.

Azokon a gyarmatokon, ahol egyértelműen a paraszti módszer volt a sikeresebb – Szenegál, Ghana, Nigéria és Uganda a legjelentősebbek – a gyarmati kormányzat nem engedélyezte az ültetvények, vagy vándorló munkás rendszerek bevezetését. Visszariadtak azoktól az intézkedésektől, amelyekre szükség lett volna a földnélküli proletariátus létrehozásához, amire pedig mint munkaerőre szükség lett volna. Ebben ráadásul támogatták és segítették őket jelentős európai kereskedelmi érdekszövetségek, amelyek felismerték a paraszti termelésnek azt a többszörös hatását, mely nagyobb és szélesebbkörű behozatalhoz vezet, mint az enklávé ültetvényes gazdaság. Így a kormányzatok pusztán egy infrastruktúra létrehozására és a bennszülött rabszolgaság megszüntetésére korlátozták tevékenységüket – ez utóbbinak nem tisztán gazdasági okai voltak. Kétségtelen, hogy esetenként, bár nem mindig, akadályokat gördítettek egy olyan fejlődés elé, mely a helyi tőkés termelési viszonyok kialakulásához vezetett volna, mivel félték a társadalmi elégedetlenségtől. Ezért történt például, hogy korlátozták Buganda *mailo* birtokosainak szabad földtulajdon jogát.

4.B. Afrika déli része

Az eredeti dél-afrikai európai telepeket az ország dél-nyugati csücskében hozták létre, ahol a bennszülött lakosság, a khoisan, viszonylag ritkán települt és katonailag gyenge volt. A gyarmatosítók első terve az volt, hogy maguk a khoisanok fogják biztosítani mindazokat az árukat, amelyekre a holland telepeseknek szükségük volt. Ezt rövid időn belül kevésbé kedvezőnek találták, mint a khoisan társadalmi szervezet szétzúzását és európai földművesek letelepedését Dél-Afrika belsőbb területein. Ezért körülbelül 1700-

tól kezdődően a dél-afrikai vidéket egyre sűrűbben lepték el azok a közép-méretű európai tulajdonú birtokok, melyek vagy behozott rabszolgákkal, vagy a gyökereiktől megfosztott khoisanok leszármazottaival dolgoztak. Ebben az értelemben Fok gyarmat (Cape Colony) európai mintára szervezett társadalom volt, behozott rabszolgamunkával, mint a legelőnyösebb alternatívával. Több szempontból hasonlított a (későbbi) Egyesült Államok középső gyarmataihoz.

A tizennyolcadik század végétől kezdődően, a gyarmat folyamatos terjeszkedése keletre és északra, amit a gyarmatosok extenzív állattenyésztő telepei tettek szükségessé, összeütközésre vezettek a gyarmatosok és a különböző nguni és sotho-tswana népek között. Ezek maguk is mezőgazdasággal foglalkoztak, sűrűn települtek és meglehetősen erős államokat alkottak. A tizenkilencedik század folyamán nyugati Dél-Afrika (Namibia, Botswana, Lesotho, Szváziföld és Zimbabwe) lakosai meghódították, de a fehérek csak különböző mértékben tudták a területek agrár viszonyait meghatározni. A régióban nagy területek maradtak, amelyeken a politikai alárendeltség nem vonta maga után az agrártársadalom teljes átalakítását, sőt a viszonylagos prosperitás eredeti időszaka után, amikor az afrikai földművelők a versengésben legyőzték a fehéreket, az afrikai társadalom ezen szektora elszegényedett, minek következtében ennek tagjai egyre fokozottabban kerültek a vándor munka függésébe (Dél-Afrika bányáiban és iparánál), hogy fedezni tudják készpénzszükségletüket, sőt, pusztá megélhetésüket. Dél-Afrika más részén csak egy helyen kísérleteztek *tabula rasa* enklávé létrehozásával, Natal cukorültetvényein, melyek behozott indiai munkaerővel dolgoztak. Szemben ezzel a Keleti Fokon, Oranje Szabad Államban, Transvaalban és Zimbabweban az európaiak birtokaikon a bennszülött afrikaiakat kellett, hogy munkaerőként alkalmazzák. Ez azt jelentette, hogy lehetetlen volt a nyugati foki mintát megvalósítani, amely szerint a birtokosnak kereskedelmi farmja volt, legfeljebb csak igen nagy költségekkel és a szervezett állami erő jelentős mértékű alkalmazásával. Oranje Szabad Államban és Transvaalban ehhez nem nyúltak egészen századunkig. Addig a telepesek hasznukat Latin-Amerika felvidékére emlékeztető kvázi feudális módszerekkel biztosították, munka bérlettel és részes bérlettel. Csak a gyémánt és az arany felfedezése után állt rendelkezésre a szükséges erő és az akarat; az állam fokozatosan erősebb és gazdagabb lett, és Witwatersrand piacainak jelenléte vonzóvá tette a teljesen piaci termelésre beállított földművelést.

Zimbabweban is a fehér telepeseknek az állami apparátus fölött gyakorolt ellenőrzése biztosította az afrikai mezőgazdaság versenyképességének a szétzúzását.

Itt az okozott problémát, hogy nem volt olyan ásványi bázis, amelyből fizetni lehetett volna a telepes mezőgazdaság kontroll költségeit. A zambiai réz-ötvözet megnyitása után kísérletet tettek ennek hasznosítására, és a közép-afrikai föderációt olyan próbálkozásnak tekinthetjük, amely a dél-rhodéziai fehér telepeseket az észak-rhodéziai bányákra támaszkodva akarta fenntartani, de ez sikertelen volt. Így az országban, melynek nem voltak jelentős ásványi kincsei, s amely az exportra termelő mezőgazdaságtól függött, a feszítettség túl nagy volt, s végső soron a fehérek kiszorultak a hatalomból. Még túl kevés idő telt el azóta, hogy megállapíthassuk, hogy mindennek milyen hatása lesz az ország mezőgazdasági struktúrájára.

5. Dél-Ázsia

Ha a tőkés mezőgazdaságról alkotott első modellünk ideáltípusát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy „területek parasztok nélkül”, akkor a másodikat úgy lehet összefoglalni, mint törekvést a „terület nélküli jövedelemre”. Eléggé furcsa, hogy ez utóbbi típus klasszikus példája Brit India, a legnagyobb terület, amelyet a történelem során gyarmattá tettek. Ugyanúgy, mint másutt, itt is a kereskedelem és a mezőgazdasági termékek iránti kereskedelmi érdeklődés alkották a kiinduló pontot. Azonban azok a mezőgazdasági termékek, amelyeket a világpiacon értékesíteni lehetett, mindig ritkák voltak Indiában. Ha figyelembe vesszük Dél-Ázsia óriási területeit, ennek piacra vihető terményeit mindig kicsinynek kell tekintenünk, s az európai mezőgazdasági beruházásokra egészen a tizenkilencedik századig nem került sor. A földrész a kereskedőket mindenekelőtt kivihető árukat forgalmazó nagy belső piacával vonzotta, elsősorban fűszereket lehetett itt beszerezni, s igen fontosak voltak India ipari terményei, mindenekelőtt textiláru. Ugyanakkor Dél-Ázsia földrajzi tekintetben központja volt az Óvilág gyarmati kereskedelmi tevékenységének, s ez részben magyarázza az angolok és franciák közti versengést a fő ázsiai kereskedelmi útvonalakért, mely indiai földön a tizennyolcadik század közepi nagy háborúban dőlt el (1740–48, 1756–1763). Az angol háborús győzelem azonban, legalábbis a kereskedelem szempontjából, több problémát teremtett, mint amennyit megoldott. Azokat a nagy összegeket, amelyeket ezen háborúban Anglia kiadott, végső soron a kereskedő birodalom beruházásainak kell tekintenünk. A kereskedelemnek növekednie kellett ezen terület útjain, hogy a beruházások valóban hasznot hozzanak. De ez nem történt meg. Ez arra kényszerítette a Brit Kelet Indiai Társaságot, hogy tovább lépjen a kereskedelemről Bengál

agrár gazdaságának igazgatása felé. Ez a lépés, Bengál úgynevezett *diwan*-jainak (szabad állam munkarendszere) megszerzése fordulópontnak tekinthető az európai gyarmatosítás történetében. Ezt csak úgy lehetett megtenni, hogy tudomásul vették az európaiaknak az indiai hadseregek feletti katonai fölényét, mely fölényt az 1757-es Plassey-i csata bizonyította. Kétségtelenül voltak más alternatívák is, amelyekkel elsősorban magánkereskedők kísérleteztek, mint például Bengál belső kereskedelmi rendszerének kizsákmányolása, és a nagymértékben megnövekedett ajándékok, fizetések és mellékjövedelmek, amiket a brit uralom ekkor biztosított Bengálban szolgáló hivatalnokainak. De ezek ideiglenesek voltak, s a Kelet Indiai Társaságnak nem volt más választása, mint a közönséggel való kereskedelmének fenntartása, azaz Bengál és Awadh (Oudh) mezőgazdasági bevételei.

Ebből következően Indiában a gyarmati közigazgatás alapvetően a paraszti gazdaság igazgatását jelentette. Evvel nem akarjuk tagadni, hogy a paraszti gazdaság időnként bizonyos mennyiségű exportterményt is előállított, gyapotot, ópiumot és később jutát. A tizenkilencedik században még a tőkés mezőgazdaság is megjelent Észak-India ritkán lakott hegyeinek teáültetvényein. Jelentős külföldi tőkét ruháztak be a mezőgazdasági iparágakba, mint az indigó- jutagyárak, melyek exportra termeltek. De India egész mezőgazdasági tevékenységéhez képest külkereskedelme, s ennek hozzájárulása a gyarmat nemzeti jövedelméhez sohasem vált lényegessé.

Ebből következően nem meglepő, hogy azt állítják: India nem tipikus példája az angol gyarmatbirodalomnak, és mint kívülről irányított paraszttársadalmat, a földrészt, nem minden alap nélkül, Írországhoz szokták hasonlítani. Egy ilyen parasztságot semmiféle eszközzel nem lehetett átalakítani az európaiak által vezetett tőkés mezőgazdaság elképzeléseinek megfelelően. Egy sor olyan változást, amely a gyarmati időszakban zajlott le, sokkal inkább olyan folyamatként lehet leírni, amelyen keresztül ez a parasztság alkalmazkodott az európai befolyásolási eszközök hatásaihoz. Ezek a folyamatok különbözőek voltak, s lehetetlen egységesen leírni őket, annál is inkább, mivel sok esetben nem figyelhető meg egyöntetűség azokban a módoszatokban, ahogy az európaiak nagy tömegű paraszतालattalóikhoz viszonyultak. Állandó kísérletek történtek a tényleges földműves közvetlenebb megadóztatására és a paraszttársadalomba való mélyebb adminisztrációs behatolásra; ezek azonban pénzügyi és politikai kudarccal zárultak és a még közvettebb ellenőrzés formáihoz vezettek.

Jellegzetes vonás volt másrészt a mobil munkaerő csökkenésének alapvetően sikeres politikája. Mivel nem léteztek ültetvények, amelyek be-

fogadhatták volna ezeket a vándorló parasztokat, ők a közigazgatás szempontjából nem kívánatos elemeknek minősültek. A hagyományos indiai társadalomban állandóan nagy tömegű paraszti munkaerő vándorolt, új munkaerőt keresve, ugyanakkor a letelepedett munkaerőnek körülbelül egy ötöde függőségi viszonyban volt, kis esélye volt a termésből való periódusos részesedésre, s így potenciálisan vándorlónak volt tekinthető. Ez a paraszti munkaerő mobil volt földrajzi és munkatípus értelemben, s a legkézenfekőbb munka, amelyet a mezőgazdasági mellett vállalhattak, a katonai volt: lehettek markotányosok és katonák. Katonai aspektusait tekintve ezt a paraszti mobilitást az angol uralom kétféleképpen ellenőrizte. Először is, azon kóbor katonáknak több csoportját, akik időnként nagy hadseregekbe gyülekeztek, szétverték a Sannyasi, Pindari és a Maratha háborúk hadjáratai során, melyek 1818-ban fejeződtek be. Ezen háborúk után ez a veszély már nem fenyegette a közigazgatást, bár az elnyomó tevékenységet folytatták egy sor bűnöző törzs és kaszt ellen, elsősorban a thugok és dacoitok ellen. Másodszor, a paraszti katonaság jelentős részét befogták a brit indiai szipoj hadseregbe, amelyet bizonyos szempontból félig-megfegyvelzett paraszthadseregeknek kell tekintenünk. Ezt a hadsereget Kelet-Hindusztánban toborozták, s egészen a tizenkilencedik század közepéig felszívta az állam mezőgazdasági bevételeinek nagy részét, melyet így visszairányítottak a paraszti társadalomba.

A fennmaradó vándorló munkaerő tekintetében az angol gyarmati rendszer a régi, megállapodott parasztság uralmának a folytatására támaszkodott, és arra, hogy az egyéni tulajdonjogot állítsa az aratási részesedés helyébe. A gyarmati állam természetesen fenntartotta azon elit hatalmát, amely a legkedvezőbb helyzetben volt ahhoz, hogy segítsen neki az adók begyűjtésében, ugyanakkor ellenőrizni akarta őket, egyebek között egy részletesen kidolgozott és időtrábló kataszteri rendszerrel, amely a gyarmati közigazgatás számára gyakran nyújtott információt a földekről, terményekről, öntözésről és a bérlőkről, messze a falusi szintet felülmúlva.

Azonban a kataszteri felmérések és a kormányzat által elismert tulajdonosok megadóztatása ellenére, a rendszer nem vezetett a paraszttársadalom teljes ellenőrzéséhez. A föld tényleges művelője újra és újra kicsúszott a kormány kezei közül. Ennek oka nem az volt, hogy gyakran közvetítőket alkalmaztak tulajdonosként, hanem alapvetően az, hogy a lakosság növekedése és az új jogi rendszer által nyújtott biztonság a bérlők új osztályának a gyarapodásához vezetett. Ezt úgy tekinthetjük, mint egy olyan formát, amelyben a vándorló mezőgazdasági munkaerő régi módozatai, földművelési

lehetőségeket keresve, újból jelentkeztek. Azon jól rendezett társadalmi réteg alatt, melyen belül a tulajdonjogok voltak a meghatározóak, a bérleti viszonyok jogi dzsungele alakult ki. 1850 után a zavar elkerülésére az angol kormány arra kényszerült, hogy bizonyos tulajdonjogokat átengedjen a bér-lőknek, és hogy elismerje például, hogy „birtoklási jogot” lehet szerezni bizonyos idő után (a 12 éves szabály). Ezt természetesen nehéz volt össze-egyeztetni az angolok által bevezetett igazságügyi igazgatással. Ahogy a bér-lőknek, részesbér-lőknek és függőknek új rétegei jelentek meg és a hatalmi viszonyok megváltoztak az agrártársadalomban, egyre több bérleti törvényt hoztak. Ez a folyamat belenyúlt a huszadik századba is. Bengálban és Biharban például, amikor a bér-lők jogait regisztrálták és védelmezték, gyakran a függő helyzetűek és részes bér-lők új osztálya jelent meg, amelyet nem védelmeztek, s amelynek jogait nem regisztrálták. Másutt is jellemző volt, hogy növekedett a hivatalos védelem a félig-földnélküli munkaerő új függő osztályának a gyarapodásával. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az európai törvény uralma és az indiai agrártársadalom beépített folyamatai közötti feszültség része lett azon eljárásoknak, amelyekkel a gyarmati uralom az agrártársadalmat kezelte. Ugyanakkor, s ez talán lényegesebb, mind- ezt úgy lehet felfogni, hogy ez volt az az út, amelynek a révén az agrártár- sadalom fenntartotta a függőségnek régi formáit, alkalmazva, hozzáigazítva azokat a törvény uralmához.

Az indiai gyarmati uralom eme zavarainál alapvető, hogy a parasztok jogaira és az agrárgazdaságra vonatkozó leglényegesebb döntéseket a birodalom pénzügyi és kereskedelmi szükségletei diktálták. Az a feltételezés, hogy a piaci erőket fel kell szabadítani a hagyományos társadalom megkötöttségei alól, természetesen integráns része volt mindennek. Mindezek eredménye- ként az eladósodás következtében a föld nem mezőgazdasági kézbe ment át. A tizenkilencedik század végén az angolok számos olyan törvényt hoztak, amelyek könnyebbséget biztosítottak a paraszti tulajdonosoknak és bizo- nyos területeken megtiltották a földnek a nem-mezőgazdasági hitelezők ke- zébe való átadását; így tulajdonképpen elismerték, hogy a gyarmati közigaz- gatás egyik alapvető feltételezése helytelen volt.

Paradox módon, de tézisünknek teljesen megfelelően, a mezőgazda- ságra gyakorolt angol hatás sokkal nagyobb volt azokon a területeken, ahol, hogy úgy mondjuk, eltávolították a paraszttársadalmat. A tizenkilencedik század második felében a Közmunkák Minisztériuma lett a Katonai Minisz- térium helyett (mely 1857-ig a szipojok paraszti hadseregét alkalmazta) a közigazgatás legjelentősebb kiadással rendelkező ágazata. A csatornázott

gyarmatokon, különösen Punjabban, egy olyan agrárgazdaság jött létre, amelynek meghatározói az üres terület, a családi gazdaság és a bevándorló munkaerő voltak. Ez egy olyan jelenség első megjelenése volt, amely azóta esetlegesen felmerült India más, sűrűn lakott területein is, s amelyben fokozatosan felismerhető a hagyományos mezőgazdaság és a tőkés vállalkozás közeledése: az úgynevezett gazdag parasztság kialakulása és a zöld forradalom. De, mint ez várható is volt, mielőtt ez teljes terjedelmében kibontakozhatott volna, a gyarmatosítás befejeződött.

5.B. Délkelet-Ázsia

A tőkés vállalkozás és a paraszti mezőgazdaság története Indonéziában nyilvánvalóan az egyik legdrámaibb és legtragikusabb gyarmati történet, mint azt Geertz „Agricultural Involution” című munkájában megírja. Szerinte a földtulajdon struktúrája nem lényeges mutatója azon társadalmi szervezeten, mely a holland uralom hatása alatt alakult ki. A bérleti és részesbérleti rendszer útvesztőit semmiféle szisztematikus módon nem lehet leírni, ugyanúgy, mint Indiában. Amivel eredetileg Jáván kísérleteztek, az a körnégyesítés volt, azaz a kereskedelmi kapitalizmus ráerőltetése az önellátó paraszti gazdaságra. A tizenhetedik és a tizennyolcadik század során az indonéz szigetvilág eredeti mezőgazdasága – szemben Indiával – egy sor olyan termékkel rendelkezett, amelyekre kereslet volt a világpiacon. Ezen exporttermékek egy részét, mint például a cukrot, a parasztek termelték meg (önellátásukon kívül), a piaci árakra reagálva. Más termékeket, a kávéhoz hasonló évelőket úgy állítottak elő, hogy gyarmati munka-adót vetettek ki a parasztságra az „üres” területeken, amelyek ekkor még léteztek Jáván. A „Priangan” rendszer tulajdonképpen tizennyolcadik századi példája az ilyen típusú gyarmati paraszt-igazgatásnak.

A tizenkilencedik század elején azonban az indonéziai holland gyarmati kormányzat a piaci mechanizmust elégtelen eszköznek találta az exporttermékek paraszti megtermelésének a fokozására. Ugyanakkor a holland gyarmati kormányzat elkeseredetten törekedett bevételei növelésére. A megoldás az 1830-tól kezdődő Művelési Rendszer (Cultivation System) volt. A világpiacot elárastották azokkal a termékekkel, amelyeket a direkt elvonásnak ezzel a módszerével szereztek meg a jávai parasztoktól. Ennek a jövedelme nemcsak a gyarmati közigazgatás költségeit biztosította a hollandok számára, hanem jelentős összegeknek a hazai kormányzat kincstárába való átutalását is. Egy ideig úgy tűnt, hogy a holland gyarmati igaz-

gatásnak sikerül eredményeket elérnie a gyarmati exporttermények megtermelésében a falvak gazdasági struktúrájába való európai beavatkozás nélkül is. A világ más részein mindezidáig csak úgy lehetett hasonló eredményeket elérni, ha bevezették a tőkés mezőgazdaságot, nagy mennyiségű európai tőke és igazgatás befektetésével.

Jáva Művelési Rendszere meglepő módon sikeres volt gazdasági szempontból, ugyanakkor felerősítette a jávai társadalom elparasztosodását, mivel az itteni parasztok nagy mennyiségű terményt termeltek meg saját szükségletükön felül, s ugyanakkor a holland gyarmati közigazgatás megvédte őket a tőkés behatolástól. Geertz Indonézia történetét olyannak tekintette, mint egy hosszú kísérletet arra, hogy Indonézia terményeit eljuttassák a modern világba, lakóit azonban nem.

A Művelési Rendszer megszüntetése után a magánvállalkozás vette át a gyarmati kormányzat funkcióit, biztosítva mind a kapcsolatot, mind az elváltást, gátat az indonéziai parasztság és a világpiac között. 1870 után magán cukortermelők folytatták a cukorgyárak vezetését Jáván, a falusiakat ugyanúgy alkalmazva, mint a bennszülött *desa* területeinek egy részét. Jáván azonban, sehohsem hoztak létre tényleges ültetvényeket, a jávai *désák* megmaradtak, mint az önellátó földművelés központjai.

Tőkés mezőgazdasági fejlődéssel (elsősorban) az „üres” külső szigetek ültetvényein, különösen Szumátrán találkozhatunk; ezek kínai és jávai vándor munkaerőt alkalmaztak. Jáva egyrészt egyre mélyebbre süllyedt egy különlegesen munkaintenzív rizsgazdaságba, melyben a munkabefektetés határ-termelékenysége a nullával volt egyenlő. Másrészt létrejött egy külön gazdaság, elsősorban olyan terményekre épülve, mint a dohány és a gumi; ez bekapcsolódott a világpiacba, s erősen tőkeintenzív s magas profitot hozó volt.

Malájföldet leginkább Szumátrával lehet összehasonlítani: nagy mennyiségű üres terület és tőkés mezőgazdaság, elsősorban a gumiültetvényeken. Ezek az ültetvények alapvetően az indiai és a kínai vándor munkaerőre támaszkodtak, különösen a huszadik század elejétől kezdve.

A Fülöp-szigetek esete sokkal összetettebb. Az amerikai hódítás előtt itt egy nem tőkés önellátó mezőgazdaság létezett, amely részes arató parasztokkal működött, s amelyet a spanyol és a kevert spanyol-fülöp-szigeti eredetű kis, középs és nagybirtokosok irányítottak. A nagyobb birtokok cukorból és rizsből piacra vihető többletet is termeltek.

1898 után az új amerikai közigazgatás tőkés mezőgazdaságot próbált bevezetni az eredeti struktúrákba – ez megerősítve tézisünk igazságát – si-

kertelennek bizonyult. Az amerikaiak megkísérelték újrastrukturálni a fülp-szigeti mezőgazdaságot bennszülött családi birtokokat létesítve; de a tőkés mezőgazdaságnak ezt a típusát csak a helyi nem tőkés lakosság eltávolításával és európai vagy amerikai telepesek behozatalával lehetett volna megvalósítani. Az amerikaiak uzsoraellenes törvényhozással és a közös földeknek családi művelésre való szétoztásával kísérleteztek, de ezen kísérleteik ugyanúgy kudarcba fulladtak, mint szövetkezeti hitel-sémáik. A közigazgatásra gyakorolt földesúri nyomás megakadályozta a paraszti-tulajdon kialakítását, s a részesbérő és földnélküli munkaerő növekedéséhez vezetett.

A bennszülött nem tőkés agrárgazdaság által létrehozott mezőgazdasági export növekedése elősegítette az elparasztosodást, és lázadosokhoz vezetett, különösen az 1930-as évek óta. A rendszer azonban, mely a tőkés export-szektor és a nem tőkés paraszti termelés egymás melletti működésére épült, túlélte ezeket.

CLAUDE CAHEN:

A KÖZÉPKORI MUSZLIM KELET GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

(Studia Islamica, fasc. 3. 1955. 93–115.)

A jelenlegi Orientalista Kongresszus résztvevői Cambridgebe való érkezésükkor *Orientalism and History*¹ címmel egy brossurát kaptak: ez nem volt teljesen véletlen. Tény, hogy az orientalisztika és a történelem közötti kapcsolatokban van probléma, s lehetetlen, hogy a keletkutatók és a történészek ne ébrednének ennek egyre inkább tudatára. És egy egybeesés révén, amit akkor még nem tudtam, éppen azt terveztem, hogy e probléma néhány aspektusáról fogok beszélni kollégáimnak az iszlám szekcióban; ezeknek a talán kissé kíméletlen reflexióknak — amiket ők csakugyan meg akartak hallgatni² — a némileg kijavított és kiegészített előadását találják meg itt alább.

Nem tudnám jobban elkezdni, mint hogy idézzek valakit azok közül, akik számára képzettségük a legintenzívebben érezteti egy ilyen vizsgálat szükségességét; „megjegyezték — kezdi az iszlámról szóló cikkét Bernard Lewis az idézett kiadványban³ —, hogy az arabok történetét Európában jórészt olyan történészek írták, akik nem tudtak arabul, vagy olyan arabisták, akik nem ismerték a történelmet”. Egy szellemes megjegyzés formájában olyan megállapításról van itt szó, ami sajnálatos módon nagy vonásokban ránk vonatkozik. Valóban kevés az olyan történész, aki a Kelettel foglalkozik és majdnem olyan ritka az olyan orientalista, akinek történész képzettsége van. Az orientalisták többségét eredetileg vagy olyan emberek alkották, akik első ismereteiket a Keletről az üzleti ügyek, az államigazgatás, a hittérítés révén szerezték, vagy olyan tanárok, akik tanulmányaik során elsősorban természetesen nyelvészeti képzésre törekedtek. Semmiképpen sem becslöm alá azt a hatalmas értéket, amelyet az így képzett orientalisták bizonyos történelmi munkái felmutatnak: meg vagyok róla győződve, hogy azok, akik leginkább szívügyüknek tekintik a keleti történelem fejlesztését, elsőként értenek velem egyet abban, hogy a keletkutatás szerepe a maga egészében — bármilyen jelentősek is bizonyos más kvalitásai — a történelmi felkészültség elégtelenségéről tesz tanúbizonyságot, és hogy Kelet történelmi kutatása következőképpen nagyobb késésben van a nyugatihoz képest, mint amit a kutatás feltételei igazolnának.

Miközben üzletemberek, tisztviselők, misszionáriusok művelték, a keleti történelem gyakran olyan érdekek vagy gondolatok szolgálatában állt, amelyek forrása nem a történelem követelményeiben rejtett, s olyan módszerek alapján, amiket inkább az amatőröknél szokásos módszertani hiány jellemezett. A hozzáértő tudósok által művelt keleti történelem nyilvánvalóan sokkal komolyabb módszerekkel dolgozik, de még mindig két olyan közös hibával, amit az ilyen vagy olyan különleges mű érdeme sem feledtet: egyfelől, ezek a tudósok általában európaiak lévén – amiért nem lehet őket vádolni –, a keleti történelmet időnként nem annyira saját követelményeinek függvényében vizsgálták, mint inkább az európai történelemmel való kapcsolataiban vagy azon európai társadalmi környezet elfogultságával, amelyhez tartoztak; másfelől, az orientalisták és a történészek közötti eredeti szétválás okozta azt, hogy a keleti és a nyugati történelem egyaránt a maga útján haladt, hogy az utóbbi módszerei tökéletlenül hatoltak be az előbbibe, hogy az általuk felvetett problémák nincsenek egymással kapcsolatban, s hogy – még általánosabban – a kutatások között – bármilyen is a belső értékük – olyan meg-nem-feelés, kommunikáció-hiány áll fenn, amely mindkét történelemre egyaránt káros. Persze minden társadalomnak megvan a maga sajátossága, s törvényszerű és szükséges, hogy saját területén helyezkedjék el ahhoz, hogy megítélhessék: nem kevésbé szükséges azonban visszahelyezni az emberi történelem egészébe is, amelytől sosem válik el. És ha megengednek nekem egy kissé vakmerő állítást: a történelem folyamán bármennyire is adódhatott valóságos eltolódás Európa és a világ egyéb részei között, mindazonáltal magában az „orientaliztika” fogalmában benne rejlik valami paradox és nehezen alátámasztható dolog – ez ugyanis már az elnevezés révén is az emberiséget egy nyugati és egy keleti részre látszik felosztani. A munka technikai specializálódása bizonyára elkerülhetetlenné teszi, hogy mindig legyenek olyan történészek, akik Egyiptomot vagy Perzsiát, a muszlim szellemiséget vagy a spanyol-mór művészetet kutatják, éppen úgy, ahogy vannak történészei Franciaországnak és Németországnak, a reformkornak vagy a gótikus művészetnek. Ám nagyon is természetellenes dolog az, hogy a történészek és a keletkutatók között valahol a keleti Mediterraneum táján demarkációs vonal húzódna a fenntartott vadászterületek között, mint ahogy ezt a mi történész és orientalista kongresszusaink ismételtelen és fölöttébb szabályosan demonstrálják.

Egyebek között a következő következtetés kínálkozik: több orientalista történészt, több történész orientalistát kellene képezni. De ez azt jelentené, hogy a különböző országokban, mindegyikben a saját körülményei sze-

rint átgondolnánk az orientalisztika és a történelem-oktatásunkat. Hogyan várhatnánk el egy olyan kollegánktól, aki mélyen meg van győződve a keleti történeti kutatás fellendítésének szükségességéről, hogy úgy végezze mindezt hivatalos működésében, ahogy szeretné, amikor annak háromnegyed részét kötelezően a nyelvoktatás foglalja le?⁴ Hogyan kívánhatnánk, hogy egy történelemtanár vagy tanítványai valóban „orientalizálódjanak”, amikor az általuk folytatott tanulmányok programjai csak futó célzásokat tesznek a Keletre vonatkozóan? Amikor a keleti történelem rendelkezésére álló posztok száma nem lesz ennyire nevelésesen csekély, amikor oktatásukat megfelelőbben integrálják abba, amit a történelem vagy a keletkutatás jelöltjeinek követniük kell, akkor válik lehetővé, hogy azt a kiegyensúlyozottabb orientációt adjuk tudományágunknak, amely feltétlenül szükséges. Ám ehhez az kell, hogy a történészek és az orientalisták előzetesen tudatára ébredjenek ennek a szükségszerűségnek.

Ha a muszlim népek számára fejlődésük feltételei megengedték volna, hogy jóval nagyobb részt vállaljanak saját történelmük modern kidolgozásában, ha a nyugati keletkutatás fejlődése nem hozta volna létre ezt a szakadékot azon diszciplínák között, amelyeknek egyetlen törzs két ágának kellene lenniük, akkor – amikor mérleget akarunk készíteni a muszlim történelemre vonatkozó kutatásokról – talán nem állapíthatnánk meg szinte érintetlen nagy területek létezését, amelyek közül számomra a legrámaibb esetnek a gazdaság- és társadalomtörténet látszik – mégpedig teljes egészében. Azt a néhány munkát, amit a kultúrtörténet, sőt néha még a politikai történet terén is el kell végezni, természetesen el kell végezni, a valóságos feladatok aránylag jelentősek: ám mit tud velük szemben felmutatni a muszlim világ gazdaság- és társadalomtörténete? Azt hihetnénk, hogy a muszlim világot majdnem kizárólag kormányzók, tudósok és művészek alkották! Távol áll tőlem az a gondolat – ez fordított előjellel lenne ugyanolyan szélsőséges –, hogy alábecsüljem szerepüket; anélkül, hogy itt fel akarnám eleveníteni a történelmi materializmus védelmezői és ellenzői közötti örök vitát, alig látunk ma olyan nyugati középkorral foglalkozó történészt, aki a gazdasági és társadalmi struktúrák tanulmányozását ne tekintené tudományága lényeges szektorának. És ha bizonyos komparatista kíváncsiság által fűtve egy ilyen történész olyan orientalista keresésére indulna, aki képes lenne párhuzamos információkat nyújtani számára a középkori Közel-Keletről, brutálisan meg kell mondani, általában nem találna ilyet.⁵ Nyomban persze finomítok.

Sylvestre de Sacy, von Kremer, van Berchem, Becker, Barthold, Mez és többen az elhunytak közül, és mások az élők közül annyival járultak hozzá e téren folyó kutatásainkhoz, hogy annak jelentőségét bármi másnál kevésbé vonom kétségbe. Ugyanakkor nagy részükről habozunk kimondani, hogy valóban gazdaság- és társadalomtörténész lett volna: jogtudósok, közigazgatási intézmények kutatói, a szakásokra vonatkozó tények gyűjtői voltak, akik a dolgok természete szerint társadalmi és gazdasági anyaggal találkoztak, de akikről ritkán mondhatjuk el, hogy abból indultak volna ki, vagy az lett volna vizsgálatuk központja vagy célja. És nem az a legfontosabb, hogy ők efféle tanulmányokat folytattak, amelyek éppolyan jogosak, mint amelyekre ösztönözni szeretnénk utódaikat, hanem az, hogy úgy tűnik, sem mások, sem az ő számukra nem volt érzékelhető a nézőpont különbsége.⁶

Felhozhatják velem szemben, hogy a történelmet a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján írjuk, és csak azt mondathatjuk el általuk, amit azok maguk közölni akarnak. Nem hiszem, hogy ez teljesen helytálló ellenvetés volna. Természetesen kénytelenek vagyunk a dokumentumokból a maguk adottságai szerint kiindulni, és személyes kutatásaim során éppen eléggé tapasztaltam, hogy mennyire ritkán jellemzi azokat az az irányultság, ahogy mi szeretnénk. Mindenképpen azzal kell kezdeni, hogy összeállítsunk belőlük egy durva leltárt; és senki sem törhetne pálcát azok fölött, akik elsőként lépve a pályára, a kissé véletlenül felderített dokumentumokból minden teketória nélkül kiszűrték közvetlen hozadékukat, anélkül, hogy látszólag más dolgok is nyugtalanították volna őket. Még mélyebben: az a módszer, ahogyan egy társadalmat ezek, vagy azok a tagjai bemutatnak, magában véve olyan realitás, amelyet – akár tetszik, akár nem – nem hagyhatunk számításán kívül: bizonyára nem teljesen véletlen, hogy a muszlim irodalom olyan keveset beszél a parasztokról. Ugyanakkor még tovább kell lépni. Meg kell mondani, hogy a dokumentumokat bizonyos mértékig úgy találjuk meg, ahogy keressük, s nem találjuk meg azokat, amelyeket nem keresünk. Meg kell mondani, hogy összeállítóinak tudta nélkül minden dokumentum elmond még mást is azon kívül, mint aminek közlésére elkészítették, és végighallgatva mindazt, amit mondani akart nekünk, jogunk és kötelességünk elővenni a kérdőíveinket és megkérdezni azt, ami bennünket érdekel. Nem csak azért, mert – ha szabad így mondanom – csupán így fogjuk belőlük az összes levét kisajtolni, hanem azért is, mert ha nem ily módon járunk el, azt kockáztatjuk, hogy az összes civilizáció bemutatásának és felfogásának a szomszédokhoz viszonyított eredetiségét *a priori* módon teljes strukturális heterogenitásnak fogjuk fel, vagy ellenkezőleg, a verbális

hasonlóságokat valóságos párhuzamoknak.⁷ Egyszóval azért, mert csak így művelhetjük azt az összehasonlító történelmet, amely egyedül adja meg minden történelem valódi jelentését.

Természetesen nem áll módomban, hogy szemlét tartsak itt az összes olyan forrásanyag felett, amely alkalmas a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetének szolgálatára: ezek általában összekeverednek egész történelmének forrásával. Néhány rendszertelen megjegyzés azonban nem lesz talán haszontalan.

Európa gazdaság- és társadalomtörténetét mindenekelőtt a levéltári anyag segítségével írják. A muszlim világra vonatkozóan – eltekintve Egyiptől – nagyjából nem rendelkezünk ilyenekkel. Őszintén szólva ezt az állítást nem tarthatjuk véglegesnek. Meglehet, hogy az oszmán birodalom előtt a muszlim világ nem őrizte meg olyan hatékonyan a levéltárakat mint a Nyugatot. Ugyanakkor vannak *waqf*- és egyéb iratok. Jól tudom a más országok esetében is ismert anyagi és erkölcsi nehézségeket, amelyek megakadályozzák, hogy ezek az eszközök egyik napról a másikra rendelkezésünkre álljanak. De azt hiszem, a dolog ilyen állásáért az orientalisták is felelősek. Amikor azt látjuk, hogy levéltári okmányok kötetei nem messzebb, mint Bécsben alszanak háromnegyed évszázada,⁸ anélkül, hogy egy vagy két tudósnál több megnézte volna őket, kénytelenek vagyunk arra következtetni, hogy ha a számunkra fontos levéltári gyűjteményeket nem fedeztük föl, az nem csupán a dolog nehézségeiből fakad, hanem egész egyszerűen abból is, hogy nem keressük őket. Az orientalisták keresték az irodalmi műveket: mennyire kutatták a levéltárakat? Ha csak keresték, publikálták és kiaknázták volna azt a néhány szöveget, amit a véletlen juttathatott volna⁹ a kezükre, kétségtelenül könnyebb lenne ma leküzdeni azokat az anyagi és erkölcsi nehézségeket, amelyekre céloztam.¹⁰ Lassacskán megértjük ezt. A cambridgei kongresszuson hallottuk, amint Roehmer előterjesztett egy tervet azoknak a perzsa dokumentumoknak az összegyűjtésére és leltárak elkészítésére, amelyek részben közvetlenül, részben az *insā'*-gyűjteményekben őrződtek meg: igencsak szükséges lesz eljutni odáig, hogy – bármennyire fokozatosan is, de – elkezdjünk egy hasonló munkát az egész arab nyelvű világra vonatkozóan.¹¹

Természetesen nem várunk az ilyen kutatások bizonytalan és lassú eredményére ahhoz, hogy jelenlegi eszközeinkkel megtegyük az első lépéseket azon az úton, amelyre követőink talán jobban felfegyverkezve léphetnek majd rá. Ha a források összes fajtáját kombinálni tudjuk, az irodalmi források az információk olyan fegyvertárát szolgáltatják, amely nem is any-

nyira nyomorúságos, mint olykor lustán hinni látszunk. Csak azt kell megfontolni, hogy minden forrás-típus képes adni, vagy hajlamos arra, hogy rendszeresen elhallgasson valamit. A történészek, geográfusok, jogtudósok, tudósok stb. a valóságnak nem ugyanazon szeleteit látják, és főleg nem azonos látószögből, azonos törekvések jegyében látják a valóságot. A muszlim és nem-muszlim szerzők tekintete nem ugyanazokra a társadalmi környezetekre s nem ugyanazokra az intézményekre irányul. Helyénvaló lenne tehát ezeket kiegészíteni, vagy méginkább egyiket a másikkal próbára tenni. És ennek érdekében tudni kell, hogy mit akarunk kérdezni tőlük.

Nézzék el nekem, hogy ilyen egyszerű dolgot is megemlítek: az iszlám világ térben és időben ugyanolyan kiterjedt, mint a középkori Európa, és a Szent Könyv közössége sem ahhoz nem elegendő, hogy egy egyiptomi papíruszt értékesse tegyen akár Irán, akár a Magrib szempontjából, sem ahhoz, hogy egy Cabásszida jogtudósnak értéket kölcsönözzön a mamlúk korra vonatkozóan. Márpedig elvégzendő kutatásunk csak akkor kaphatja meg teljes értelmét, ha összehasonlító és fejlődésre irányuló lesz; ha a muszlim társadalmat általában összehasonlítja azokkal, amelyek körülveszik, megelőzik vagy utána következnek. Ez a kutatás magában foglalja a muszlim világon belüli különböző társadalmak összehasonlítását is. Másrészt e kutatás során emlékezetben tartjuk, hogy csak alakulóban levő valóság létezik, s azt, hogy amit meg kell rajzolni, az nem lehet statikus tabló, hanem a fejlődés folyamata. Módszertanilag ezek az elemi igazságok azt jelentik, hogy minden szöveget – ha elvont is – nem csupán önmagában véve alapvetően fontos földrajzilag meghatározni, kronológiailag elhelyezni – ami viszonylag könnyű –, hanem ugyanazon szövegen belül az eltérő rétegeket és azokat a különböző elemeket is, amelyekből létrejöhetett. Ebből természetesen nem következik, hogy azután tilos, hanem éppen kívánatos, hogy egymás által világítsuk meg a megszerzett ismereteket; de azzal a feltétellel, hogy azok összevetéséről van szó, s nem arról, hogy nem tudom miféle differenciálatlan magmát gyártsunk belőlük, amely legfeljebb arra jó, hogy a joghallgatók kedvüket leljék benne, de amelyben egyetlen konkrét társadalom sem ismerne magára.

Bizonyára a jogtudósok vetik fel e tekintetben a legkényesebb problémákat, amelyekről talán röviden szót ejthetünk. Egészében véve a muszlim jogtudósokat illetően a történelemtudomány két szélsőséges attitűd között látszik egyensúlyozni: hol arra szorítkoznak, hogy modern nyelvre fordítanak le olyan intézmény-leírást, mint amelyet például al-Māwardínál találunk, mintha mindaz, amit ennél a 11. századi irakinál fellelünk, automatikusan

alkalmazható lenne Sziciliára vagy magára Irakra, akármilyen időszakban; hol pedig ellenhatásképpen kijelentik, hogy műve pusztá elképzelés, amelyből semmiféle valóságos dolgot nem lehet meríteni, s ezzel kész. A helyes magatartásnak az előbbi kettő közül egyikhez sincs köze. Ez mindenekelőtt abban áll, hogy pontosan elhelyezzük al-Māwardit, mégpedig oly módon, hogy megállapítjuk: értekezése annak a – kalifátus talpraállítására irányuló – törekvésnek a része, amelyet a būyida rendszer széthullásának elősegítése érdekében fejtettek ki, és amely a szeldzsuk szultánátus megteremtéséhez vezetett. Továbbá abban áll, hogy megállapítjuk: a jogtudós módszere az, hogy koherens tablót állít össze azokból az elemekből, melyeket egyenlő értékűeknek ismer el, de amelyek eltérő helyekről és időszakokból származnak, s mindezt oly módon, hogy egymás mellé helyezi azokat a véleményeket, amelyeket különböző körülmények között fejezhettek ki; továbbá úgy jár el, hogy azonos horizontális síkra helyezi azokat az intézményeket, amelyek vertikálisan követték egymást az idő folyamán: például – hogy arról beszéljek, amit a legkevésbé rosszul ismerek – az *iqṭāʿ ʿamllk*-ot és az *iqṭāʿ ʿistiḡlāl*-t.¹² És végül a helyes magatartás azt jelenti, hogy megértjük: ha a jogtudós a dolgokat előre meghatározott elméleti fogalmak sémáján keresztül mutatja be, az bizonyára azt eredményezi, hogy sok, számára érdektelen tényrt figyelmen kívül hagy, de ebből nem következik az, hogy ne lennének valódi tények azok, amelyeket a maga keretében és szóhasználatával előad, s főleg, hogy valamilyen probléma kapcsán ne szállítana közvetett információt, aminél is semmi ok nincs arra, hogy torzított legyen: látjuk például, hogy mit adhatott R. Brunschvignak a muszlim városok életéről egy olyan jogi irodalom, amit bizonyosan nem arra szántak, hogy számára mindent nyújtsa.¹³ Természetesen az ilyen információk értékének, térbeli és időbeli megoszlásuknak stb. pontos meghatározásához csak olyan más kategóriába tartozó források legalább részleges összevetésével juthatunk el, amelyek más nézőpontot képviselnek.

Ezekkel kapcsolatban arra szorítkozom, hogy egy szóval emlékeztetek egy műfajra, amit általában a tudománytörténet specialistáinak engedtek át. A matematikai értekezések, egészen sajátosan, távol állnak attól, hogy mindig tiszta absztrakciók legyenek, és olyan adatokat szolgáltatnak a gazdaságtörténet részére, amelyeket nem lehet jogászai takargatással gyanúsítani.¹⁴

Anélkül, hogy tovább időznék ezeknél a megjegyzéseknél, amiket többek közt csupán a példa kedvéért tettem, levonhatjuk tehát a következtetést, hogy lehetséges hivalkodás nélkül tanulmányozni a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetét: a következő oldalakon néhány

kutatási irányt szeretnék ajánlani, amelyek – s ez magától értetődik – semmiképpen sem zárnak ki másféle kutatásokat, és csupán kijelentő értékük van.

A muszlim világ történetét rendszerint Mohameddel kezdik el, s a színhely az Arab félsziget. Ez teljesen jogos akkor, ha az iszlám vallásra vagy az arab hódításra akarjuk vetni a hangsúlyt. Ellenben a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjából, úgy tűnik, a perspektíva nyerne azzal, ha fordítva járnánk el. Az ún. muszlim világ valójában majdnem teljes egészében olyan társadalmakból tevődik össze, amelyeknek hosszú iszlám előtti történetük van, s amelyeknél az új vallás – egyébként gyakran lassú és tökéletlen – átvétele *ipso facto* nem forgatta föl sem a gazdasági helyzetet, sem a társadalmi struktúrákat. Számunkra tehát az alapvető probléma az, hogy a muszlim politikai építménybe bekebelezett antik társadalmakból kiindulva lássuk, hogy mivé váltak ezek azokhoz a társadalmakhoz képest, amelyek nem épültek be ebbe az építménybe.

Tehát mit változtatott a korábbi társadalmi struktúrákon, gazdaságokon a 7. századi arab hódítás? Elegendő csupán kimondani a kérdést, hogy tudatlanságunk fokára fény derüljön. Jól tudom, hogy egy ilyen kérdés megválaszolása azzal a haszonnal jár – annál is inkább, mivel közvetlenül a hódítás utáni kor forrásanyaga különösen szegény –, hogy eléggé nagy korszakot vehessünk szemügyre annak érdekében, hogy egyféle összképet kapjunk a lassan fejlődő jelenségekről. Így anélkül, hogy a későbbi adatokból nyert eredményeket egyszerűen ráillesztenénk a korábbi korszakokra, vajon illetékességgel tudjuk-e legalább körülírni a tanulmányozásra váró problémákat, és ezekből felvázolni a megközelítő megoldásokat? Terjesszük ki tehát a vizsgálat területét: kevésbé szembeötlő lesz-e a nemleges jegyzőkönyv? Mit tudunk a vidéki életről, a parasztok életében bekövetkező változásokról, amiket az arab hódítás hozott magával – ha hozott –, és későbbi fejlődésükről? Tudunk mi valamit is az antik városnak a középkori városba való átmenetéről, vagy a városi társadalomról? Még a kereskedelem területén is, amely talán, hitünk szerint a legjobban feltárt, mennyi a sötét folt, mennyi az ismeretekről élő illúzió! És nem csak számos jelenségről nem tudunk gyakorlatilag semmit, de elmondhatjuk-e egyáltalán, hogy feltettük a kérdéseket?

A rurális élet? Tanulmányoztuk-e, tettünk-e fel kérdést arra a hatásra vonatkozóan, amit a minap még zömben beduin arabok által véghezvitt hódítás gyakorolhatott az alávetett országokban a nomadizáló pásztorgazdaság és a letelepült földművelő gazdaság megoszlására és kapcsolatára? Itt természetesen több évszázadra kiterjedő vizsgálatról van szó. Az a benyomásunk,

hogy az arab hódítás e tekintetben nem hozott nagy változásokat, mivel az arabokat – akiket besoroztak a városi társadalmakból származó vezetők – elsősorban eléggé fenntartották a hadseregnek, vagy táborvárosokban helyezték el, hogy a pásztor-expanziót olyan korlátok közé lehessen szorítani, amelyben nem okoz károkat a földműves kerületeknek, hanem csupán hozzájárul a félsivatagos övezetek teljesebb kihasználásához. De a hódítás másnapjának ez a figyelemre méltó helyzete tartós volt-e? Ismerjük Magrebből a Banū Hilāl okozta tragédiát a 11. században: elszigetelt tény ez? A 10. és 11. század az arab Ázsiában nem volt-e a beduin dinasztiki aranykora, amelynek északon a kurd dinasztiki a megfelelői? Azután a 11. század a tanúja az első török invázióknak, ami a nomadizmus előretörésének egyik aspektusa,¹⁵ amelyből a későbbi mongol hódítás lesz – többé-kevésbé közvetlen hatásai révén – bizonyos területeken a döntő gazdasági és politikai tényező. Ezek lennének a véletlen egybeesés izolált tényei? Vannak ezeknek sokkal mélyebb okai, magyarázatai? Mindezek olyan kérdések, amelyek legalábbis megérdemlik, hogy feltegyék őket.

És a rurális élet a földművelő országokban? A problémáknak több szintjét és fajtáját kell megkülönböztetni. Vannak pénzügyi intézmények, az adók, amelyek a föld után járnak: nyilvánvalóan ezeket a legkönnyebb megismerni, mivel azok a muszlim jogtudósok és más szerzők, akiket az adminisztratív problémák érdekeltek, megőrizték őket nekünk. Az igazat megvallva, még e téren sem illethetjük magunkat dicsérettel. A legjobb tanulmányok statikusak, nem rajzolják meg a fejlődést és csak ritkán különböztetik meg a területeket; és ha únos-úntalan hallhattunk a *harāğ*-ról, a jogászok kiállítási tárgyáról, annál diszkrétebbek a tizeddel, amiből – bármilyen fájdalom is bevallani – semmit sem értünk. Ám hagyjuk most ezt a területet, ami kissé kívül esik jelenlegi gondolatmenetünkön; hallunk egy keveset beszélni a tulajdonról, főleg amikor bizonyos nagyságrendekről van szó, és ismerjük a különféle szerződések jogi kikötéseit, miszerint a tulajdonos műveltetheti a földjét paraszttal. Erre nem fogunk panaszkodni. Ám milyenek a nagy- és kisbirtok viszonyai a bizánci és szászánida időkhez képest, és későbbi fejlődésükben? Milyen társadalmi kategóriákban ragadták meg a tulajdonosokat? Melyek a kultúra gazdasági és technikai formái? Hogyan fest a parasztlakosság helyzete, például a röghözkötöttség kérdése? Vagy a fejlődés hasonlósága vagy nem-hasonlósága e tekintetben a határ két oldalán, amely elválasztja a muszlim világot Bizánctól vagy a keresztény Nyugattól? Ám mindhiába! Azt fogják nekem mondani, hogy lehetetlen jobban csinálni, mivel az iszlám, a városi civilizáció, a maga irodalmában semmiféle helyet sem

ad a rurális életnek (eltekintve a fejedelmi udvarral kapcsolatos beduinizmustól). Meggyőződésem ugyanakkor, hogy többet tudhatnánk, ha rászánánk magunkat erre. Egyiptomra vonatkozóan bizonyosan, ahol a papíruszok – amennyiben módszeresebben kutatták volna őket ilyen szándékkal – lehetővé tennék néhány város monográfiájának összeállítását a muszlim uralom több évszázadán keresztül. Más országoknál is így van ez: gondoljanak arra, amit főleg későbbi korokra, de középkori bevezetésekkel meg tudott csinálni Iránról az angol Miss Lambton.¹⁶ Azerbajdzsánról pedig a szovjet Petrusevszkij.¹⁷ A lényeg az, hogy bátran ki tudjuk szélesíteni a dokumentumokon alapuló kutatások horizontját: a napvilágra került arab szövegek keveset mondanak nekünk a szíriai parasztokról? És az oszmán szövegek?¹⁸ És a „latinnak” nevezett Kelet szövegei a középkor derekáról, amiket az ember ennél fogva figyelmen kívül hagy, ha orientalista, ám félreért, amennyiben nem az – szóval ennek a keresztes háborúkból eredő államokban testet öltő „latinnak” nevezett Keletnek a szövegei, ahol a parasztok, noha mind őshonosak voltak, új uruk tetszését elnyerendő vajon nem forgatták-e föl falvaikat, technikájukat és szokásaikat?¹⁹ Mindaddig nem áll jogunkban azt mondani, hogy nincsenek dokumentumok, ameddig mérőórnunkat nem vettük ki minden lehetséges irányba.

Egyébként azt hiszik, hogy a városokat illetően fényesebb a helyzet? Az az igazság, hogy a muszlim irodalom jóllehet városi, itt szintén árnyékban hagyja – egy önmagában is tanulságos paradoxon gyanánt – a városi élet számos vonatkozását, és az azt alkotó emberek jelentős részét. A muszlim állam és a muszlim intézmények túlnőnek a városokon, és nem ismerik el azokat mint olyanokat: ebből nem következik, hogy nem léteznek, de ahogy nem találjuk azokat kifejezett formában megemlítve a klasszikus értekezésekben, úgy feledkezünk meg mi is azokról, szinte anélkül, hogy számot adnánk róluk. Kivel tudnánk ugyanakkor elhíttetni, hogy minimális türelemmel a krónikák ne tennék lehetővé – hogy ne menjünk messzebb – Abdad vagy Damaszkusz történetének megírását? Mégsem készült semmi az iszlám első két fővárosáról, és amit a harmadiknál, Kairónál²⁰ elvégeztek, azt újra meg kell csinálni. Egyedül Aleppóról van egy mintaszerű monográfia, mégpedig Sauvaget-é.²¹ de milyen értelemben mintaszerű? A szerző túl tág értelemben fogta fel az emberi realitásokat, mivel a város történetében nem szorított helyet a város lakóinak: mindazonáltal az urbanista, a város-gépsz törekvése áll munkájának középpontjában, nem a társadalomtörténészé, és utána – jóllehet az ő segítségével – meg kell írni Aleppó másik történetét. A középkori muszlim várost általában egyfelől az antik várossal, másfelől a

kommunális kori európai várossal állítják szembe. Ezek a szembeállítások adott formájukban számomra nem tűnnek helytállóknak, és hogy elkezdtem néhány vizsgálatot a premongol Kelet társadalmáról és városi szervezetéről, meg vagyok győződve annak szükségességéről, hogy alapjában kell átértékelnünk azt a sommás képet, amelyet eddig láttunk.²²

Hogy állunk a városi népesség osztályaival? Egyetlen példa: mindnyájan tudjuk, hogy a muszlim társadalom – különösen a városokban – a középkorban rabszolgatartó társadalom volt: nem különös tehát, hogy meg kellett várnunk az új Iszlám Enciklopédia első füzetét ahhoz, hogy találjanak egy orientalistát,²³ aki nem tartja méltatlannak azt, hogy írjon valamit a rabszolgaságról? Ezt megelőzően az egyetlen komoly munka Verlindené volt, aki nem orientalista.

A mesterségek, a munka? A technikákat tanulmányozták, mert azok megmutatták a tudományos vagy a kivételes művészi megvalósítás jelentőségét. Sokkal kevésbé ismerjük a többit, és nem mondhatjuk el, hogy átfogó képpel rendelkezünk a muszlim világ technikai haladásáról, ha egyáltalán volt ott ilyesmi. Nem állunk jobban a munka körülményeit illetően sem: hogy is fest a szabad munka és a rabszolga munka, az elszigetelt kézművészség vagy műhelytársulások bizonyos szakmákban, vagy a munka díjazása? Forrásanyag lenne, de semmit sem merítettek belőle. Sőt, mi több, talán azt is képzeljük – kivéve a szigorúan vett specialistákat –, hogy tudunk valamit a korporációkról, de ha Bernard Lewis-szel²⁴ megvonjuk ismereteink mérlegét és egy kicsit átgondoljuk mindazt, amit e címszó alatt összeírtak, észrevesszük, hogy ez illúzió: részletes információink vannak több muszlim ország modern korporációiról, viszont annyira nem ismerjük, milyenek voltak is ezek a középkorban, hogy majdnem ellentmondás nélkül megkérdőjelelnénk, vajon léteztek-e akkor? Persze nem olyasféle szakmai szervezetről van szó, amelyet néhány *hisba* kézikönyvet utánozva leírnak, sem pedig a mesterségek topográfiai szektorok szerinti felosztásáról; ilyesmi bizonyosan van. De vajon római-bizánci típusú állami szervezeti formáról vagy a mi Nyugatunk szerinti autonóm korporációkról van-e szó? Ezek a korporációk tagjaik lényeges tevékenységének keretét képezik, vagy ellenkezőleg, a népmozgalmak rajtuk kívül alakulnak ki? Minden mesterség szervezett volt? És nem tudom, hányféle más lényeges kérdés merülhetne még fel: ezeknek szentelt tanulmány pedig egy se. Nincs jogunk ugyanis a modernből a középkorira visszavetíteni, sem pedig testületi életről beszélni, egyedül azért, mert vannak csoportok, amelyeknek tagjai kézművesek.

És létezik-e polgárság vagy legalábbis mi jellemzi a városi felsőbb réte-

geket? Van-e községi élet? Azt mondják, nincs: én nem látom be, hogyan lehetne másként, mint „igen”-nel értelmezni bizonyos tényeket, amelyekre vonatkozóan itt pusztán csak utalhatok,²⁵ hogy jelezzem minden alapvető probléma revíziójának vagy inkább együttlátásának szükségességét, még akkor is, ha megoldottnak hisszük őket.²⁶

Azt hisszük, hogy tudunk valamit a muszlim kereskedelemről. Nyilvánvalóan abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 9. és főleg a 10. századra vonatkozóan rendelkezünk az útibeszámolók és földrajzi leírások pleiaszával, amelyből különösebb erőfeszítés nélkül összeüthetünk néhány hatásos fejezetet. Ugyanakkor a keletkutatás szegényére be kell vallani, hogy e tekintetben gyakran utánozták, a legtöbb esetben pedig alig haladták túl azt, amit Heyd,²⁷ aki nem tudott arabul, háromnegyed évszázaddal korábbi anyagra támaszkodva mondott. Ráhagytuk a Nyugat történéseire még azt a gondot is, hogy ők nyugtalankodjanak ama közvetlen vagy jóval későbbi következményeket illetően, amelyekkel az arab hódítások jártak a nemzetközi kereskedelemre nézve, s ennek folytán még a legnagyobb történészek is elkövettek néhány súlyos hibát.²⁸ Valóban nem tudjuk, hogy milyen volt a muszlim uralom alatti országok kereskedelme a 9. század közepe előtt.²⁹ És noha az Egyiptommal foglalkozó történeti munkák az ország 10. század utáni kereskedelmének jelentős helyet szentelnek, egyáltalán nem vetik föl a közel-keleti kereskedelem általános fejlődésének problémáját abban a döntő periódusban, amelyben annak mediterráneumi részét, majd három évszázaddal később hindu részét is meghódítják az európaiak. A szárazföldi és tengeri kereskedelem központjainak áthelyeződését,³⁰ Irán, Egyiptom, a muszlim Nyugat, a keresztény Nyugat, továbbá a különböző felekezetek kölcsönös szerepét helyénvaló lenne tisztázni: hol találunk minderről értekezést?

És mindez csupán a kereskedelem külső története. Itt-ott találunk néhány ismertetést az ilyen vagy olyan kereskedelmi technikáról: valóban tudjuk, hogy vajon az iszlám e tekintetben hozott-e fejlődést az antikvitáshoz és az őt körülvevő világhoz képest, olyat, amelyet a középkor utolsó századaiban Itália neki köszönhet, mennyiben haladta túl azt a maga részéről, mennyiben magyarázhatja vagy nem magyarázhatja a technikáknak ez az összehasonlítása az egymást váltogató szupremáciákat? Képesek vagyunk reális elképzelést kialakítani a kereskedelem jelentőségéről a gazdaság egészében? S következésképpen a kereskedő osztály jelentőségéről, az ügyletek koncentrációjáról, az ingó vagyon és a föld-vagyon közötti kapcsolatokról? Rendelkezünk területek szerinti ártörténettel, amelyet összehasonlítottak

azoknak a különböző országoknak az áraival, amelyekkel a muszlim kereskedelem kapcsolatban állt? Elkészült-e a muszlim pénz gazdaságtörténete? Sőt, pénzügyi téren, ahol hitünk szerint jobban állunk, tudjuk-e, hogyan adóztatták a kereskedelmet, s vajon a *mukūs*-szal kapcsolatban (a klasszikus muszlim jog így nevezte azokat a kézműipari termékekre és a tranzakciókra kivetett adókat, amelyek számára illegálisnak tündek) végeztünk-e bármilyen kutatást, ahelyett, hogy a muszlim joghoz hasonlóan szemérmesen elhárítanánk azokat? És megkérdeztük-e magunktól, hogy milyen viszony áll fenn a gazdaság és az állam pénzügyi szervezete között: erőforrásai, módszerei biztosítják-e neki ilyen gazdasági feltételek között az anyagi jólétet és a magánérettel szembeni függetlenséget? Majdnem szégyellem magam ettől a kérdés-halmaztól.

Mindedig ezeket csak statikus formában tettem fel, ami tilos. Le kelene számolni egyszer a Kelet mozdulatlanágáról szóló legendával, ami legfeljebb arra jó, hogy leplezze a kutatásról való lemondást. Éppenséggel meg kell állapítani, hogy Keleten a késő-középkori társadalom rendkívül eltér a kora-középkori társadalomtól. Egy muszlim világról szóló történelem, amely érdeklődést mutatna e kérdés iránt, alapvető fontosságot tulajdonítana annak az időszaknak (egészen durván a 10–11. századnak), amelyben végbemennek azok a döntő változások, melyekből még a modern muszlim társadalomnak is annyi aspektusa származik. Nem merném azt mondani, hogy semmit sem írtak erről az időszakról. De az általános előadásokban majdnem mindig megmaradnak a részletesen tanulmányozott szép időszak (amelynek felső határa akkor lenne, amikor a Būyidák a kalifátust gyámság alá helyezik), valamint a nyomorult, még rövid említésre is méltatlan utódok korszakának elképzelésénél; ami egy-egy korszak valamely államáról szóló beszámolókat illeti, azok – kevés kivételtől eltekintve – *a priori* távol állnak attól, hogy állást foglaljanak hosszabb időszak fejlődési problémáiról. És ugyanakkor ezekben nincs hiány.

Mert kivel fogjuk elhitetni, hogy az iszlám összes megrázkódtatása a középkornak ebben az időszakában legalább részben nem nyerheti magyarázatát a gazdaság és a társadalmi struktúrák jellegzetességeiben, úgy, hogy egyben hat is azokra? Milyen kapcsolat van a 900-as évekbeli kereskedő osztály nagy hatalmának tablója (ami, első látásra úgy tűnik, a kereskedelemről szóló klasszikus előadásokat eredményezi) és a földbirtokkal kapcsolatos gazdasági bázison álló katonai arisztokrácia csaknem totális szupremációjának tablója között, ami majdnem közvetlenül ezután jelenik meg előttünk? És jól látják, hogy az összehasonlító társadalomtörténet, sőt,

csaknem azt mondhatnánk, az általános szociológia döntő problémája felé haladunk, már amennyire ezt a két diszciplínát különállónak lehet felfogni: ez a fejlődés ugyanis, *mutatis mutandis*, általános irányában az, ami a szomszédos Bizáncé, a feudális Európáé – de sok eltérés is van, növekvő eltávolodás ezen társadalmak és a muszlim társadalmak között, amelyek önmagukban is differenciáltak.³¹ Nem mondhatnám, hogy mindaz, amit arról írtak, amit „muszlim feudalizmusnak” akartak nevezni, mindig nagyon pontos elképzeléseken és információkon nyugszik, akár a Keletre, akár a Nyugatra vonatkozóan.³² ezt megpróbáltam egy speciális intézmény, az *iqṭā'* esetében kimutatni. De meg kell mondani, hogy ez csak a probléma egyik eleme, s jócskán idézhetnénk továbbiakat is. Egyetlenegy szomorúan ékesszóló példa: ki ne ismerné a *waqf* vagy *habūs*, a holtkézi vagyon jelentőségét a modern muszlim világban, amely legalább egyik formában – az elasztikus terminológia pontatlansága okán – bizonyos tekintetben megfelel a mi keresztény középkorunk egyházi uradalmának? Ugyanakkor tudnának-e idézni nekem csak egyetlen tanulmányt, egyetlen tanulmány-részletet a *waqf* mind gazdasági realitás eredetéről,³³ vagy az intézmény nyilvánvaló növekedéséről és átalakulásáról a középkornak ebben az időszakában, amelyben az ortodox reakciót nem lehet tőle elválasztva megérteni? Tudom, nem könnyű ezt megvalósítani. De olyan nehéz lett volna legalább a kérdést feltenni?

A gazdaság- és társadalomtörténet fejlődési aspektusával szembenézni ugyanaz, mint felidézni azokat az antagonizmusokat, ellentéteket, melyeket az felmutat nekünk. Volt-e a muszlim világban „osztályharc”, a kifejezést természetesen nagyon rugalmasan értelmezve? Természetesen voltak a *zang*-ok: de kevés értelme van kiemelni ezt az epizódot, amennyiben a középkori muszlim történelem egészen belül nem húzzuk alá azt a jellegzetességét, amely kivételes. Sejtik, állítják a társadalmi antagonizmusokat a *qarmata*, az ismā'īlita s egyéb mozgalmak mögött: alig próbálták pontosabban meghatározni ezek jelentőségét, a résztvevőket. A különféle felkelésekben, a különböző eretnekmozgalmakban elég jól észrevesszük a társadalmi aspektusokat, amelyek összekeverednek a „nemzeti” aspektusokkal: ezt nagyjából inkább állították, mintsem közelebről megvizsgálták. Annak a forrásanyagának a sajátossága, amelyből ismerjük e különféle mozgalmakat, abban áll, hogy ezeket katonai vagy ideológiai aspektusaikból mutatja be, s nem társadalmi összetételükben: meg kell próbálni pontosabban meghatározni ezt. Hogy egy jobban kutatót területről vegyünk példát, egy vagy két generáció óta sok érdekes dolgot tudtunk meg a *futuwwa*³⁴-szervezetekről: mivel az ezekre vonatkozó forrásanyag lényegében ideológiai aspektusokról

nyújt számunkra felvilágosítást, csak lassacskán mertük őket társadalmi szerepükben tekintetbe venni,³⁵ és véleményem szerint a nekik szentelt legjobb munkák még kissé meghamisítják a dolgok magyarázatát, mert nem kifejezetten azokból a városi társadalmi struktúrákból indulnak ki, amelyekben ezek a szervezetek elhelyezkednek.³⁶

Itt megállok. Magától értetődik, hogy egyáltalán nem akartam a számunkra felvetődő problémák kimerítő leltárát nyújtani,³⁷ sem pedig kész formulát adni azokról, amelyekre céloztam. Ez ennek a folyóiratnak egy egész füzetét elfoglalná, feltéve, hogy ez lehetséges volna. A beszámoló úgy, ahogy van, azt hiszem, érzékeltette, hogy bármennyire hálával is viseltessünk néhány egyedi teljesítménynek, mégis a maga egészében meg kell teremtenünk a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetét, hogy a muszlim Nyugatról és muszlim Távols-Keletről, amit én nem ismerek, ne is beszéljünk. Ennek a vállalkozásnak a progresszív megvalósítása nem fogja megengedni nekünk, hogy csak bebútorozzuk a muszlim épület egyik csaknem teljesen üres emeletét, hanem új megvilágításba is kell helyezni, hogy a már berendezett többi emeletet jobban lássuk összes dimenziójában. Ugyanis semmiképpen sem becsüli le a muszlim civilizáció szellemi aspektusainak történetét az, ha kimondjuk, hogy anyagi társadalomban fejlődött, s nem tudnánk teljesen megérteni, ha kihúznánk alóla az alapot. A muszlim történelemről ily módon nyert teljesebb és gazdagabb kép ugyanakkor lehetővé teszi számunkra, hogy e történelmet jobban jellemezhessük más emberi társadalmak történetéhez viszonyítva, s jobban elhelyezhessük az egyetemes történelem fejlődésében: az irányulás konvergenciái vagy divergenciái, a fejlődés megszakadása vagy folyamatossága az arab hódítás eredményeként, a különböző párhuzamos történelmek függetlensége vagy függősége stb. Olyannyira banális kérdések, hogy meg fogják tőlem kérdezni, mire szolgál állandó ismételtetésük: de olyan kérdések, amelyekre – félretéve az olcsó általánosságokat – pontosan most kötelességünk konkrét és alapos válaszokat adni. És ezután egy emberiségért egyetemlegesen felelős történelem lesz, s ha megengedik nekem a következő neologizmust, többé nem látunk olyan orientalistákat és occidentalistákat, akik kongresszusaikon háttal fordítva haladnak a maguk útján, hogy választ adjanak azokra a kérdésekre, amelyek nem felelnek egymásnak, hogy találmányi szabadságként őrizték módszereiket, s hogy olyan szavaknak adjanak értelmet, amikhez nem értenek.

Az olvasó bizonyára sommásnak fog találni engem, ami elkerülhetetlen, s éppen ezért kissé igazságtalan. Remélem, nem fog kételkedni abban, hogy a tudományágunk hibáinak felfedésére fordított figyelem teljes mér-

tékben megengedi számomra, hogy tiszteletet érezzek sok olyan ember iránt, aki ezt műveli. Mivel fejleszteni akarjuk tudományunkat, s bizonyos mértéket készítve az elvégzendő munka hatalmas tömegét állapítjuk meg, s az elmerüléstől való félelemben meghúzzuk a vészcsengőt. Bocsássák meg nekem, ha kissé erősen húztam meg.

Jegyzetek

1. Kiadja Sinor Dénes, Cambridge 1954. VIII. 108.
2. 1954. augusztus 23-án.
3. i.m. 16.
4. Ezt a megjegyzést, ami az eredeti előadásomban nem szerepelt, nyilvánvalóan jogosan tette nekem H.A.R. Gibb.
5. Tudnánk-e ehhez bosszantóbban alkalmas szemléltetést találni, mint az Iszlám Enciklopédia (természetesen nem az új kiadásról beszélek, amely úgy tűnik, az elsőnek éppen ezt a hibáját korigálja majd); A földműves létről nincs benne semmi. A kézműves és kereskedelmi életről véletlenszerű vagy érintőleges megjegyzések: Massignon-nak a korporációkról szóló nagyon is értékes cikke maga is az ideológiáról és a beavatási szertartásokról értekezik, s nem a gazdaságról. Hogy egy újabb példát is vegyünk, Pareja *Islamologia*-jában (Róma 1951.) a muszlim társadalom gyakorlatilag nem jelenik meg. E mozzanat bizonyára nem volt ismeretlen Sauvaget számára, de nem mondhatnánk el, hogy az *Intorduction à l'Histoire de l'Orient musulman* című művében határozottan kidomborodna. Mindezek természetesen csak példák, mégpedig szándékosan eltérők.
6. Tipikusnak tűnik nekem e tekintetben egyebek között a *Revue des Études Islamiques: Abstracta Islamica*-ja, pontosan azért, mert igazgatója, M. Massignon és munkatársai azok közé tartoznak, akiket a társadalmi realitások a legjobban érdekelnek, és akiknek a jelenségek kutatása a legközelebb tartozik. Ugyanakkor, ha az ember ezeknek az *Abstracta*-knak a segítségével össze akar állítani egy gazdaság- és társadalomtörténeti bibliográfiát, arra kényszerül, hogy egy sor más rovatnál (etnologia, szociológia, művészet és régészet, kézműves-mesterségek, folklór, törvényhozás és közigazgatás s talán még egyebek) keressen, ami a történelmi publikációk bibliográfiáival való összehasonlítás révén azt a benyomást kelti, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet koncepciója nincs világosan kibontva.
7. Ez utóbbi veszélyt természetesen növelik a fordítások. Például arra a bajra gondolok, amit a tökéletlen információk felszínes magyarázatának köszönhetően az *iqta*^C „hübréként” való fordítása okozhatott. Két nyelv szakkifejezései olyan fogalmaknak felelnek meg, amelyek nem mindig fedik egymást.
8. Rainer herceg gyűjteményében. Tudomásom szerint Karabaček óta egyedül Grohmann érdeklődött iránta, anélkül, hogy a körülmények megengedték volna neki, hogy ugyanannyit adjon ki azokból nekünk, mint az egyiptomi gyűjteményekből.
9. Természetesen ismerem azt a néhány publikációt, amelyet különböző tudósok az arab papíruszkutatás terén Becker óta közreadtak, aki e téren az összes felhasználási lehetőséget megmutatta. Ugyanakkor felmerül bennem, hogy vajon az iszlám előtti

idők hasonló tudományágától kölcsönzött papiruszkutatás névnek és a kutatók érdeklődését az iszlám „klasszikus” századaira irányító általános előítéletnek a kombinációja nem járt-e kissé a későbbi korok forrásanyagainak elhanyagolásával, azokéval, amelyeket egyszerű papírra írtak... Az arab dokumentumok publikációihoz természetesen hozzá kell venni a más nyelvű dokumentumokét, különösen a kairói zsidó Genizáét. Mindez kizárólag egyiptomi. Vitathatatlan, hogy a kutatáshoz e tekintetben Egyiptom különösen kedvező feltételeket kínál. De ebből se annak a hiedelemnek kellene következnie, hogy másutt lehetetlenség bármit is találni, s annak az „egybecsomó” beletörődésnek, miszerint az iszlám egészét Egyiptommal azonosnak képzeljük el, amely éppen ellenkezőleg, akárcsak az antikvitásban, igen speciális valami.

10. Bár az egész nyilvánvalóan nem mindenütt úgy jelentkezik, mint Törökországban, az ő példaadó erényük javára mégis alá kell húzni azokat az eredményeket, amiket ebben az országban értek el, ahol a 12. századra visszamenő *waqf*-iratokat, valamint olyan különböző típusú okleveleket fedeztek fel, amelyek valóban nagy számban vannak azokra az időszakokra, amelyek korainak számítanak a török történelemben. Lehet-e remélni, hogy abban a mértékben, ahogy a különböző muszlim népek öntudatukra ébrednek és eljutnak a sorsuk iránti felelősségig, úgy tudják majd megtenni a szükséges intézkedéseket saját történelmük megóvására és követni ezen az úton török kollégáikat?
11. Szándékomban áll hamarosan kiadni azoknak a hivatalos iratoknak a jegyzékét, amiket az irodalmi művekben és az arab *inšā'*-gyűjteményekben őriztek meg.
12. Vö. az *Évolution de l'iqā' du IXe au XIIIe siècle* című cikkemmel: in: *Annales (Économies-Sociétés-Civilisations)* 1953. 37.
13. R. Brunschvig: *Urbanisme médiéval et droit musulman*, in: *Revue des Études Islamiques* 1947. 127–155.
14. Ennek egy példáját tanulmányoztam a *Quelques problèmes économiques et fiscaux de l'Iraq bûyide d'après un traité de mathématique* (in: *Annales de l'Institut d'Études Orientales d'Alger*, 1952, 326–353.) c. cikkben.
15. Természetesen nem akarom azt mondani – bizonyos lecsapódott közhelyekben gondolkodva –, hogy minden török nomád volt.
16. *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953.
17. *Esquisses sur l'histoire des rapports féodaux en Azerbaidjan et en Arménie du XVIe siècle au début du XIXe*, Leningrad, 1949. 382. (oroszul).
18. Vö. R. Mantran és J. Sauvaget: *Règlements fiscaux ottomans*, Damas 1953. és B. Lewis: *The ottoman archives as a source for the history of arab lands*, in: *JRAS* 1951.
19. Cl. Cahen: *Le régime rural syrien au temps de la domination franque*, in: *Bull. de la Fac. des Lettres de Strasbourg*, 1951. ápr. (29. évf.); J. Prawer: *Études de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie croisée*: Byzantion 1953.
20. M. Clerget: *Le Caire*, Paris 1934.
21. J. Sauvaget: *Alep*, Paris 1941. Bāsráról fontos elemek találhatóak Ch. Pellat (*Le milieu bāsrrien et la formation de Djahiz*, Paris 1954.) munkájában, és al-Ālī egyik művében, amit én csak az *Arabica* 1, 2. 226. oldala alapján ismerek.
22. E kérdés néhány aspektusáról futó áttekintést találnak majd, úgy, ahogy azt a brüsszeli Jean Bodin Társaság részére készített közleményemben összeállítottam

- (*Mouvements populaires dans les villes de l'Orient musulman*, Société Jean Bodin, 1955. 273–288. – szerk.).
23. R. Brunschvig: *ʿAbd* szócikk. Nem kell dicshimnusz tzenem erről a cikkről, ami a jövőben a kutatás alapja lesz; nyilvánvaló, hogy az enciklopédiai szócikk nem tudná annak minden aspektusát kimeríteni. Különösen a rabszolgaság gazdasági oldalát kell majd elmélyíteni.
 24. B. Lewis: *Islamic Guilds: Economic History Review*, 1938.
 25. Vö. 22. sz. jegyz.
 26. Ebben a madártávlatból történő szemrevételezésben természetesen kihagytam a muszlim Nyugatot, aminek a kutatása jobban áll. De nem tudnánk egy magribi városról egy keleti városra következtetni, sőt nyilvánvaló, hogy például Fezt illetően kivételesen a középkor végén túlra jutunk – e városról R. Le Tourneau disszertációjára immár figyelemreméltó, jól feldolgozott dokumentációt nyújt számunkra (*Fés avant le protectorat. Étude économique et sociale d'une ville de l'occident musulman*, Paris, 1949. – szerk.).
 27. *Histoire du Commerce du Levant* (a francia fordítást a szerző egészítette ki), Paris 1885.
 28. A „Mohamed és Nagy Károly” vita – az elnevezés H. Pirennettől származik, aki ezt megnyitotta – legjobb ismertetése R. Lopez: *Mohammed and Charlemagne, a Revision*, in: *Speculum* XVIII, 1943-ban található, kidolgozása pedig a *Cambridge Economic History*, t. II. 1952. megfelelő fejezetében. M. Lombard – (Párizs) már régóta készít egy munkát a muszlim gazdasági életről és annak hatásáról az európai gazdaságra, főleg az ʿabbászida korra vonatkozóan; ebből csak egy részleges vázlatot bocsájtott közre eddig az *Annales*-ben (*Économies-Sociétés-Civilisations*, 1947.; vö. még *La route de la Meuse*, in: *L'Art Mosan*, Paris, 1953.), amelynek módszere kissé nyugtalanít engem.
 29. A probléma „periodizációjára” kiterjedő figyelme miatt a leghasznosabb munka – dokumentációjának és magyarázatainak erősen felszínes jellege ellenére – Arch. Lewis: *Naval Power and Trade*, 500–100, Princeton, 1951.
 30. Szuggeratív áttekintést nyújt B. Lewis: *The Fatimids and the route to India*, in: *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul* XI. 1949–1950.
 31. Néhány nagyon általános (és egy-két részletet illetően átértékelendő) szempontot adtam elő az R. Boutruche beszámolójához fűzött hozzászólásomban, amit a IX. Nemzetközi Történettudományi Kongresszusra készített a feudális intézményekről, ld. *Rapports*, Paris 1950. 458–470.
 32. Az „occidentalista” középkorkutatók nagy részének arra irányuló törekvése, hogy a feudális minősítést a középkor derekának nyugat-európai társadalmához csaknem teljesen hasonló társadalmakra korlátozza – ha egyáltalán vannak ilyenek –, nyilvánvalóan ellentétben áll a többi társadalom legtöbb specialistájának azzal a törekvésével, hogy feudálisnak kereszteljen el bármilyen társadalmat, ahol megtalálható a politikai autoritás felaprózódása, vagy az, hogy az általunk nyilvánosnak tekintett funkciókat a részünkről privátnak tartott hatalom megkaparintja, vagy hogy a katonai szolgálatokat földjuttatásokkal jutalmazza. Természetesen szó sincs arról, hogy ehelyütt vitassunk meg egy ilyen nagy horderejű kérdést. Eleget mondani, hogy a két *a priori* álláspont között – amelyeknek hiveit csak elutasítani lehet,

remélve, hogy megegyeznek egy közös terminológiában – van hely egy harmadik számára, amely abban áll, hogy szerényebben határozzuk meg azokat az analóg sajátosságokat, amelyekkel bizonyos számú társadalom rendelkezik vagy sem, s következőképpen olyan objektív kritériumokhoz jussunk el a lényegi sajátosságok meghatározása érdekében, amelyek lehetővé teszik a társadalmak tudományos minősítését. Másfelől, mint mindig, gondot kell fordítani azoknak a nagyon eltérő konkrét realitásoknak a megkülönböztetésére, amelyek a látszólag analóg szavak vagy intézményes külső mögött megbújhatnak: például aközött, hogy egy falut adományoznak egy katonának, ami a kisbirtokot erősíti, s egy kerületet – közjogokkal megtévezve – egy parancsnoknak, ami a hűbériséget alapozza meg, ellentét áll fenn: ugyanakkor az arabban helyenként és időnként, olykor pedig egyidőben ugyanaz az *iqta'* szó jelölte mind a kettőt. Lehetetlen megadni itt a „muszlim feudálisizmus” bibliográfiáját (vö. többek között fentebb a 12. sz. jegyzettel). Tipikusnak tartom G. Salinger – bizonyos vonatkozásaiban helytálló – cikkét: *Was the Futuwwa an oriental form of chivalry?* in: *Proceeding of the Amer. Philos. Soc.* 1950. amely, miközben okkal fordul szembe a fogalmak bizonyos „eszmei zürzavarával”, összekeveri a lovagságot és a hűbériséget... Számos hasznos információ és megjegyzés ellenére ugyanez a lazaság található Poliák: *La féodalité islamique*-jában (in: *Revue des Études Islamiques* 1936.), ami a mamľük-kori Egyiptomot helyezi a vizsgálat középpontjába, amely pedig a muszlim államok közül bizonyára a legkevésbé „feudális”.

33. Természetesen nem a *waqf* jogi elméletéről beszélek, amellyel kapcsolatban újabban haladást értek el; vö. főleg J. Schacht: *Early doctrines on waqf*, in: *Fuad Köprülü Armagani*, Istanbul, 1953. 443–452., amiben kissé csodálom, hogy míg a szerző – ha nem találja elbizakodottnak részemről ezt a fenntartást – hasznosította Hilāl b. Yahya értekezését, addig al-Haszafét nem, ami az előbbivel nagyjából egykorú és nekem úgy tűnik, sokkal gazdagabb tartalmú.
34. Legfőképpen Taeschner munkái révén, amelyeknél nem takarékoskodhatunk az elismeréssel. Vö. ide kapcsolódó utóbbi munkái közül főleg: *Das Futuwwarittertum des islamischen Mittelalters*, in: *Beiträge zur Arabistik* stb. 1944.
35. Ld. Massignon főleg társadalompszichológiai szempontú szuggesztív reflexióit: *La Futuwwa* stb., in: *Nouvelle Clio* 1952.
36. A Jean Bodin Társaságnak készített értekezésemben kifejtett szempont, ld. fentebb a 22. sz. jegyzetet.
37. Sem pedig *a fortiori* egy mégoly elemi bibliográfiát az érintett témákról: az idézett munkák több alkalommal részben azon megjegyzések miatt szerepeltek, amiket általában beállítottáguk sugallt, részben pedig azért, mert megvolt az a kockázat, hogy bizonyos ideig elkerüljük a kollégák figyelmét, miközben először szükségszerűen a szorosan vett orientalista bibliográfiát tanulmányozzák.

JOSÉ MARTI NEMZETESZMÉJE

José Martí (1853–95) halála óta „Apostolnak” nevezik Kubában. Nehéz leírni azt a szeretetet és büszkeséget, amivel egy egész nép övezi alakját; leginkább ahhoz fogható, ahogyan Lenin emlékét őrzik a Szovjetunióban egyszerű emberek tízmilliói.

Martí kamaszként élte meg az 1868–78-as első (más néven: Tíz éves) függetlenségi háború kirobbanását; s 18 éves sem volt, amikor 1870-ben egy elfogott leveléért kényszermunkára majd száműzésre ítélte a gyarmati hatalom. Rövid élete hátralevő részéből másfél évet sem töltött Kubában: azt is három részletben. De mióta szinte gyerekfejjel elkötelezte magát nemzete szabadsága mellett, sosem szűnt meg kapcsolata a hazai valósággal. Élete¹ összeforrt az újabb szabadságharc előkészítésével. Az emigrációban ő kovácsolta össze a függetlenségi erők nemzeti egységét. Amikor 1895-ben kitört a második függetlenségi háború, illegálisan Kubába ment. Beteg testét gyötörve vállalta a kemény expedíciót; s bár kortársai szerint jószerével egy puskát sem tudott elsütni, május 19-én rohamra ment a szabadságharcosok Dos Ríos-i táborán rajtaütő spanyol csapat ellen. Itt érte a halál...

A függetlenségi ügy iránti hűsége, erkölcsi-politikai tisztasága, hősi halála maga is indokolja nemzete tiszteletét. Ám Kuba e legnagyobb fia sokirányú tehetséggel megáldott, egyetemes érdeklődésű alkotó is volt, aki költőként és publicistaként a szépirodalomban, a politikai irodalomban, a műbírálóban, a pedagógiában stb. egyaránt időtálló értéket hagyott az utókorra. Legmaradandóbb társadalmi-politikai eszméi – melyek a Fidel Castro vezette kubai forradalmárok, s részben más mai latin-amerikai haladó erők eszmetárát is gazdagították – elválaszthatatlanok a függetlenségért küzdő Kuba előtt álló feladatokról. Alapjában a „nemzeteszmé” fogalomkörébe sorolhatók, bár a szűken vett „nemzeti” témánál sokkalta tágabb szférát fognak át. Az alábbiakban ezeket körvonalazzuk. De mivel Martí életműve a kubai nemzet születésének eszmei-ideológiai „tetőzése”, előljáróban jelezni kell e hosszú, viszontagságos folyamat főbb specifikumait is. ●

1. A kubai nemzetté válás néhány sajátos vonása

Mióta beszélhetünk „kubai nemzetről”? A KKP I. Kongresszusán elő-

terjesztett *Pragmatikus Platform-tervezet* a kubai történetírás felfogásával összhangban megállapítja, hogy „már 1867 körül beérett a kubai nemzet-mivolt kialakulásának folyamata”, s az 1868–78-as függetlenségi háború „a kubai nemzet megszilárdulásához vezetett”.^{1/a}

Sergio Aguirre kubai történész a következőkben látja a Tízéves Háború nemzetformáló jelentőségét: 1. a függetlenségi és a rabszolgafelszabadító eszmék „egyetlen forradalmi áramlatban” találkoznak, ami a különböző bőrszínű emberek testvériesülésének döntő lépése volt; 2. a háború megteremtette a nemzetet „a maga jogi struktúrájában” (a köztársaságot kikiáltó függetlenségi erők kormányzati-közigazgatási szervei, alkotmány stb.); 3. „nemzeti büszkeséget adott” a kubaiaknak: a függetlenségért életüket áldozó hősök „népe már nem egyszerűen nemzetiség volt: nemzet volt”.²

Anélkül, hogy lebecsülnénk e tényezőknek a kubai nemzet születésében, s főleg a nemzeti függetlenségi harcban betöltött szerepét, evidens: e kritériumok annyira eltérnek a marxista nemzetelméletben alapvetőként megjelölt faktoroktól, hogy e nyomon nemigen találunk „közös nyelvet” kubai kollégáinkkal a nemzettéválás és nemzet-mivolt kubai specifikumainak értelmezéséhez.

Sokkal „ismerősebb” a marxista irodalmon felnőtt magyar olvasó számára Carlos Chain *A kubai nemzet kialakulása* c. könyvének megközelítése. Ez ugyancsak 1868–78-ra teszi a döntő szakaszt, s így érvel: a nemzet-mivolt Sztálin ismert definíciójában megjelölt feltételeinek többsége – az emberi, területi, nyelvi, kulturális közösség – már létrejött az előző évszázadokban ill. évtizedekben, s „a nemzetiség ... csak a kapitalizmus benyomulását várta, hogy nemzetté váljék”; a háború pedig a rabszolgaság eltörlésével, a tradicionális földbirtokos osztály nagyrészeének elsöprésével megnyitotta a terepet a kubai, spanyol és észak-amerikai tőkére épülő kubai kapitalizmus, „a gazdasági élet közössége” számára.³

Chain inkább magyarázza, nem értelmezi a kubai nemzet születését; inkább a sztálini definíció ismérveit „keresi vissza”, s kevésbé fordít gondot ezek kubai megnyilvánulásának specifikumaira. Pedig bőven vannak ilyenek! Sztálin szerint „A nemzet az emberek történelmileg kialakult, tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett.”⁴ Ha ezt Kubára alkalmazzuk, már az első pont megtorpant. Mert okkal beszélhetünk „emberek tartós közösségéről” Európában, ahol évszázadok óta helyben lakó tartományi, nemzetiségi közösségeket egyesített nemzetté a burzsoázia. No de Kubában? Itt a népesség 1774–1841 között 5,9-szeresre,

171.520-ról 1.007.624-re nőtt nem a természetes népszaporulat, hanem részint európai származásúak bevándorlása, s főleg afrikai rabszolgák behurcolása révén: 1800–1865 között pl. egyes becslések szerint 800.000, más források szerint „csak” 384.416 rabszolga került Kubába. A területi közösség adott volt, és adott lett a közös nyelv is: a behurcoltak hamar megtanultak spanyolul, hiszen afrikai anyanyelveiken egymással sem érintkezhettek. De nyilvánvalóan az európai „képlettől” eltérően vetődött fel „a kultúra, a lelki alkat közössége” is Kubában, ahol a lakosság jókora hányadát elsőgenerációs behurcoltak és bevándoroltak alkották.

E problémákra utalva nem a kubai nemzet korabeli létrejöttének tényét kérdőjelezzük meg. (Annál kevésbé, mert vitathatatlan, hogy bizonyos értelemben vett – kreol⁵ – „nemzeti kultúra” már a 19. század elején volt Kubában; s főleg az, hogy a Tízéves Háborúban minden itt élő etnikum, nemzetiség képviselői harcoltak a spanyol gyarmatosítók ellen.) De jelezni kell, hogy a kubai nemzettéválás – s e nemzet mint „kompozíció” – alapvető vonásokban eltér a marxista tudományban leginkább feltárt nyugat- és kelet-európai folyamattól.

Még szembeötlőbb az eltérés, ha a gazdasági, társadalmi gyökereket vizsgáljuk. A kiváló magyar hispanista Wittman Tibor „rendkívül tanulságosnak” ítélte Kuba példáját, mert „társadalmi életében valamennyi kulcs-tényező – a kereskedelmi tőke, az állam, az árak, stb. – másként működik, mint az európai manufaktúra-korszak meghatározó tényezői”⁶. E „másféleség” és történelmi következményei módszeres áttekintésére itt nincs mód. (Annál kevésbé, mert a kubai fejlődés történeti-gazdaságtörténeti elemzésében is vannak még tisztázatlan pontok, a nemzettéválás szemszögéből pedig még inkább.) Csak néhány alapvetőnek ítélt „tényező” felvillantására szorítkozhatunk.

a) *A kubai gazdaság világgpiacra orientáltságáról.* „A kapitalizmus benyomulása”, amire Chain utalt, önmagában keveset mond. A kérdés: milyen volt ez a kapitalizmus? S ez a téma a Tízéves Háborúnál jóval távolabbi múltba vezet vissza. Wittman mint „az egyaránt világgpiacra irányult ültetvényes gazdaság és parcellás kereskedelmi termelés gazdasági erőinek csataterét” jellemezte a 17–18. századi Kuba gazdaságát;⁷ s a harc a 18–19. század fordulójától mind inkább a cukornádatermelő ültetvény javára dőlt el.

Mint Le Riverend gazdaságtörténeti monográfiájából kitűnik, a 18. század vége felé Kubában egyértelműen a „külkereskedelmi mezőgazdaság” szerepe nőtt a hazai szükségleteket kielégítő termelő tevékenységgel szem-

ben. E tendenciának döntő lökést adott a haiti forradalom (1791–1804), mely konjunktúrát teremtett a kubai cukor számára; és az, hogy bővült a függetlenné vált Egyesült Államokkal a kereskedelem. A századfordulón Kuba „hirtelen exportőrországgá vált”: minden eddiginél nagyobb mértékben függött a kivitelről.⁸

A gyorsan növekvő népesség ill. a cukortermelés ipari szükségletei ki-termelték annak igényét, hogy a hagyományos gazdasági ágak (cukor, do-hány, állattenyésztés stb.) mellett továbbfejlődjenek egyes eddigi helyi piac-
ra termelő iparágak, sőt megjelenjenek a modern ipar elemei is. Az iparosodási tendencia az 1830-as évektől nyomon követhető; s bár súly a 1837–68-as időszakban meg sem közelítette a cukoriparét, Le Riverend örömmel üdvözli, mint a gyarmati gazdaság egy lehetséges új útjának „nyitányát”.⁹ Számos itt nem részletezhető körülmény azonban hosszabb távon nem kedvezett e törekvések megizmosodásának. Már ekkor kitapintható, hogy az iparosodás Kubában csak a fejlettebb országokból érkező import „szélar-nyékában” húzódohatott meg, nem válhatott a nemzetgazdaság dinamizáló tényezőjévé.

Mindez azt sejteti, s más tapasztalatok is megerősítik, hogy a kubai nemzet születésében korántsem volt olyan horderejű hajtóerő a hazai burzsoáziának a nemzeti piac biztosítására irányuló törekvése, mint Nyugat- és Kelet-Európában, ahol (más-más történelmi korszakban, más módon és fel-tételek között, de egyaránt) a nemzettéválás meghatározó súlyú tényezője volt a hazai piac megszerzése és védelme.¹⁰ A gyarmati Kuba uralkodó osztályai — a kreol nagybirtokosság és kereskedőréteg, a cukorburzsoázia — fő-leg a szabad külkereskedelemtől szálltak síkra a gyarmati kötöttségek, ill. az anyaország kereskedelmi kiváltságai ellen.

Az eddigiék egyfajta magyarázatot adnak arra is, hogy az európai ér-telemben vett „igazi” nacionalizmus a maga (akár progresszív, akár regresz-szív tartalmú) elkülönülési törekvéssel alapján sosem állt eltörőben a ku-bai uralkodó osztályok ideológiájában: a (kül)piac számukra olyan „iskola” volt, ahol nem nacionalizmust, inkább nemzeti közömbösséget tanultak.¹¹

b) *Kuba lakóinak nemzetté integrálódásáról.* A cukortermelő gazdál-kodás uralkodóvá válása — melynek „emberi fűtőanyaga” az 1880-as évek közepéig az ültetvényen és az ingenión (a.m. cukorgyár) robotoló rabszolga volt — aláhúzta és kiélezte a kubai nemzettéválás egy sajátos emberi-társadal-mi specifikumát: a különböző etnikumok együttélésének, nemzetté integrálódásának problematikáját.

A marxista nemzetelmélet nem „faji” (etnikai, rassz-) alapon definiálja a nemzetet; s álláspontja helyességét az antropológiai atlasz meggyőzően igazolja. Kubában – ahol a sziget felfedezése óta külső fizikai jegyekben szembetűnően eltérő fő rasszok kerültek össze – a progresszív társadalomtudomány századunk elejétől éppen a rasszok keveredésében („meszticizálódás”) és eltérő kultúráik kölcsönös áthatásában („transzkulturáció”) látja az ún. „kubai nemzeti jelleg” döntő ismervét: elég a méltán nemzetközi hírnű kubai etnológus, a „transzkulturáció” fogalmát kimunkáló Fernando Ortiz (1881–1969) életművére utalni. Hogyan értelmezhető ez a folyamat?

A rasszok s kultúráik keveredése találkozásuk pillanatában megindult. Ebből kiindulva, s tekintetbe véve, hogy 1800-ig Kubában aránylag magas volt a szabad színesbőrűek aránya, Chain kifejti, hogy „a nemzetiség embriójaként” tételezett 17–18. századi kubai esetében „nem számít, hogy az ő gallego, kasztíliai, baszk ... vagy afrikai”. Azaz szerinte addigra nemzetformáló értelemben is létrejött a mai értelemben vett egységes „kubai” nép. Ehhez – mondja – a 19. század elején meredeken felszökő rabszolgakereskedelem „afrikai nemzetiségűek” tömegeit adta hozzá, akik majd a függetlenségi harc „olvasztótégelyében” váltak kubaivá.¹²

Részgazságai ellenére problematikus ez az állítás. Elég felidézni, hogy a 16–17. századi rabszolgázadások gyakran kiaknázták a Kubát érő külső (kalóz- vagy reguláris) támadások kínálta lehetőséget; vagy azt, hogy a szabad színesbőrűek csak korlátozott jogú „birodalmi polgárok” voltak. Még fontosabb ellenérv, hogy a 19. század nagy rabszolgafelkeléseit szinte kivétel nélkül szabad négerek, mulattok szervezték. Bár számottevő szociális, kulturális, tudati különbség volt a kubai születésű (részben szabad) feketék, mulattok, ill. a frissen behurcolt afrikaiak közt, sokkal nyilvánvalóbb „határvonal” húzódott tehát a fehérek, mulattok és feketék között.

Az etnikumok egy néppé, nemzetté integrálódásában – ami Kuba egész történetén végigvonul „lappangva” – vitathatatlanul kiemelkedő állomás volt a rabszolgáság eltörlését kimondó 1868–78-as szabadságharc, amely – az 1810–25 közötti latin-amerikai függetlenségi háborúk legtöbb terepétől eltérően – nem a kreolok és az anyaországiak egymás közti, alapjában reguláris jellegű háborúja volt a politikai hatalom birtoklásáért, hanem igazi népi-nemzeti felszabadító háborúként tétéleződött: a különböző bőrszínű, nemzetiségű, osztályhelyzetű emberek perdöntő „vízválasztója” Spanyolország kubai uralmának elismerése vagy tagadása volt. És bár okkal gyanítható, hogy az etnikumok teljes és végérvényes, immár tudatilag is vállalt egy néppé olvadása, „a különböző bőrszínű kubaiai egységes nemze-

tének”¹³ létrejötte a kubai nemzet létrejöttének deklarált időpontja után még évtizedekig elhúzódott, az első függetlenségi háború olyan eredménnyel járt, ami az etnikai integráció vonatkozásában számos latin-amerikai nemzet kialakulásától is eltér: a kreol uralkodóosztályok meg sem kísérelhették oly kategorikusan kitagadni a szabadságért a fehérekkel együtt harcoló színesbőrűeket a nemzet „testéből”, mint akkoriban a legtöbb dél-amerikai országban.

Nem adhattunk kiforrott szintézist a kubai nemzet születésének specifikumairól: ez még nem készült el. De ennyi is érzékelteti, hogy sajátos feltételek és komponensek eredeti találkozásáról van szó ebben a nemzetválási folyamatban.

e) *A függetlenségi törekvésekről Marti színrelépése előtt.* „Az örökké hű sziget”, ezt a kétes értékű elismerést kapta Kuba az anyaországtól a latin-amerikai függetlenségi háborúk idején. A „dicséretet” némileg viszonylagossá teszi, hogy Spanyolország sem annyira Kuba „hűségében” bízott, mint saját hadseregében, és a kormányzó főkapitányra 1825-től ráruházott jogkörben, miszerint teljhatalommal léphet fel minden lázadási, összeesküvés, felkelési szándék gyanúja esetén. De tény, hogy kubai uralma 1868-ig sosem került komolyan veszélybe. Ennek egyaránt voltak nemzetközi és hazai okai.

Ami az előbbieket illeti: Kuba felfedezése óta a nyugati féltekén érdekelt országok érdeklődésének keresztüzében állt, és stratégiai fekvése a 19. században a világkereskedelem bővülésével még nagyobb jelentőségre tett szert. Főleg a szigetre évszázadok óta áhítozó Anglia és Franciaország, valamint az 1805-től új „igénylőként” színre lépő Egyesült Államok igyekezett változatos tervekkel megkaparítani Kubát, ill. vetélytársait ugyanebben megakadályozni. Ez a „mindenki mindenki ellen” állapot pedig átmenetileg a hanyatló Spanyolország kubai uralmát erősítette. Annál inkább, mert a többiekhez képest még gyöngye Egyesült Államok is – néhány konjunkturalis, ám eredménytelen próbálkozás után – döntően a status quo fenntartását pártolta, miközben erőt gyűjtött, csöndben növelte kubai gazdasági befolyását, és várta, hogy megteremtődjenek a feltételek a sziget bekebelezésére.¹⁴

A hazai okok közül főleg a függetlenségi ügy társadalmi bázisának relatív szűkösége ill. szétforgácsoltsága ötlük szembe. Az uralkodó osztályok szemléletét a rabszolgamunkában való érdekelttség határozta meg. Bár 1810–11-ben kacérkodtak a spanyolelleses lázadással, a rabszolgafelkelések meg-

győzték őket: választaniuk kell a nemzeti és önnön közvetlen osztályérdekeik között; s „a nemzeti függetlenség kérdését habozás nélkül alárendelték rabszolgatartó osztályérdekeiknek.”¹⁵ A függetlenségi ügy bázisát csak azok alkothatták, akiknek nem volt érdekük a rabszolgaság fenntartása – ide sorolhatók a kreol kispolgári rétegek (kisparasztok, kiskereskedők, kézművesek, értelmiségiek stb.) –, illetve a rabszolgák és szabad színesbőrűek, akiknek éppenséggel e szegyenletes intézmény elsöprése, a faji diszkrimináció felszámolása volt legközvetlenebb érdekük. De bár a kétféle erő érdekei nem voltak antagonisztikusan ellentétesek, törekvéseik súlypontja sokáig számottevően eltért: így a 19. század első felét a (kreol) függetlenségi és a (négermulatt) abolíciós mozgalmak sajátos párhuzamossága jellemezte, ami viszont mindkettőt gyengítette és bukásra ítélte. E kétféle törekvés fokozatosan kibontakozó „egymásra találása” szélesítette ki a század közepétől mind inkább a függetlenségi harc társadalmi bázisát; s maga a háború akkor robbant ki, amikor 1868-ban egy kivételes „pillanatra” egybeesett a kreol uralkodóosztályok legalábbis egy részének érdeke is a nemzet érdekeivel. Ám a Tízéves Háború – amelynek lendületét különböző okok már az 1870-es évek elején lefékezték – a tömeges mégoly áldozatos harca ellenére sem Kuba felszabadulásával ért véget 1878-ban, hanem a gyarmatosító Spanyolországgal kötött kompromisszummal. A békét fellélegezve fogadta a kreol függetlenségi politikusok többsége is; ám a népi felszabadító harc plebejus vezetői nem fogadták el. Már a békekötés idején megindult otthon s főleg az emigrációban az új függetlenségi tervek kovácsolása. S itt lép be José Martí Kuba történetébe, mint a függetlenségi erők nagyszerű vezéregyénisége.

Ahogy a békekötést követő amnesztia értelmében hazatért, Martí azonnal bekapcsolódott a szervezkedésbe; s kevéssel második száműzetése (1879) után már New Yorkban dolgozott egy új felszabadító terv előkészítésén. De az 1880-as expedíció kudarca arra a felismerésre vezette, hogy közvetlenül a politikai előkészítés van napirenden. Belátta: az otthoniak meggyőzése nélkül a fegyveres harcnak nincs esélye, hiszen „a maroknyi hős megannyi banditának tűnhet, ... ha a nép nincs velük”.¹⁶ S felismerte, hogy az előző hosszú háborútól elcsigázott Kuba népét csak olyan programmal lehet harcba vinni, mely világosan körvonalazza a függetlenségi erők elképzelését a szabad Kuba intézményes berendezkedéséről, fejlődéséről is. Azért is szükségét látta egy ilyen programnak, mert tudta – számos latin-amerikai ország példája igazolta, – hogy a legszentebb eszmével kivívott szabadság sem garancia a kormányzati diktatúra elkerülésére. Hosszas szervező munkába kezdett hát, amelynek eredményeként 1892-ben megszületett a kubai függetlenségi erők pártja.

A Kubai Forradalmi Párt megalakulását így méltatja a KKP I. Kongresszusa: „Ez a gondolat, amelyet ugyanebben az időben Lenin is kidolgozott, ... Martí egyik legcsodálatosabb hozzájárulása a politikai gondolkodás történetéhez.”¹⁷

Az értékelés Martí érintő részével egyetérthetünk. De világosan látni kell: Martí pártkoncepciója nem volt, nem lehetett „az a gondolat”, amit Lenin „is” kidolgozott. Kétségkívül egy, a hatalom megszerzésére törő társadalmi mozgalom politikai intézménye volt, mely felügyeletet gyakorolt e mozgalom fegyveres erői fölött. De ezzel lényegében ki is merül a hasonlóság. A döntő eltérést Martí így fogalmazta meg: „A független kubaiak undorodnának a ‚párt’ szótól, ha az csak egy csoportot vagy szektát ... jelölne, melyben egyes kreolok (itt: „kubaiak” – B.J.) védekeznének mások ellen; de a párt szóban lelnék oltalmat ama kubaiak, akik megértették, hogy a szét-hulló ellenfél legyőzéséhez már csak egyre – egységre – van szükség.” „A Kubai Forradalmi Párt – maga a kubai nép.”¹⁸ Nem egy osztály pártja volt hát, s a legkevésbé a proletariátus élcsapata, hanem a függetlenség kivívását célzó nemzeti egységfront politikai intézménye, mely a kubai szabadságharcban érdekelt vagy azzá tehető összes társadalmi erő legtágabb szövetségét képviselte. Az persze, hogy az uralkodó osztályok nem álltak e harc élére, hogy a dolgozó tömegek plebejus vezetéssel készültek a háborúra, hogy a mozgalom eszméit a radikális kispolgári-demokrata Martí fogalmazta meg, nyomot hagyott a párt programján. De egyetlen dokumentuma sem tartalmaz olyan elemeket, amelyek bármely osztályt vagy réteget eltaszít-hatnák a frontból.

A lenini párteszmetől való elhatárolás nem csorbítja Martí művének történelmi jelentőségét; sőt éppen ez teszi lehetővé, hogy Lenin szellemében¹⁹ mérjük fel Martí nagyságát. Kuba társadalmi viszonyait és a feladat jellegét tekintve a nemzeti egységfront volt az egyedüli járható út; ezt igazolja a második függetlenségi háború itt nem részletezhető története is. S egyetértve azzal, hogy a Kubai Forradalmi Párt felépítése, működési rendje „egy nagy helyi autonómiával rendelkező demokratikus kispolgári köztársaság alapelveit jelentheti”,²⁰ azt is jelezni kell, hogy e párttal alakot öltött az a törekvés, amit Martí így fogalmazott meg: „A haza alapításának kezdetől (az előkészületektől – B.J.) fogva életképes és önerejéből teremtett formák közt kell végbemennie, nehogy egy gyenge kezű és támasz nélküli kormány kegyencuralomba vagy zsarnokságba taszítsa népét.”²¹

A Kubai Forradalmi Párt létrehozásával Martí az 1895–98-as háború vitathatatlan politikai vezére lett korai haláláig. S még nyilvánvalóbban lett

a kubai függetlenségi törekvések szellemi vezére társadalmi-politikai nézeteivel, nemzeteszmnényével.

2. José Martí nemzeteszmnényének főbb komponensei

Martí nem volt teoretikus; sosem foglalta tudományosan megalapozott egységes elméleti rendszerbe társadalmi-politikai nézeteit. Költő, szépíró, publicista volt: eszméi ennek megfelelő műfajokban nyertek kifejtést. Mind azért, mert a népekre, társadalmakra vonatkozó gondolatai szüntelenül a nemzete előtt álló feladat körül is forogtak, mind a kubai nemzetévtálás specifikumaiból ill. Kuba nemzetközi exponálságából adódóan a martíi nemzeteszme tágabb tartalmú a szűken vett „nemzeti” témánál. Átfogó elemzése monográfiát igényelne. Ehelyütt be kell érni azzal, hogy nagy vonalakban vázoljuk Martí hitvallását és álláspontját – legalábbis legjellemzőbb, legérettebb gondolatait, hiszen az eszmék evolúciójának vizsgálatára sincs mód –, az eszmerendszer teljességének ill. belső összefüggéseinek bemutatása helyett azokra a témákra összpontosítva, amelyek – megítélésünk szerint – a martíi nemzeteszme legfőbb alkotóelemei.

a) *Nemzeti lét, függetlenség és patriotizmus.* Martának kora ifjúságától visszatérő témája Kuba jogcíme a függetlenségre. *A Spanyol Köztársaság és a kubai forradalom* c. 1873-as cikke két alapvető érvcsoporthat taglal, mégpedig (tekintve, hogy a szerző alig húszéves) meglepően kiforrottan: 1. A monarchiát lerázó Spanyolországnak el kell ismernie a fegyverben álló Kuba jogát a szabadságára. 2. Kuba mint külön nemzet nemzetállami létet követel.

Az első témakör kapcsán Martí nem „moralizál”, bár sok morális érvvel él; s nem is csak elvont eszmékre (republikanizmus, a „lázadás joga” stb.) utal. Az elnyomó ország népének igazi érdekét fejt ki, Marx és Engels idevágó álláspontjával egybecsengően: „Nem tudnak szabadságban gyarapodni azok a népek, amelyeknek homlokát vér szennyezi be.”²² S a más népek ellen irányuló nemzeti érdek jogcímét tagadja, amikor leszögezi, „hogy a haza tisztessége az egyetemes tisztességen belül (kell – B.J.) érvényesüljön.”²³

A kubai nemzet kapcsán sem csak a területi különállással érvel. Szerinte a nemzet „több, mint erőszakkal megszerzett birtokjog. A haza az érdekek közössége, a hagyományok és célok egysége, a szeretet és a remény gyengéd, vigasztaló egyesülése.”²⁴ Márpedig Spanyolország és Kuba között, a nyelvet leszámítva, nincs ilyen kötelék: mások a két nép tulajdonságai, szokásai, mások szomszédaik, kereskedelmi partnereik. S a legfontosabb,

ami közjük áll: az egyik hódító, a másik leigázott, ami az egyik számára dicsőség, a másiknak balsors, szenvedés volt. Mindezt „Kuba függetlenségét követeli saját léte, amelynek tudatára ébredt...”²⁵ Ezért hirdetett harcot Martí minden Kubára szemet vető hatalom ellen, akár nyíltan formál rá jogot, mint az anyaország, akár „új, magát még álcázó gazda”,²⁶ ahogyan majd az Egyesült Államokat fogja nevezni.

Martí azt is látta, hogy a nemzet-mivolt kiteljesedéséhez teljes függetlenségre van szükség. Ezért vitázott a félmegoldások hazai hiveivel, az autonomistákkal, s főleg az Egyesült Államokkal való annexió hiveivel, akik az 1880-as években már a kivándó kubai függetlenséget leginkább veszélyeztető irányba kacsintgattak, mondván: „A kis népek, amelyek még nem jutottak túl a vajúdas zürzavarain, veszélynek teszik ki magukat, ha olyan népekkel egyesülnek”, melyek gazdasági, demográfiai túlsúlyuk révén bekebelezhetik őket.²⁷

A nemzeti jelleg ilyen féltése nem új a kubai nemzeti tudat történetében; képviselték ezt a kreol uralkodóosztályok egyes ideológusai is. Martí bizvást korszakos hozzájárulása e gondolathoz az, hogy „Kubai – ez több, mint fehér, több, mint mulatt, több, mint néger”.²⁸ Azaz Kuba nemcsak a „fehérek” nemzete – mint a kreolok számára –, hanem a földjét hazájának valló összes etnikumé.

Ez a meggyőződés, amit Martí egész Latin-Amerika kapcsán is képviselt, nemcsak minden fajgyűlölet kategorikus elvetését tartalmazta. S továbblépett Bolívar gondolatán is, miszerint „Egyenlőségre van szükségünk, hogy úgyszólván egyéolvasszuk az emberfajtákat, politikai nézeteket és közösségi szokásokat.”²⁹ Martí arra a következtetésre jutott, hogy egy ország nemzeti jellegét annak valamennyi etnikuma formálja örökségével, történetével, jelenlétével; s hogy az ország kormányzása – ill. más népek politikai, kulturális értékeinek adaptálása – csak a felismert, vállalt nemzeti jelleg talaján lehet gyümölcsöző. „Ám oltás be köztársaságainkat a világgal; de a törzs a mi köztársaságainké kell hogy legyen.”³⁰ – írta egyik legszebb esszéjében.

Másfelől Martí számára a nemzet több, mint pusztán „nemzeti jelleg”: a nemzet, a haza voltaképpen „az összesség érdeke”. Mégpedig nemcsak a jelzett etnikai értelemben, hanem társadalmi, azaz osztály-megközelítésben is, mint jelzi Martí híres, törekvéseit leghívebben kifejező jelszava: „Mindenkivel, mindenki javára.”³¹

A nemzet ezen értelmezésében gyökerezik Martí patriotizmusának sarkatétele: a nemzeti érdek fölötte áll az egyének, csoportok minden részér-

dekének. Ebből a pozícióból bírálta a gazdagok önző közönyét, mondván: „Nem elég csak az anyagi érdekeket megvédeni, a haza nem folyószámla, s nem lehet a ‚tartozik-követel’ rendezésével ... elfojtani a vágyat ... egy olyan rendszer után, ahol a jog palotájában mindenki felemelkedhet...”³² S ebből a pozícióból marasztalta el a fiatal kubai proletariátust, amiért követelési harcát elébe helyezi a nemzeti függetlenség ügyének: „Szomorú látni, hogy szívbeli testvéreink anyagi törekvéseik védelme miatt megtagadják a méltóság első számú törekvésének védelmét”.³³ Bírálata a nemzeti összefogás szüksége felől alapjában jogos volt.³⁴ De Martí nemcsak aktuális politikai feladatnak látta, hanem bizonyos értelemben idealizálta is az osztályok fölötti „egységes nemzet” lehetőségét. Erre vall az előbbieik közvetlen, immár a proletariátus mozgalmi szervezkedését érintő folytatása: „Szomorú látni, hogy a ‚munkások’ másokat kizáró mottójával emberek bezárkóznak egy inkább káros, semmint áldásos korlátoltságba”; mert elkülönülésük hasonló választ szül más társadalmi csoportokban is, és ez „kevésbé lesz hasznára fiaiknak, mint egy teljes méltóságú állam, amelyben – egyszer s mindenkorra adottak lévén a napi munka eszközei – az embereket csak szívük heve, homlokuk fénye különbözteti meg.”

A haza érdekének mindenek fölöttiségéből, a függetlenségi harc követelményeiből ill. Martí magasrendű etikájából következik, hogy hazafiságeszméjében központi helyen állt az „áldozatvállalás”. Ha Martí értékrendje szerint hierarchizáljuk ennek különböző megjelenési formáit, az első helyre az elnyomás elleni lázadás kerül. Ha pedig az ügyért hozott anyagi áldozatról van szó, Martí igazságérzete annak relatív – a hazafi lehetőségehez mért – értékét nézi. Áldozatot kell hoznia a gazdagnak – mondja –, aki így „megtisztíthatja vagyona talán bűnös forrását”, „lemoshatja gazdagsága bűnét”.³⁵ De mivel „fölöslegéből” áldoz, áldozata – így érdeme is – kisebb, mint azé, aki „mérhetetlen szükségét” osztja meg a függetlenség ügyével; mint az emigrációban a köztársasági ügy javára gyűjtő szegény kubai munkásé.

Már az eddigiek néhány eleme fölveti a kérdést: milyennek képzelte Martí a majdan szabad Kubát? Annál inkább, mert a háború előkészítésekor, minden társadalmi szektor megnyerésére törekedve, gyakran így „egyensúlyozott”: a függetlenségi mozgalom vezetői sosem ígérték, „hogy az ország hasznából a kubaiak egy szűk csoportja, gőgös gazdagok vagy sóvár szegények fognak részesülni...”³⁶ De ismert ilyen próféciája is: „Nem az a forradalom, amit a bozótban megindítunk; hanem az, amit a Köztársaságban viszünk majd végbe.”³⁷

b) *A szabad Kuba martii eszményéről.*³⁸ A majdani Kuba gazdasági-társadalmi berendezkedését érintő martíi elképzelések kétféle „forrásból” értelmezhetők. Az egyik Kuba nemzetnévelésének eredeti folyamata, valamint exponált nemzetközi helyzete, különös tekintettel az Egyesült Államok Kubával kapcsolatos törekvéseire, amelyeket az 1880-as évektől már nem lehetett félvállról venni. Mindez közvetlenül is formálta Martí látásmódját, termékeny gondolatokra sarkallta főleg hazája nemzetközi gazdasági-politikai beilleszkedésére vonatkozóan. Különös figyelmet érdemel a politikai függetlenség gazdasági feltételeinek megítélése. Martí két feladatot fogalmazott meg döntően külpiacra termelő, exportját mindinkább a cukorra építő hazája számára: 1. Óvakodni kell attól, hogy Kuba kereskedelme túlzottan az amerikai piacra összpontosuljon, mert ez magában rejtja a politikai függés veszélyét. „Az a nép, amelyik pusztulni akar, egyetlenegy népnek ad el, amelyik pedig meg akar menekülni, több népnek ad el.”³⁹ – intette Kubát és más latin-amerikai népeket, s kifejtette: „Minden nemzet kötőinek nyitva kell állniuk minden nép termékenyítő és törvényes tevékenysége előtt.”⁴⁰ 2. Diverzifikálni kell Kuba gazdaságát, mert „a mezőgazdaság különböző ágainak nagyszámú kultúrája és a hozzájuk kapcsolódó iparágak egyensúlyban tartják a népeket.”⁴¹

Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Martí olyan iparosítási koncepciót vallott, mely nem annyira az autarch nemzetgazdaságok létrejöttének korára, inkább napjainkra, a nemzetgazdaságok világgazdasággá integrálódásának időszakára jellemző. Olyan ipart kell fejleszteni – írta –, amelyhez maximálisan kedvezőek a hazai feltételek, s amiben export-lehetőségek nyílnak; ellenben „el kell vetni ... minden olyan ipart, mely – bár nincs más piaca, csak a szűkös hazai – más országok régi, tökéletes iparainak ... legyőzésére kényszerül.”⁴² Korát megelőző gondolat ez, amit talán nem is annyira a korabeli Kuba külső-belső gazdasági feltételrendszere, inkább elsősorban történetileg kialakult világpiacon nyitottságának szemléletformáló hatása inspirált.

Martí gazdaság szemléletének másik jellegzetes eleme ifjúságától a protekcionizmus elvetése, a szabadkereskedelem preferálása. Szerinte „A protekcionizmus csak a gyárosoknak használ, de árt a fogyasztóknak. A szabadkereskedelem a fogyasztóknak használ, s ha árt valakinek, csak a gyárosoknak.”⁴³ Ez a felfogás, amely a fogyasztói érdeket helyezi előtérbe a termelői érdek rovására, szembetűnően eltér a burzsoázia tipikus gondolkodásmódjától. Abban, hogy Martí így „súlyozott”, nyilvánvalóan része volt a nemzeteszemlélyére ható másik „forrásnak”: utópikus elemektől sem mentes kispolgári-demokrata társadalomképe is.

Martí elvetette a tőkés fejlődésnek az Egyesült Államokban megismert útját. De antikapitalizmusa nem a tőkés út lényegének ill. történelmi jelentőségének megértéséből fakadt, hanem a kapitalista társadalom szembeűnő tasztító velejároinak elutasításából. Kapitalizmuskritikája nem a tőkés út reális meghaladása volt hát, hanem annak egy kispolgári-idealizált társadalomeszmény szemszögéből való bírálata. Ezt jelzi az is, hogy bár Martí tisztelte, védte nemcsak a „szegényeket”, de kifejezetten a munkásokat is, ez utóbbiakat soha nem ismerte el a szó marxi értelmében vett politikai osztályként. Úgy vélte, az osztályharc kubai megjelenését „a szundikáló politikusok tettek lehetővé az előrelátás és az igazság hiánya miatt”.⁴⁴ S mint a Marx halálakor New Yorkban tartott munkás-gyászünnepről küldött melegsavú tudósítása sejteti, elvileg vetette el az osztályharcot. „Marx Károly meghalt. – írta. – Mivel a szegények oldalára állt, tiszteletet érdemel. De nem az tesz jól, aki a bajra rámutatva nemes lángban ég, hogy írt leljen rá, hanem az, aki szelid orvoslásra tanít. Rémitő feladat, embereket emberekre úszítani. Galádság, ha egyes embereket erőszakkal vadállattá tesznek mások hasznára. De olyan kiutat kell lelni e galádságból, hogy a vadállat megálljon anélkül, hogy előtörve rémitene.”⁴⁵

S mi volt Martí eszménye? Mintegy „mottója” lehetne alábbi fejtegetése: „A kizárólagos gazdagság igazságtalan. Legyen sokaké: ne a parvenüké, a „holt kezeké”, hanem azoké, akik tisztességgel és munkálkodással kiérdemlik. Az a nemzet gazdag, amelyben sok kistulajdonos van. Nem az a nép gazdag, ahol néhányan gazdagok, hanem ahol mindenkinek jut egy kevés a gazdagságból. A politikai gazdaságtanban és a jó kormányzatban szétosztani annyi, mint boldogságot teremteni.”⁴⁶ Úgy képzelte, hogy az állami földek és a parlagon maradt magánbirtokok felosztásával kialakítható egy „jó birtokrendszer”, ami „kiegyensúlyozza a társadalmi problémákat”.⁴⁷

Martí eszménye a társadalmi erők kiegyensúlyozása, egy sajátos „társadalmi harmónia” kialakítása volt a kistulajdon bázisán. Ezért csak megszorítással fogadható el az az állítás, hogy Martí a győzelem utánra halasztotta az átmenetileg háttérbe szorított érdekkonfliktusok megoldását.⁴⁸ Bizonyosan így volt minden általa tudatosított érdekkonfliktus vonatkozásában; de kérdés, belátta-e például, hogy az immár Kubában is megjelenő tőkés-bérmunkás ellentét objektíve nem oldható fel az általa vázolt úton? Másrészt csak a fentiek függvényében értelmezhetők helyesen a Martí által gyakran használt olyan kifejezések, mint „közvagyon”, „valóságos munkamegosztás”, „az egész nép kezébe adott haza” stb. Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert Martí társadalomképe eklektikus: lappangó, de nála nem szembesü-

lő ellentmondásként megfér benne a magántulajdon és a társadalmi igazság, az osztályharc elvetése és egy olyan társadalom ígérete, ahol „az ország sorát nem egyik osztálynak a másik fölötti uralmában látják”⁴⁹. Emellett különböző írásaiban is más-más aspektusokra esik a hangsúly. Ez pedig nemcsak azt eredményezi, hogy a kubai utókor minden társadalmi-politikai irányzata – a konzervatív, a reformista, a kispolgári és marxista forradalmár – egyaránt meglelte Martiban a számára befogadható elemeket; hanem azt is, hogy tág tere nyílt s nyílik a mártíri életmű különböző érdekek szerinti interpretálásának, nemegyszer lényegével ellentétes szellemben is...

c) *A nemzeti előítéletek elutasítása*. Márti mélységesen, s a honvágy által felfokozottan szeretett mindent, ami „kubai”. Minden alkalmat felhasznál, hogy „dolgos, művelt, nemes népe” erényeit, képességeit tudatosítsa a kubaiakban. Néha odáig ragadta a szeretet, hogy így beszélt: védünk mindenkit, aki „velünk egy földön született, még ha vétek zavarja, tudatlanság kisiklatja, harag bősziíti vagy bűn vére szennyezi is”.⁵⁰ De jellemzőbb rá ez: „A rosszat gyűlölni kell, akár a miénk, akár másoké. A jót nem szabad elvetni csak azért, mert nem a miénk.”⁵¹

Ez a nyitottság Márti szemléletének egyik legvonzóbb vonása. Miközben megismert több európai és közép-amerikai országot ill. az Egyesült Államokat, mindenütt nyitott szemmel és szívvel élt. Mindig készen állt, hogy őszinte gyönyörűséggel befogadja az idegen értékeket, keresse – anélkül, hogy bármit „lemásolna” – a Kubában és „a mi Amerikánkban” hasznosítható tapasztalatokat. Még inkább magával ragadó, ahogy ezt az előítéletmentességet maradéktalanul beépítette nemzeteszíméjébe. Egész életművén hangsúlyosan végigvonul a felismerés, hogy nem a „spanyol” gátolja Kuba függetlenségét, nem a jószándékú emberek, nem a népek egymás ellenségei, hanem a birtokolni vágyó, hódító hatalmak.

Amilyen következetesen harcolt a faji előítéletek ellen, éppúgy szembezárt a nemzeti előítéletekkel. Maga is számtalan vonatkozásban bírálta az Egyesült Államokat, nem titkolva ellenszenvét az észak-amerikai fejlődés számos aspektusa – így a „latin”-ellenes jenki előítélet – iránt. De így intette a „latin” népeket: „Nem szabad provinciális ellenszenvőtől vezérelve veszületett és végzetes rosszszágot feltételezni a földrész szőke nemzetéről csak azért, mert nem beszéli nyelvünket, nem úgy rendezi be otthonát, mint mi, mert másfajta politikai hibákban szenved, nem olyanokban, mint mi.”⁵² Nem szabad, hogy a nemzeti hovatarozás szembefordítsa vagy egymástól elzárja a népeket, vallotta Márti; s bár terminológiaiag nem, lényege szerint

számunkra is elfogadható megállapítása: „A patriotizmus bírálendő, ha azért folyomodnak hozzá, hogy meggátolják a világ minden jóhiszemű embere közötti barátságot”, ám „szent kötelesség, ha a haza olyan viszonyok közé helyezéséért harcolnak, hogy benne az emberek boldogabbak legyenek.”⁵³

Ugyanezt látta a nemzeti külpolitika alapelveként is. „A világgal kell szövetséget kötni, nem annak egy részével; nem egyik részével a másik ellen.”⁵⁴ – hirdette az 1891-es Amerika-közi értekezleten, ahol az Egyesült Államok megkísérelt elfogadtatni egy éppoly kirekesztőleges, az „idegenek” iránt ellenséges pánamerikanizmust, amilyen xenofóbiás-hegemonista tartalmú volt már ekkor s lett később a többi „pán”: a pángermanizmus, pánszlávizmus, pániszlámizmus.

d) *Martí „latin-amerikanizmusa”*. A kubai forradalom 1959-es győzelmé óta tapasztalható „Martí-reneszánsz” egyik fő témája Martí „latin-amerikanizmusa”, azaz a latin-amerikai népek testvériségére és összefogására vonatkozó eszméje, politikai koncepciója.

A latin-amerikai országok történelmi közösségének eszméje már a függetlenségi háborúk idején testet öltött: átfogó politikai koncepcióvá főleg Bolívar munkásságában vált. Martí alapvető pontokon módosította, gazdagította a „spanyol-amerikaiság” e korai értelmezését.

A világlátott Martí számára evidens volt: „a mi Amerikánk” valóban más, mint akár Európa, akár az Egyesült Államok. E „másféleséget” (ill. a belső „rokonságot”) azonban nemcsak a hispán örökségre (nyelvi, kulturális, vallási stb. közösség) vezette vissza, mint előtte-utána annyian, hanem jórészt történelmi okokra. „Az északi Amerika az ekevasból született, a spanyol az embervadász kutyából”, mondta például, a „két Amerika” eltérő viszonyairól szólva.⁵⁵ Másrészt gondolatrendszerében meghatározó súllyal jelen volt a latin-amerikai népek történetileg kialakult etnikai összetettsége annak nemzeti jelleget, sajátosságokat formáló történeti-kulturális következményeivel, valamint az így kialakult-megszilárdult nemzeti jellegből „a mi Amerikánk” országainak intézményes berendezkedésére, adekvát saját útjuk fellelésére vonatkozó következtetésekkel.

Martí „latin-amerikanizmusa” ugyanakkor nemcsak racionális érveket tartalmazó eszme volt, hanem mély érzelmi elkötelezettség is a közös sorsú népek földrésze iránt. Olyan érzelmi elemeket is tartalmazott, amiket Európában csak a szülőhazához való viszonyban találhatunk. „Amerika-anyánkról” beszélt, melynek minden országában otthon érzi magát minden latin-amerikai. Szeretem Guatemalát – vallotta –, mert amerikai ország, „követ-

kezesképpen az enyém is.”⁵⁶ „Őn talán nem kubai...? – kérdezte egy dominikai barátját. – ... És mi vagyok én, s ki mondja meg, hol az én földem? ... Az ön hazája az enyém is, útjuk közös.”⁵⁷ Ez az érzelem nem Kuba iránti érzelve helyett, nem annak rovására érvényesült, hanem mintegy azt kiegészítve. Jogosnak tűnik hát „kettős patriotizmusról” – a hazai és a régió, a „kis” és „nagy haza” egyidejű, azonos hőfokú szeretetéről – beszélni. Ez a „kettős patriotizmus” – Marti nemzeteszmejének egyik legeredetibb eleme – evidenciaként tartalmazta a latin-amerikai népek testvér-voltát, szolidaritását, s magában foglalta a földrészt egészéért való felelősségérzetet is.

Ám ez a „latin-amerikanizmus” mint történelmi közösség és elkötelezettség Martinál sosem mosódott egybe a szükségszerű politikai közösség eszméjével. Nincs nyoma, hogy bolívari álmokat dédelgetett volna: hogy akár távolra a latin-amerikai népek politikai integrációját, egy államba vagy konföderációba tömörítését tervezte volna. Úgy tűnik, a testvérnépek megszilárdult önálló nemzetállami létével számolt a belátható történelmi éraban; aligha csak az Egyesült Államok expanziós törekvései ellenében mondta:

„A földrajzi adottság, hogy együtt élünk Amerikában, nem kötelez politikai egységre...”⁵⁸ Másfelől az a politikai „latin-amerikanizmus”, kontinentális összefogás, amelyet ő szorgalmazott, nem valamiféle misztikus közösségutadatra épült, s nem volt hegemonista, idegengyűlölő, agresszív, mint a pán-amerikanizmus. Alapvetően önvédelmi jellegű volt, s reális alapját a latin-amerikai népeket északról fenyegető közös veszély adta.

e) *Marti „antiimperailizmusa”*. A mai progresszív Marti-kutatás másik kulcstémája Marti álláspontja a Kubát és Latin-Amerikát fenyegető észak-amerikai törekvések kapcsán, vagy – ahogy a leggyakrabban említik – Marti „antiimperailizmusa”.

Közismert, hogy a Monroe-doktrínát 1823-ban meghirdető Egyesült Államok súlya a 19. század folyamán egyre nőtt a kontinentális politikában. Az 1840-es évektől már közép-amerikai országok rovására is terjeszkedett; s az 1880-as évekre kontinentális koncepcióvá értek expanzív, hegemonista törekvései, melyek eszmei alapját a pánamerikanizmus adta. Az új szakasz „nyitánya” az Amerikai Nemzetközi (ún. Pánamerikai) Konferencia (1889–90) és az Amerikai Nemzetközi Pénzügyi Konferencia (1891) volt.

Marti aki mindkét értekezleten részt vett, világosan látta az északi törekvésekből Latin-Amerikára leselkedő veszélyt. „A függetlenség óta nem volt ügy Amerikában, mely nagyobb ítélőkészséget ... követelne, mint az a meghívás, amit a hatalmas, eladhatatlan termékkel teli, amerikai uralma ki-

terjesztésére elszánt Egyesült Államok intéz a kisebb hatalmú... amerikai nemzetekhez, hogy létrehozson egy Európa elleni ligát, s lezárja kapcsolatait a világ többi részével. Spanyolország zsarnokságától meg tudott szabadulni a spanyol Amerika; s most, miután ítélő szemmel áttekintettük e meghívás előzményeit, okait, tényezőit, ki kell mondani, mert ez az igazság: itt a pillanat, hogy a spanyol Amerika meghirdesse második függetlenségét.”⁵⁹ – írta a Pánamerikai konferenciáról küldött tudósításában.

Martínak, aki az 1880-as évek elejétől az Egyesült Államokban élt, nem voltak illúziói a nagyhatalom kubai szándékát illetően sem. Ami ezt illeti, lassan „beérett” a kubai „gyümölcs”, mint J. Q. Adams jövendölte 1823-ban.⁶⁰ Spanyolország kubai uralma egyre gyengült; s bár most sem az Egyesült Államok volt az egyetlen, mely igényt formált a szigetre, pozíciója sokkal kedvezőbb volt, mint pár évtizede: megnövekedett gazdasági-katonai ereje, kubai gazdasági befolyása, s az annexiónak nem lebecsülhető társadalmi bázisa volt Kubában. Mindezt látta Martí is. Legfeljebb „utolsó csepp” lehetett, amikor 1889-ben hírül vette: az Egyesült Államok legújabb terve az, hogy „galádul kierőszakolja a háborút a szigeten”, s ezzel ürügyet nyer a beavatkozásra.⁶¹

A Kubát és potenciálisan egész Latin-Amerikát fenyegető Jenki expanzió szülte a martíi életmű egy nagy jelentőségű koncepcionális gondolatmenetét, mely szerint: 1. A latin-amerikai országok önmagukban gyengék az északról leselkedő veszély elhárítására: kontinentális szinten össze kell fogniuk tehát önnön védelmükre. 2. Mivel az utolsó karib-tengeri spanyol gyarmatok megszerzése stratégiai bázishoz juttatná az Egyesült Államokat, a testvérnépek közvetlen érdeke ennek megakadályozása. „Ha a mi Amerikánk szabadságot akar, segítsen szabaddá tenni Kubát és Puerto Ricót”, követelte Martí.⁶²

Mivel aggodó próféciai a következő években—évtizedekben rendre beteljesültek, kivételes politikai éleslátást tükröző eszméi aktuálisak maradtak Latin-Amerika 20. századi antiimperialista erői számára is. De vajon azt jelenti-e ez, hogy Martí antiimperialista volt a szó egzakt értelmében?

Anderle Ádám szerint Martí „jenkiellenes, és ez csak annyiban válik antiimperializmussá, amennyiben magában az Egyesült Államokban a fejlődés imperialista elemei előtérbe kerülnek.”⁶³ Állítása két ponton vitathatónak tűnik. Egyrészt megítélésünk szerint a „jenkiellenesség” főleg érzelmi, nem pedig politikai töltetű jelenség; Martínál pedig egyértelműen ez utóbbiról van szó. Másrészt nem csak, sőt nem is elsősorban az a kérdés, mennyire jutott az Egyesült Államok az imperializmus útján, hanem az, hogy

Martí mit és hogyan értett meg az amerikai fejlődés imperialista elemeiből, magából az imperializusból? E kérdés marxista megalapozottságú tisztázásához alighanem szükség van néhány alapvető kiindulópont markáns megragadására és a belőlük adódó következtetések elfogultságtól, „akutalizálástól” mentes levonására. Hiszen Martí a maga módján ismerte, de tudományos igényrel soha nem vizsgálta, és történelmi szerepét, lényegét tekintve alapjában nem is értette meg az Egyesült Államok tőkés fejlődését, általában a tőkés fejlődést. Magát az imperializmust sem érthette tehát a maga igazi mi voltában – a terminológia lenini értelmében –, mint e tőkés fejlődés szükségszerűen kibontakozó új szakaszát. Annál kevésbé, mert az Egyesült Államok Latin-Amerikára sérelmes „álmai”, szándékai, egyes tettei évtizedekkel megelőzték az észak-amerikai fejlődés kifejezetten imperialista szakaszba jutását. Ez egyfelől megkönnyítette Martí számára az 1880-as évektől új elemekkel gazdagodó jenki politika expanzionista, hegemonista jellegének felismerését, másfelől viszont megnehezítette, hogy ezt a politikát egy új minőségi jegyekkel bíró szakasz, az imperializmus sajátjaként fogja fel. S valóban: az Egyesült Államok új politikájában Martí inkább korábbi törekvések kiteljesedését látta.

Ez nem kisebbíti a nagyszerű kubai hazafi történelmi érdemét, aki hazája függetlenségéért és a testvérnépek sorsáért aggódva minden latin-amerikai kortársánál világosabban és mélyebben értette a születőben levő amerikai imperializmus azon vonásait, törekvéseit, amelyek ekkor már közvetlenül veszélyeztették szeretett hazáját és földrészét. Vitathatatlanul a lenini értelemben vett antiimperializmus kiemelkedő előfutára; de „antiimperialistának” csak a jelzett megszorításokkal nevezhető.

f) *Kuba nemzetközi „küldetéséről”*. Martí számos Kubával foglalkozó írásában szerepel hangsúlyosan hazája önmagán túlmutató jelentősége, nemzetközi felelőssége. „Egy világ az, amit egyensúlyba hozunk, nemcsak két sziget, melyeket felszabadítunk – írta Kubáról és Puerto Ricóról 1894-ben. – Mily kicsiny minden... ama igazi nagyság előtt, hogy ... a virágzó Antillák szabad létével elkerülhetjük a szükségtelen konfliktust egy Amerikában zsarnokoskodó nép és az étvágya ellen összefogó világ között.”⁶⁴ „A szabad Antillák meg fogja menteni a mi Amerikánk függetlenségét és az angol Amerika már kétséges és csorbult becsületét, s talán közelebb hozza és megszilárdítja a világ egyensúlyát.”⁶⁵ – így 1895-ben. S a második függetlenségi háború egyik legfontosabb dokumentumában: „Kuba kulcsa annak a sziget-csoportnak, ahol pár éven belül földrészek kereskedelme fog találkozni; füg-

getlenségi háborúja az egész világra kiható esemény, szükséges szolgálat, amellyel az Antillák józan hősiessége hozzájárul Amerika nemzeteinek szilárdságához és tisztességes kapcsolataihoz, s a világ még ingadozó egyensúlyához.”⁶⁶

A fentiekből világosan kitapintható, miből fakadt és miben állt Martí szerint Kuba önmagán túlmutató nemzetközi felelőssége, más népek iránti „küldetése”. Eszerint szerepe egyértelműen stratégiai fekvésében gyökerezett; abban a földrajzi adottságában, aminek nemzetközi exponáltságát köszönhette. Ebből vezette le Martí Kuba olyan jelentőségét, hogy a maga útjával – áttételesen, de igencsak „közvetlenül” – befolyásolhatja akár igen távoli népek sorsát is. Martí remélte, hogy a független, politikailag szilárd, a világpiacon ügyesen „lavírozó” Kuba – mögötte az összefogás közös érdekét felismerő latin-amerikai népekkel – sikerrel ellene szegülhet az észak-amerikai és más hódító törekvéseknek; hogy ebben az értelemben befolyásolhatja hát a világtörténelmet. Ez róttá a kis karib-tengeri szigetországra azt a „küldetést” a martíi koncepcióban, hogy szabadsága kivívásával, a demokratikus köztársaság, a társadalmi harmóniát megteremtő „boldog nemzet” prosperitásán alapuló politikai stabilitással – azaz a nemzeti feladatok lehető legjobb megoldásával – nemcsak önmagának tartozik, hanem a latin-amerikai és más népek érdekeit is szolgálja, szolgálnia kell.

Ha végezetül azt keressük, miben áll Martí eszmerendszerének jelentősége, mindenek előtt két szempont érdemel figyelmet. 1. Nemzeteszméje eltér a nemzettéválás hasonló szakaszában álló nyugat- és kelet-európai országok nacionalizmusának jellegzetes, ismert irányaitól. Elhatárolható minden reakciós nacionalizmustól, sovinizmustól: nem tartalmaz más népekkel szembeni előítéletet, bizalmatlanságot, ellenségeskedést, gyűlölködést. S bizonyos mértékig eltér a történelmi fejlődés adott szakaszában fellépő progresszív polgári-kispolgári nacionalizmusoktól is: nemhogy az elzárkózás, de alapvetően a befelé-fordulás, az önmagával-beérés sem jellemző rá. 2. Mivel a második függetlenségi háborút lezáró 1898-as amerikai beavatkozás után Kubában tartósan más gazdasági-társadalmi-politikai feltételek jöttek létre, mint amelyekhez Martí nézetei kapcsolódtak, programszerű fölvetéseinek jó része elvesztette aktualitását a következő évtizedekben. De mivel gyakorlatilag az jött létre, amit rettegett, ami ellen harcolt, amitől óvott, tanításának szelleme még aktuális maradt minden későbbi, a nemzeti függetlenségért küzdő haladó-antiimperialista erő számára.

Jegyzetek

1. José Martí életútjáról, munkásságáról magyar nyelven képet adnak Salvador Bueno, José A. Portuondo és Kerekes György tanulmányai Martí „A mi Amerikánk” (Európa, 1973. Bp.) c. antológiájában; lásd még Anderle Ádám: José Martí a politikus. = Tanulmányok Kubáról. Ideológiai és politikai kérdések. Bp. 1974. 5–30.
- 1/a. Kuba Kommunista Pártjának Programatikus Platform-tervezete. (1975.) = Kézirat, nyersfordítás. 5. és 7.
2. Aguirre: De nacionalidad a nación en Cuba. = Universidad de La Habana, No. 196–197. (1972.), 59–60.
3. Chain: Formación de la nación cubana. = La Habana, 1968, 110. és 113–117.
4. Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés. = Marx–Engels–Lenin–Sztálin: Proletár nemzetköziség és hazafiság. Szikra, 1952. Bp. 88.
5. A kreolok a spanyol gyarmatosítók több generáció óta Latin-Amerikában élő leszármazottai. Érdekeik főleg a 18. sz. végétől kerültek szembe az anyaország érdekeivel; ugyanakkor földbirtokos, nagykereskedő stb. rétegeik sajátos gyarmati uralkodóosztályként szembenálltak a gyarmati kizsákmányolt osztályokkal, entikumokkal, s függetlenségi törekvéseiket úgy igyekeztek érvényesíteni, hogy ez utóbbiak fölötti uralmukat maradéktalanul megőrizték.
6. El tabaco en las Antillas en los siglos 17. y 18. = Wittman: Estudios económicos de Hispanoamérica colonial. Akadémia Kiadó, 1979. Bp. 109.
7. U.o.
8. Le Riverend: Historia económica de Cuba. = La Habana, 1974. 275.
9. U.o. 381. és következő oldalak.
10. Lásd Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról; Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés stb.
11. Lásd: „A piac az első iskola, ahol a burzsoázia nacionalizmust tanul.” = Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés, i.m. 90.
12. Chain: Formación de la nación cubana, 49. és 105.
13. El Movimiento Obrero Cubano. Documentos y artículos. 1925–1935. = La Habana, 1975, 561. (A kubai KP 1932-ben még „a kubai néger nemzetiség” önrendelkezési jogának, területi autonómiájának támogatásáról hozott határozatot; ezt a koncepciót váltotta fel 1936-ban a szövegben idézett álláspont.)
14. A témáról gazdag forrásanyagot, részletes képet ad (nemcsak Kuba és az Egyesült Államok viszonylatában) Guerra: La expansión territorial de Estados Unidos a expensas de España y los países hispano-americanos. = La Habana, 1964. és P.h. Foner: Historia de Cuba y sus relaciones con Estados Unidos I–II. = La Habana, 1973.
15. Kuba Kommunista Pártjának I. Kongresszusa. = Bp. 1976. 7.
16. Carta a Emilio Núñez. = Martí: Ideario separatista, La Habana, 1947. 81.
17. Kuba Kommunista Pártjának I. Kongresszusa, 8–9.
18. El Partido Revolucionario Cubano. = Martí: Ideario separatista, 151. és 153.
19. „A történelmi érdemeket nem aszerint ítélik meg, hogy mit *nem adtak* a történelmi személyiségek a mai követelményekhez képest, hanem aszerint, hogy *mi újat adtak* elődeikhez képest.” (Lenin: A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez. 1897.) Marx–Engels–Lenin: A történelmi materializmusról. Kossuth, 1967, Bp. 364.

20. Anderle: José Martí, a politikus, 24.
21. A Montecristi Kiáltvány. = Martí: A mi Amerikánk, 357.
22. A Spanyol Köztársaság és a kubai forradalom. = U.o. 263.
23. U.o. 264.
24. U.o. 269.
25. U.o. 271.
26. Egyszerű versek. Bevezető. = U.o. 34.
27. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = U.o. 304.
28. „Fajom”, = U.o. 330.
29. Simón Bolívar írásai. = Európa, 1976, Bp. 119.
30. A mi Amerikánk. = Martí: A mi Amerikánk, 296.
31. Discurso. = Martí: Ideario separatista, 127.
32. Autonomizmus és függetlenség. = Martí: A mi Amerikánk, 236.
33. Nuestras ideas. = Martí: Ideario separatista, 147.
34. A spanyol anarchista, anarchoszindikalista befolyás alatt születő kubai munkásmozgalom az 1890-es évek elejéig alapvetően a nemzeti közömbösség platformján állt.
35. Pobres y ricos. = Martí: Obras Completas 2. kötet. La Habana, 1975, 251.
36. A Föld szegényei. = Martí: A mi Amerikánk, 339.
37. Idézi Blas Roca: José Martí, revolucionario radical de su tiempo. = Casa de las Américas, No. 76. (1973), 13.
38. Mivel Kerekes György és Anderle Ádám említett tanulmányai átfogóbb képet adnak Martí gazdasági-társadalmi nézeteiről, mint amire e tanulmány keretei között mód van, itt csak a téma szemszögéből legfontosabb aspektusokra szorítkozhatunk.
39. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = Martí: A mi Amerikánk, 307.
40. Comisión Monetaria Internacional Americana. = Martí: Nuestra América. La Habana, 1974, 327.
41. Idézi Anderle: José Martí, a politikus, 23.
42. La industria en los países nuevos. = Martí: Obras Completas 7. kötet, La Habana, 1975. 28.
43. Proteccionismo y libre cambio. Casa de las Américas, No. 85. (1974), 65.
44. Martí 1892-es írásából forrásmegjelölés nélkül idézi Soler: De nuestra América de Blaine a nuestra América de Martí. = Casa de las Américas, No. 119. (1980), 44.
45. Cartas de Martí. = Martí: Obras Completas 9. kötet, La Habana, 1975, 388.
46. Idézi Roig de Leuchsenring, előszavában. = La Reforma Agraria. Obra Magna de la Revolución en Cuba Republicana. Oficina del Historiador de la Ciudad de La Habana, 1960, I. kötet 25.
47. El Partido Revolucionario a Cuba. = Martí: Obras Completas, 2. kötet, La Habana, 1975, 346.
48. Le Riverend: Historia económica de Cuba, 536.
49. Martí 1894-es írásából forrásmegjelölés nélkül idézi Soler: De nuestra América de Blaine a nuestra América de Martí 45.
50. Discurso. = Martí: Ideario separatista, 115.
51. Az igazság az Egyesült Államokról. = Martí: A mi Amerikánk, 335.
52. A mi Amerikánk. = U.o. 301–302.
53. Nuestras Ideas. = Martí: Ideario separatista, 147.
54. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = Martí: A mi Amerikánk. 307.

55. Madre América. = Martí: Nuestra América, 35. és 34.
56. Levél Valero Pujolhoz. = Martí: A mi Amerikánk, 277.
57. Levél Federico Henríquez y Carvajalnak. = U.o. 348.
58. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = U.o. 307.
59. Congreso Internacional de Washington. = Martí: Nuestra América, 250.
60. Az „érett gyümölcs-politika” néven ismert prognózis így hangzik: „A hogy a gyümölcs, amelyet a szél leszakít a fáról, nem tud – még ha akarna sem – a levegőben maradni és nem földre esni, úgy a Spanyolországról leválasztott s a mesterséges kapcsolatokat vele megszakító Kuba sem tudja fenntartani magát, és elkerülhetetlenül vonzódnia kell az észak-amerikai szövetséghez.” = Párttörténeti Közlemények, 1963, 2. sz. 59.
61. Carta a Gonzalo Quesada. = Martí: Nuestra América, 321.
62. Otro Cuerpo de Consejos. = Martí: Obras Completas 2. kötet, La Habana, 1975. 373.
63. Anderle: José Martí, a politikus, 19.
64. El tercer año del Partido Revolucionario Cubano. = Martí: Obras Completas, 3. kötet, La Habana, 1963, 142.
65. Levél Federico Henríquez y Carvajalnak. = Martí: A mi Amerikánk, 348.
66. A Montecristi Kiáltvány. = U.o. 358.

HORVÁTH GYULA:

A MEXIKÓI FORRADALOM DÖNTŐ SZAKASZA: A KONVENT ÉS A POLGÁRHÁBORÚ (1914–1916)

A mexikói forradalom¹ kezdetén, 1910-ben, együtt haladt minden a régi renddel szemben álló erő. A forradalom vezetése a nemzeti burzsoázia és a polgárosodó földbirtokos réteg képviselőinek (köztük a forradalmat ki-
robbantó Francisco Madero) kezébe került. A forradalmi erők fő erejét azonban a Madero főparancsnokságát elismerő (Pascual Orozco és Francisco Villa vezetésével harcoló) északi és (az Emiliano Zapata vezette) déli parasztseregek jelentették. A parasztságot nem a Madero által meghirdetett politikai változás igénye, hanem az általa kiadott a forradalomban való részvételre felszólító San Luis Potosí Tervezet² harmadik pontjában ígért földreform vitte a maderista táborba. Madero, aki csupán a politikai élet felszínét érintő változásokat tartott kívánatosnak, elfogadta a szövetségi kormány által felkínált fegyverszünetet (Ciudad Juárezi béke), amelynek értelmében a korábbi diktátor – elnök, Porfirio Díaz, lemondott és új választásokat tűztek ki. A választás egyetlen esélyes jelöltje, Madero 1911-ben elnök lett. A forradalmi erőket (Zapata hadserege kivételével) leszerelte illetve egy kisebb részüket beolvasztotta a volt szövetségi hadseregbe (a régi főtisztek döntő többsége a helyén maradt). Hamarosan kiderült, hogy a néptömegek legfontosabb követelését a földreformot nem a latifundiumok felosztásával, hanem a szűzföldek és az állami tulajdonban lévő földek felparcellálásával és kiárusításával kívánja véghezvinni. Ez csak egy igen kis létszámú paraszti réteget juttatott volna az átlagnál rosszabb minőségű földhöz. A parasztság többsége azonban még bízott a „forradalom apostolában”. Komolyabb, radikális földreformot követelő felkelésre délen, Morelos államban került sor Zapata vezetésével. (A zapatisták felkelésére, programjára később részletesebben kitérünk.) Az igen bátorítalan politikai reformokat (választójog, kiszélesítése, egyes államhivatalok átszervezése) végrehajtó Maderot 1913-ban katonai államcsínnel megbuktatták. Az államcsíny mögött a latifundisták, az egyház, az USA (követség) valamint a szinte teljesen érintetlenül hagyott szövetségi hadsereg állt. A régi rend restaurációjának veszélyét magában hordozó államcsíny és az azt követő, Victoriano Huerta tábornok által vezetett kormány ellen összefogtak a legkülönbözőbb volt maderista erők és az „alkotmánytipró” kormányerőkkel szemben létrehozták az alkotmányos ún.

constitucionalista (constitución=alkotmány) hadsereget. A constitucionalista hadsereg legfőbb feladata a Madero által elkezdett forradalom végleges győzelemre vitele volt. Ez a küzdelem nem végződhetett kompromisszummal, nem állhatott meg félúton. Ebből következik az is, hogy a győzelem kivívása után (sőt már a harcok utolsó fázisában) a győztes táboron belül egyre feszítőbben hatottak az addig egy zászló alatt küzdő forradalmi erők osztályellentétei, amelyek a győzelem utáni szakításhoz vezettek.

A constituticonalista erők közötti egység felbomlása

A constitucionalisták három nagy osztaga a nemzeti burzsoázia vezetete (Alvaro Obregón tábornok fővezérsége alatt álló) hadsereg, az északi területek Francisco (Pancho) Villa vezette, és a déli területek Emiliano Zapata vezette paraszthadseregei voltak. Mindhárom hadsereg Venustiano Carranzát, (Coahuila állam kormányzóját) ismerte el a forradalom legfőbb vezetőjének (primer jefe).

Carranza köré a nemzeti burzsoázia, a kispolgárság azon képviselői tömörültek, akik megértették, hogy Mexikó tőkés fejlődése előtt nem csak politikai akadályok tornyosulnak (mint Madero hitte), hanem gazdasági reformokra van szükség. Mindenekelőtt a belső piac növelésében, a külföldi tőke visszaszorításában látták a burzsoázia (és a tőkés fejlődés zálogát). A belső piac növelésének útját állta a földtulajdon igen magas koncentrációja. Az 1910-es agrárösszeírás szerint 830 hacendado = latifundista és 410 345 agricultor = kis- és középbirtokos képviselte a tulajdonosokat a földdel nem, vagy csak törpebirtokkal rendelkező, 3 123 975 mezőgazdasági bérmunkással, a peónnal szemben.³ A földreform, amely tehát az ország további tőkés fejlődésének is záloga volt, egyben a parasztseregek legfőbb követelését is jelentette.

Villa hadseregének zömét a peónok alkották, de Villa mellett harcolt egy igen heterogén szociális összetételű nem paraszti erő; a városi, falusi kispolgárságtól kezdve a kereskedelmi, állami alkalmazottakon át egészen a társadalom periferiájára szorult elemekig (pl.: marhatolvajok, csempészek). Villet a peónjainak jelentős része, a korábbi idők spanyol, olasz bevándorlóinak leszármazottai számára a magántulajdonba kerülő családi birtok (a rancho) jelentette a forradalmi harc célját. A ranchókat a latifundiumok széttörése és kiosztása útján kívánták létrehozni. A latifundiumok megszüntetéséért harcoltak a déli területek (Morelos, Puebla, Michoacán, México államok) peónjai is.

Zapata hadseregének többségét azonban az indián őslakosok leszármazottai alkották, akik őseik földközösségi földjeinek visszaadásáért küzdöttek. (A földközösségi földeket a 19. században két hullámban, a század közepén, majd Porfirio Díaz elnök alatt – 1876–1911 – tömeges méretekben rabolták el a latifundisták a falu- és földközösségektől, az ejidóktól). A zapatisták, akik a villistákhoz képest jóval homogénebb összetételű hadsereget hoztak létre, egyértelműen a közösségi földek visszaszerzéséért és nem az egyéni tulajdonba kerülő kisbirtokért harcoltak. Ennek a követelésüknek adtak hangot a Zapata által 1911-ben kiadott Ayalai Tervezetben.⁴ Az Ayalai Tervezet a zapatisták „ideológiai zászlajává” vált. Kimondta, hogy a peónság nem politikai reformokért, hanem a földért szállt harcba és mindaddig nem teszi le a fegyvert, amíg a földreform meg nem valósul. (Érdeemes hangsúlyozni azt a tényt, hogy a Tervezet a korábbi mexikói szokásoktól eltérően – nem egy személyhez, caudillóhoz, hanem a földreform megvalósításához köti a felkelőket. Ezzel magyarázható, hogy Zapata halála után is harcoltak a zapatisták egészen a földreform megkezdéséig). A zapatisták osztottak először földet a mexikói forradalom történetében (1911-ben). Zapata, a táborában lévő egykori anarchisták javaslatára – Carranza elképzelésével szemben – nem várt a forradalom győzelméig a földosztással, már menet közben végrehajtott bizonyos mértékű földreformot.⁵

Carranza Huerta ellenes felkelésre szóló kiáltványában a Guadalupei Tervezetben⁶ nem beszélt a földreformról, a megoldás előtt álló szociális problémákról. A Guadalupei Tervezet feladatául csak az összes Huerta ellenes erő tömörítését tekintette. Carranza azonban tisztában volt azzal, hogy a forradalmi reformokat illetően 1913–14-ben jóval tovább kell menni, mint Madero alatt. Erre utal híres hermosilloi beszéde: „Tudja meg Mexikó népe, hogy amint befejeződik a fegyveres harc... el kell kezdődnie a nehéz, de fenkölt társadalmi harcnak, az osztályharcnak; akár akarjuk mi magunk, akár nem, és bárhogy is ellenzik ellenzői, az új társadalmi eszmék behatolnak a tömegek gondolkodásába”.⁷

Carranza ígéreteiben azonban sem Villa, sem Zapata nem bízott. Bizalmatlanságukat elmélyítette, hogy Carranza leváltotta vagy elmarasztalta azokat a tiszteteket, akik a felszabadított területen „önkéntesen” földet osztottak (Lucio Blanco tábornok osztott először földet a carranzisták közül 1913-ban).

1914. nyarára a constitucionalisták döntő fölénybe kerültek a szövetségi csapatokkal szemben. Egyre sürgetőbbé vált a győzelem utáni „hogyan tovább” eldöntése. Előtérbe került a constitucionalista erők közötti, a hege-

móniáért folytatott harc. Villa és Carranza között júniusban már-már szakításra került sor. Látszatra katonai kérdések megítélésében volt a nézeteltérés; a zacatecas város ostromába kezdett Villától Carranza csapatokat akart más frontra irányítani. Villa megtagadta a parancsot és folytatta (majd győzelmesen befejezte) az ostromot. Carranza felszólította Villát, mondjon le az Északi Divízió főparancsnoki tisztjéről. Erre azonban nem került sor, mert a főtisztek követelték Carranzától, hogy vonja vissza felszólítását.⁸

Valójában azonban Villa csak a hadseregében uralkodó hangulatnak adott kifejezést, akkor amikor nem engedelmeskedett Carranzának, aki saját csapataival akarta elfoglalni a stratégiai fontos Zacatecast. A Carranzával szembeni bizalmatlanság odáig fajult, hogy Villa csak akkor volt hajlandó továbbra is együttműködni Carranzával, ha kiegészítik a Guadalupei Tervezetet a győzelem utáni konkrét teendőket felsoroló okmánnyal. Így született meg a Torreóni Egyezmény⁹ (1914. júl. 4), amely kimondta, hogy a győzelem után általános választásokat kell tartani (amelyen egyetlen jelenlegi vezető sem indulhat elnökelőként). Villa továbbra is elismeri Carranza fővezérségét. Megegyezés született abban is, hogy az összes fegyveres erő képviselőiből egy konventet hívnak össze, amely kidolgozza a leendő kormány programját, dönt a földreformról, a szociális kérdésekről.

Zapata a maga részéről ragaszkodott ahhoz, hogy a győzelem után minden erő ismerje el az Ayalai Tervezetben foglaltakat (azaz a földreformot). Június 19-én a zapatista vezérkar egy emberként megerősítette az Ayalai Tervezetben foglaltakat egy dokumentumban,¹⁰ amelyben kiemelik, hogy „a forradalom célja... nem a politikusok egy kis csoportjának a hatalomra emelése, hanem az elnyomott tömegek jóléte”. A legfontosabb kérdés – olvasható a dokumentumban – „nem a kormányzók cseréje, hanem ... a mexikói nép gazdasági és anyagi szükségleteinek kielégítése”.

Carranza július elején megpróbálta Zapatát megnyerni (és Villával szemben kijátszani). Zapatánál tett látogatása után Carranza küldötte kifejtette, hogy „a zapatizmus elszigetelt jelenség, amelynek nincs közvetlen kapcsolata a constitucionalizmussal”.¹¹ Zapata ugyanis kijelentette, hogy csak azzal a politikai (katonai) erővel hajlandó tárgyalni a győzelem után, amely elismeri az Ayalai Tervezetet.

Carranza és Villa közötti ellentétek új reményekkel töltötték el a Ricardo Flores Magón vezette anarchistákat. A mexikói forradalom alatt két egymástól független anarchista központ alakult ki. A többségében kispolgári származású emigrációban (az USA-ban) élő, Ricardo F. Magón köré tömörült anarchisták fegyveres tevékenysége a forradalom kezdeti szakaszá-

ban volt jelentős. Fegyveres egységeik többségét Madero győzelme után a kormánycsapatok felszámolták. Az anarchista vezetők az USA-ba emigráltak és onnan küldték útmutatásaikat a még működő kisebb anarchista csoportoknak. (A másik anarchista anarcho-szindikalista központról a mexikói városi Világ Munkásainak Háza – Casa del Obrero Mundial – nevű szervezetről a továbbiakban részletesen szólunk.) Ricardo F. Magón és a „magonista” anarchisták a *Regeneración* c. USA-ban kiadott, de Mexikóban terjesztett lap hasábjain fejtették ki nézeteiket. Magón szerint a mexikói nép három ellensége: a tekintély (kormány) a tőke és az egyház. A népi erők önálló fellépését sürgették azzal, hogy Mexikóban – az ország sajátos gazdasági – társadalmi viszonyai miatt – megvalósítható az „anarcho-kommunista” társadalom. A mexikói nép – írta Magón – „alkalmas a kommunizmusra”, ugyanis évszázadokon át falu- és földközösségekben élt.¹² A földet közösen kell megművelni, a gyárakat a dolgozóknak kell adni, megvalósítva a „termelők szabad közösségeit”. Mindezeket a változásokat a felfegyverzett népnek menet közben és nem a győzelem után – mint Carranza hangoztatta – kell megvalósítani, hirdette Magón.¹³

Tisztán népi erőknek Magónék csak a Zapatistákat tekintették. Zapata őszinte tisztességes forradalmárnak; Villát viszont a „burzsoázia kutyájának”, „banditának” nevezték.¹⁴ Nagy reményeket fűztek a Carranza-Villa ellentétkehez és egy lehetséges szakításhoz. Ez utóbbtól azt remélték, hogy „a constitucionalista hadsereg ezer darabra esik szét” és az elszórtan tevékenykedő magonista-anarchisták megerősödnek.¹⁵ (1914. nyarán Durangóban, Sonoróban, Zacatecasban, San Luis Potosiban működtek kisebb – az események menetét nem befolyásoló – magonista-anarchista csoportok). Magónék „abszurdnak”, lehetetlennek tartották Villa és Zapata találkozását, együttműködését, hiszen Villát burzsoá, Zapata népi érdekek képviselőinek tekintették.¹⁶ Magón nem látta, hogy Villa és Zapata is alapvetően a peónság érdekeit képviseli, még ha más-más megoldást javasoltak is. Ezért az „abszurd” éppen az lett volna, ha a közös ellenség (Huerta) leverése után az osztályérdekek előtérbe kerülésével egyidőben Villa és Zapata nem találkozik a burzsoázia erőivel folytatott harcban.

A Konvent és a „kettős hatalom”

1914. augusztusában a constitucionalista seregek bevonultak Mexikóvárosba, ezzel végleg megpecsételődött Huerta sorsa. (Huerta az USA-ba menekült). A maradék szövetségi hadsereget feloszlatták, Carranza (Villa nyo-

mására és a Torreóni Egyezmény értelmében) 1914. október 1-re összehívta a Konventet. A Konventbe két constitucionalista hadsereg (Obregón, Villa) delegált küldötteket. (A Konvent összetétele: 142 tábormok, 18 őrnagy, 12 százados, 41 hadnagy, 24 alhadnagy.)¹⁷ Carranza a Konventhez küldött üzenetében¹⁸ fő feladatáknak egy ideiglenes kormány létrehozását és a legfontosabb társadalmi-politikai reformok kidolgozását jelölte meg. (Nem részletezve mit ért az utóbbiak alatt.) Carranza arra számított, hogy a Konvent őt választja meg ideiglenes államfőnek, így befolyásolni tudja a Konvent tevékenységét. A Konvent többsége (a jelenlevő villista tisztek nyomására) azonban ragaszkodott a Torreóni Egyezményhez és Carranza lemondását követelte. Ezzel ugyanis a Carranza által gyakorolt „legfelső vezető” tisztség megszüntetésével, a teljes hatalommal a Konvent rendelkezett volna. A Konvent független testületté (Soberana Convención) nyilvánította magát, és hogy „függetlenségének” nagyobb nyomatókat adjon, székhelyét (a Carranza csapatai által ellenőrzött) Mexikóvárosból Aguascalientesbe helyezte át. Carranza – látva, hogy a Konvent egyre inkább a villisták befolyása alá kerül – nem ismerte el a Konvent függetlenségét. A Konventhez írott levelében¹⁹ ezért olyan feltételekhez kötötte lemondását, amelyet a villisták eleve nem fogadhattak el: Villa és Zapata lemondásához és az országból való távozásukhoz. A Konvent ezekután – Carranza javaslata szerint – a „constitucionalista hadsereg támogatásával” megválasztaná az ideiglenes elnököt és a kormányt. (Ez gyakorlatilag azt jelentette volna, hogy a carranzista Obregón tábormok kezébe kerül a hatalom, aki biztosíthatta volna Carranza megválasztását a későbbiekben tartandó elnökválasztáson.)

A Konventen a Villát személyesen képviselő Felipe Ángeles tábormok azt javasolta, hogy hívják meg a zapatistákat a Konventre (akiket Carranza igyekezett kirekeszteni). A zapatisták – a villisták üdvözlő tapsai közepette – október 27-én érkeztek meg Aguascalientesbe.²⁰ A két népi erő, a villisták és a zapatisták, találkozásával a „hogyan továbbot” eldönteni hivatott testületben a forradalom kitörése óta először teremődött meg annak a lehetősége, hogy a forradalom plebejus erői ragadhassák magukhoz a kezdeményezést. Carranza, aki nem akart a villista és zapatista csapatok között lévő Mexikóvárosban maradni, Veracruzba költözött, ahová követte őt Obregón tábormok is csapataival. A Konvent a villisták javaslatára Eulalio Gutiérrez tábormokot választotta meg ideiglenes elnöknek. Ezzel két kormánya lett Mexikónak. Egy sajátos „kettős hatalom” alakult ki. Egyfelől a Konvent és a Gutiérrez kormány, amely a két paraszthadsereg védelme alatt állt. Másfelől Carranza kormánya Veracruzban Obregón csapatai támogatásával. (A Konvent Mexikó területének több, mint kétharmadát ellenőrizte.)

Carranza kivonulása után Mexikóvárosba a zapatisták vonultak be. A carranzista újságok, a burzsoá propaganda jóslataival (rablások, fosztogatások várhatóak) szemben a zapatisták igen nagy rendet tartottak: „most mindenki azt vallja, hogy soha sem voltak jobb viszonyok a fővárosban, mint amióta a zapatista erők látják el a rendőri szolgálatot”.²¹

Zapata és Villa történelmi jelentőségű személyes találkozására a Mexikóváros melletti Xochimilcoban került sor 1914. december 4-én. A xochimilcoi találkozón született egyezmény²² főbb tételei a következők voltak: Villa hivatalosan is elfogadja az Ayalai Tervezetet; ünnepélyesen kijelentik, hogy egyikük sem kíván elnök lenni és egy civil elnök megválasztását szorgalmazzák; a katonai együttműködésben egyeztek meg Carranzával szemben. A xochimilcoi egyezmény túl általános volt, konkrét együttműködési tervezet nem tartalmazott. A kortársak nem is vártak ilyen eredményt. Mindegyelőtt a két népvészér személyes találkozása és az alapvető kérdésekben (földreform, a Konvent támogatása) való elvi egyetértés volt a fontos. A feladatára részletes kidolgozása a Konventre várt. A Konvent a zapatisták javaslatára elfogadta az Ayalai Tervezetet és egy agrárbizottságot hozott létre a földreformtörvény kidolgozására. Paulino Martínez a zapatista küldöttség vezetője október 27-i beszédében²³ kifejtette, hogy „a gazdasági szabadság – amelyet az Ayalai Tervezet akar – minden politikai szabadság vitathatatlan alapja”. Amíg a constitucionalista hadsereg Guadalupei Tervezete egy embert akar hatalomra segíteni, addig az Ayalai Tervezet „elvetek akar törvényerőre” emelni – mondta Martínez. (1914 októberétől a constitucionalista nevet csak a carranzisták használták. Villa hadseregének Északi Divízió, Zapata hadseregének Felszabadító Hadsereg volt a neve.) Antoni Díaz Soto y Gama szerint a legfontosabb az egység megtartása, és Carranza elleni harc folytatása. Szerinte Carranza „perszonalista típusú katonai diktatúrát” kíván bevezetni győzelme esetén, ezért a Konventnek a demokráciát kell szembeállítani Carranzával.²⁴

A Konvent tevékenységének nagy része azonban kimerült egyfelől a hangzatos és hosszú beszédekben, másfelől a személyeskedésig fajuló vitákban. Az első napok, hetek euforikus egységhangulata hamar elmúlt. A frontokon változó szerencsével folytak a harcok. Döntő ütközetre sem a constitucionalisták, sem a Konvent nem szánta el magát. A hosszú harcok során gazdaságilag kimerült országban egyre nehezebbé vált – különösen a városi lakosság – élelmiszerral való ellátása. A Konvent szűkében volt a fegyvereknek. Nem volt kielégítő lőszerutánpótlás. Mindez kiélezte az ellentéteket a Konventen belül.

Az északiak és a déliek is azon igyekeztek, hogy a meglévő szűkös készletből minél többet megszerezzenek saját hadseregeik számára. A mindennapos éles viták visszahatottak a hosszútávú programok kidolgozására is. A. Díaz Soto y Gama szerint a villisták „mérsékeltőbbek, óvatosabbak voltak forradalmi követeléseikben”, a déliek viszont sokat olvastak a francia forradalomról, és „erősen hatott rájuk... Kropotkin, Malatesta és más anarchista teoretikusok munkája”.²⁵ Ennek ellenére sem a villistáknak, sem a zapatistáknak nem volt világos elképzelésük a forradalmi feladatok megoldását illetően.

Egyetértünk Lavrovval abban, hogy a zapatista küldöttek egy részének (köztük A.D. Soto y Gama) anarchista nézetei csak hátráltatták a reformprogramok és intézkedési tervek kidolgozását, hiszen negatívan viszonyultak az állam intézményéhez általában, akkor, amikor a legfontosabb kérdés lett volna egy erős, a forradalmi erőszakot is igénybevevő kormány létrehozása.²⁶ A hetekig, hónapokig meddő vitákat folytató, sokszor ügyrendi kérdésekben kimerülő Konvent képtelen volt világos programot adni. Három hónap múlva sem született meg az agrártörvény, és az ígért új munkatörvénykönyv. A Konvent programját kidolgozó bizottság vezetőjének jelentése arról panaszodik, hogy „szektariánizmusból fakadó véleménykülönbségek akadályozzák állandóan a munkát”.²⁷ A Konvent nem lépett fel az elburjánzó spekuláció ellen. Nem nyúlt a forradalmi erőszak eszközához, még egyes tagjainak határozott sürgetésére sem vette el a földet (és osztotta ki a peónok között) a Konvent ellenségeitől.²⁸

A Konvent elkövette azt a hibát, hogy időt adott Carranzának katonai erői rendezésére, és lehetőséget nyújtott arra, hogy Carranza és a nemzeti burzsoázia átvegye a kezdeményezést politikai, majd katonai téren egyaránt. Carranza 1915. január 6-án jelentette meg a földreformtörvényt.²⁹ Ennek értelmében két úton juthattak földhöz a peónok. Restitúcióval (azaz visszaállítással) azok, akik dokumentumokkal igazolni tudták, hogy földjeiket a földbirtokosok a forradalom előtti évtizedekben (1857-ig visszamenően) rabolták el. Dotációval (azaz adományozással) azok a faluközösségek juthattak földhöz, akik nem tudták korábbi tulajdonos voltukat igazolni, vagy még nem volt földjük. Természetesen a carranzista agrártörvény csak a constitucionalisták által ellenőrzött területekre volt érvényes. Az adott időpontban azonban alkalmas volt arra, hogy elhódítsa Villa és Zapata katonai utánpótlását, a peónokat. A földreformtörvény hatására is visszavezethető az, hogy a zapatista levéltárban január 6.-a előtt még a carranzista katonák átállásáról olvashatunk, a későbbi hónapokban pedig egyre több dokumentum tanúsko-

codik ellenkező irányú mozgásról.³⁰ Carranza másik jelentős politikai sikerre az anarchoszindikalista munkásközpont a Casa/del Obrero Mundial/ megnyerése volt a constitucionalizmus ügyének. A Casa nem a nagyipari munkásságot, hanem a kistermelőket, kiskereskedőket, a szolgáltatóipar munkásait tömörítette. Befolyása sem terjedt ki az egész országra, főként Mexico és Veracruz államokban rendelkezett erős tagszervezetekkel. Jelentőségét az adta meg, hogy a szervezett mexikói munkásság egyetlen központja volt. A politikától mentes szindikalizmus hive, a „tekintély”, az egyház és a tőke elleni harcot hirdető Casa politikájában az okozott változást, amikor látták, hogy a forradalmi erőszakot a carranzisták és nem a Konvent gyakorolta. Pl.: Mexikóvárosban Obregón kényszerítette (a Konvent csak kérte!) a kereskedőket, hogy áruik egy részét adják az éhezőknek. A carranzisták pénzt, ruhaneműt, élelmiszert osztottak a rászorulóknak. A Casa szimpatizált a carranzisták éles egyházellenességével is. A végső döntést a Carranza féle földreform és az ígért új munkástörvények hozták meg. A Casa a constitucionalistákat vélte forradalminak, és a parasztseregeket – átvéve a constitucionalista propaganda kifejezését – reakciósoknak ítélte meg. (A Casa egyik vezetője Rosendo Salazar az utóbbit azzal magyarázta, hogy aki a forradalmi törvényeket – pl. a földreformtörvényt – hozó kormány ellen támad, az reakciós.)³¹

A Casa 1915. február 17-én szerződést kötött Carranzával. A szerződés értelmében a Casa munkásokból álló ún. „vörös” zászlóaljkat (batallones rojos) állított fel, akik Obregón fennhatósága alatt harcoltak Villa és Zapata ellen. Cserébe a Casa a carranzisták által ellenőrzött területeken szabadon szervezhette a szakszervezeteket, erősítve saját sorait.³² A Casa röplapjaiban, gyűlésein a constitucionalistákat „munkáspártinak”, a zapatistákat, villistákat reakciósoknak nevezte. Reakciósnak, zapatistának titulálta azokat a munkásokat is, akik nem voltak hajlandók csatlakozni a Casához a paraszthadseregek elleni harcban.³³ A Casa hat „vörös” zászlóaljat (7000 fő) állított ki, akik a későbbiek folyamán Villa és Zapata ellen harcoltak. A Carranza kormánynak nem csak propaganda szempontból volt fontos a munkásság megnyerése. Katonára volt szüksége. Fegyverhadianyag utánpótlás (Veracruz kikötőjén keresztül) nem jelentett a constitucionalistáknak problémát (szemben Villával és Zapatával, akiknek viszont az okozott gondot, hogy embereiket hogyan lássák el megfelelő hadianyag utánpótlással).

A polgárháború. A Konvent utóélete

Carranza tehát magához ragadta a politikai és a katonai kezdeményezést. (Obregón nagy offenzívát indított Villa ellen.) A Konvent a villisták és a zapatisták közötti szüntelen viták miatt képtelen volt a carranzista földreformmal szemben megfelelő alternatívát nyújtani. Gutiérrez elnök tehetetlenül vergődött a két tábor között. Titokban levelet írt Obregónnak, felajánlva, hogy hajlandó Villa ellen fordulni.³⁴ Obregón – tudva, hogy Gutiérrez nem rendelkezett megfelelő katonai erővel – tovább folytatta előrenyomulását Mexikóváros felé. Gutiérrez miután árulása kitudódott, január 16-án éjjel „pánikszerűen elhagyta a várost”³⁵ magával vive a 10 millió pesót tartalmazó kincstárt, az USA határ felé menekült.

A Konvent a villista Roque González Garzát választotta meg új ideiglenes elnöknek. Garza több beszédében hangsúlyozta, hogy csak addig kíván elnök lenni, amíg meg nem választják az alkotmányos elnököt.³⁶ Azért tartotta szükségesnek nyomatékosan hangsúlyozni az ideiglenes jelleget, mert a zapatisták egy jelentős része a zapatista Palafox tábornokot kívánta volna az elnöki székbe ültetni, azzal vádolva Garzát, hogy a hatalom véglegesítésére törekszik. Bizonyítékkal a Garza által elrendelt hadiállapot bevezetését³⁷ hozták fel az elnök ellen. Garza az üres államkincstárt 25 millió pesó kiadásával kívánta megtölteni.³⁸ A Diario Oficial szerint a Konvent (Gutiérrez, Garza) által kiadott pénzen kívül öt féle (Villa, Zapata, egyes kormányzók által kiadott) pénz volt forgalomban.³⁹ Az infláció gyorsan nőtt. A nagyobb városokban az éhínség fenyegetett. Az egyre szűkösebb anyagi eszközök elosztása tovább éllezte a villista és a zapatista képviselők közötti amúgy is elkeseredett vitát. Zapata képviselői arról panaszkodtak, hogy az északiak több fizetést kapnak, ők pedig nem tudják embereiket fegyverrel, lőszerrel, élelemmel ellátni.⁴⁰ Februárban a nehézségek ellenére Villa kérésére Zapata még tudott katonai segítséget adni azzal, hogy elvágta Obregón utánpótlási vonalait Mexico és Puebla államokban.⁴¹ Villa északon, „saját területén”, kívánta felvenni a harcot Obregónnal és csapatai többsége 1915. januárjában elhagyta Mexikóvárost. Obregón elfoglalta a magára hagyott fővárost (Zapata Pueblában harcolt, nem tudta megvédeni Mexikóvárost). Garza és a Konvent Cuernavacába (a zapatisták által szilárdan tartott Morelos állam fővárosába) költözött. Érdemes összehasonlítani Obregón és a Konvent tevékenységét a következő 40 nap alatt. (Eddig tudta tartani Obregón Mexikóvárost.) Obregón forradalmi erőszakot vezetett be az áruikat rejtegető kereskedők, a spekulánsok ellen. Felemelte a gyárosok adóját, közeledett a

munkásokhoz (a Casahoz) meghatározva a minimális bérek szintjét, a szakszervezeteknek középületeket adományozott gyűlések tartására. (Legtöbbször az egyháztól elvett templomokat, kolostorokat. A constitucionalisták ugyanis felelevenítették az 1857-es alkotmány azon paragrafusát, amely kimondta, hogy az egyházi épületek az állam tulajdonát képezik.) A Konventben pedig továbbra is „a kormány programján és az agrártörvényen folyik a vita, amely dokumentumokat széleskörűen és részletesen megvitatnak” – írta a *Diario Oficial* márciusban.⁴²

Obregón miután elvágta egymástól Villa és Zapata seregeit – feláldozva Mexikóvárost – Villa ellen vonult. (Közben a Konvent és a Garza kormány visszatért Mexikóvárosba.) Obregón és Villa seregének fő erői Celayánál találkoztak, ahol Mexikó történetének legnagyobb méretű csatái (50–50 000 ember mindkét oldalon) zajlottak le. Villa sietette az ütközet időpontját, pedig jelentős villista erők még nem érkeztek meg Celayába. Obregón felhasználta a világháború katonai tapasztalatait; lövészárkokat ásott, szögesdrót akadályok várták Villa hagyományos harcmodort választó nyílt lovas- vagy gyalogosrohammal támadó) harcosait. Az 1915. április 5–7 és 13–15 között lezajlott csatákban Villa teljes vereséget szenvedett és maradék (5–10 000 fős) seregével az északi Chihuahua állam hegyei közé vonult vissza. (Volt hiveinek többsége idővel átállt Obregónhoz.) A carranzisták ismét elfoglalták Mexikóvárost. A Konvent előbb Toluca-ba, majd Cuernavaca-ba költözött. Májusban Garza elnök (aki a zapatistákat az együttműködési készség hiányával vádolta) és a zapatisták között szakításra került sor.⁴³ A Konventet az mentette meg a végső széthullástól, hogy a zapatisták beleegyeztek abba, hogy Garza leváltása után is villista tiszt legyen az új ideiglenes elnök. 1915. jún. 10-én Francisco Lagos Cházart választották meg. Cházaro kormányában öt villista és négy zapatista tiszt kapott miniszteri tétét. A Cházaro kormány (Villa veresége után) már teljesen a zapatistáktól függött. Villa legyőzése után Obregón seregeinek jelentős része Zapata ellen vonult. A Zapata által ellenőrzött terület Morelos államra zsugorodott. (Itt viszont évekig tartották magukat a gerilla taktikát választó zapatisták).

A Konvent, amelynek működése az állandó költözés, a katonai vereségek miatt lehetetlenné vált 1915. októberében feloszlatta önmagát. A képviselők egy töredéke (csaknem kizárólag zapatisták) még 1916 áprilisáig együtt maradtak, a Konvent programjának végleges formába öntése végett.

Paradox módon a Konvent két alapidokumentuma közül a földreformtörvény akkor jelent meg (1915. október), amikor már csak Zapata tudta volna a gyakorlatban végrehajtani. (Ezért több történész zapatista földre-

formnak is nevezi.) A Konvent és a kormány programját tartalmazó dokumentum a „A forradalom politikai-szociális reformprogramja”⁴⁴ pedig 1916 áprilisában jelent meg, amikor már Zapata sem rendelkezett olyan erővel, hogy legalább az általa ellenőrzött területeken érvényesítse. Mindezek ellenére a két dokumentum történelmi jelentőségű, mert mutatja a Konventben résztvevett (paraszti támogatást élvező) kispolgári rétegek reformtörekvéseinek irányát, mélységét.

Az agrártörvény tulajdonképpen az Ayalai Tervezet végrehajtási utasítása, amely előírja az 1856. óta elrabolt ejidóföldek visszajuttatását, az ejidók állami védelmét a földbirtokosokkal szemben (1. és 3. pont). Radikalizmusában az agrártörvény jóval túlmutat az Ayalai Tervezeten. Pl. már nem a latifundiumok területe egyharmadának kisajátításáról beszél, hanem felállít egy maximális birtokhatárt, amelyet a talaj- és klimatikus adottságoktól függően 100–220 hektár között állapít meg. A törvény előírja a kártalanítást, de csak az a földbirtokos kaphatott volna kártalanítást, aki nem szegült ellen a zapatistáknak a harcok folyamán. Ez azt jelentette, hogy gyakorlatilag alig kellett volna kártalanítást fizetni.⁴⁵

A másik dokumentum, a Konvent reformprogramja is első helyen említi az agrárprobléma megoldásának fontosságát. Bár a program végső formába öntését a zapatisták végezték el, a Konvent nevében készült dokumentumoknak figyelembe kellett venni a villisták törekvéseit is. Így az ejido mellett az egyéni magántulajdonba kerülő kisbirtok (családi birtok, rancho) létrehozását is szorgalmazza. Kimutatható a Carranza-féle földreformtörvény hatása; a reformprogram is a restitúciót és dotációt jelöli meg a földhözjutás útjaként. A program a parlamentarista rendszer mellett száll síkra, eltörölve a szenátusi intézményt, mint „arisztokratikus és konzervatív”. Az általános, titkos választójog bevezetését és a falvak, városok önkormányzatát javasolja a program. A külföldi tőkéseknek nyújtott koncessziók felülvizsgálását, a monopóliumok megszüntetését írja elő. Külön fejezet foglalkozik a munkáskérdéssel. (Késői felismerése a munkásproblémának!) A tőkés társadalom humánusabbá tételére tesz javaslatot, beteglegyelezés, megfelelő munkabér, sztrájkjog elismerése, gyermekmunka eltörlése, a nők munkakörülményeinek javítása szerepel a javaslatok között. (A programot a Konvent nem valósíthatta meg. Jelentős része azonban beleillett a nemzeti burzsoázia progresszív szárnyának elképzelésébe, így később belekerült az 1917-es polgári demokratikus alkotmányba.)

Carranzának 1916 elejére sikerült Villát és Zapatát teljesen elszigetelnie és az ország területének túlnyomó részét ellenőrzése alá vonni. Az USA

is elismerte de facto kormányként a Mexikóvárosba visszaköltöző Carranza kormányt. Miután megszilárdította pozícióját, Carranza igyekezett megszabadulni nem kívánatos szövetségeseitől, mindenekelőtt a munkásoktól. 1916. januárjában leszerelte a „vörös” zászlóaljakat. A munkánélküli, nyomorgó munkások sztrájkjait rendőri, katonai erővel verte le. A spanyol követ szerint „ennek a szocialista forradalomnak az áldozatai maguk a munkások és dolgozók, akik nagymértékben hozzájárultak a forradalom sikeréhez.”⁴⁶ Carranza augusztus 1-én újra életbeléptette azt az 1862-es törvényt, amely értelmében a sztrájkok szervezőit halállal büntethetik.⁴⁷ A Casa székhelyét bezáratták, akadályozták a szakszervezetek működését. Carranza már Villa leverése után sietett kijelenteni, hogy nem a latifundisták megkárosításával kívánja a földreformot végrehajtani, hanem az állami és az állam által felvásárolandó földek kiosztásával.⁴⁸ 1916 szeptemberében pedig megtiltja, hogy a kormányzók földet osszanak⁴⁹. Ettől kezdve csak a köztársasági elnök véglegesíthette a földreformot, ezáltal a burzsoá kormány közvetlen ellenőrzést gyakorolhatott a földreform felett.

A radikális földreformért harcoló népi erők katonai veresége, a fegyveres munkásság leszerelése után Carranza 1916 végén összehívta az alkotmányozó nemzetgyűlést, amelyen azonban a nemzeti burzsoázia, a kispolgárság Obregón köré csoportosuló, Carranzánál radikálisabb nézeteket képviselő küldöttei kerültek többségbe. Obregón és csoportja messzebb látott Carranzánál. Számukra világos volt, hogy olyan alkotmányra van szükség, amely tartósan a burzsoázia mellett sorakoztatja fel a munkásságot és a parasztságot, egyúttal biztosítja a burzsoázia vezető szerepét. Az 1917. február 5-én megszületett polgári demokratikus alkotmány kimondta, hogy minden föld eredetileg az államé (!) beleértve a föld méhének kincseit. Az államnak joga van a közérdeket figyelembevéve bárkitől elvenni a földet (hiszen az eredetileg az államé) és azt saját belátása szerint újra elosztani. Azaz szentesítette a földreformot. Az alkotmány 27. paragrafusa magába ötvözte az 1915. január 6-i földreformtörvényt, szentesítve a földreformot. A föld állami tulajdonba vétele lehetőséget nyújtott arra, hogy az alkotmányra hivatkozva államosítsanak külföldi tulajdonban lévő bányákat. A későbbi anti-imperialista politika törvényesítését jelentette a 27. paragrafus, egyúttal a nacionalizmus nevében az alkotmány védelmében tehettek időnként anti-imperialista lépéseket (pl.: az olaj államosítása).

A 23. paragrafus a kor leghaladóbb „munkásvédő” intézkedéseit tartalmazta; sztrájkjog, pártalakítási,- szervezkedési jog elismerése, 8 órás, éjszaka 7 órás munkaidő, nők szülés előtti, utáni fizetett szabadsága stb.

Az alkotmány erősen egyházellenes volt. (Az egyház semmilyen vagyonnal nem rendelkezhetett, az oktatásban nem vehetett részt, stb.)

Az 1917-es alkotmányban a mexikói nemzeti burzsoázia ötvözte és bizonyos arányban érvényesítette a katonailag levert, de az elkövetkezendő reformokban potenciális szövetségesként tekintett parasztság és munkásság legfontosabb követeléseit. Ezáltal megteremtette a későbbi (Latin-Amerikában egyedülálló) együttműködés alapját; a polgári demokratikus alkotmány védelmét, amely érdeke volt a szervezkedés kezdeti lépéseit megtévő munkásságnak, a földreformért harcoló parasztságnak egyaránt. A földreform és a demokratikus reformok egyúttal a forradalomból győztesen kikerült nemzeti burzsoázia gazdasági, politikai megerősödésének is záloga volt. A Konvent veresége az önálló népi megoldás veresége volt. Létrejött, a paraszti erők önálló fellépése azonban döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a polgári forradalom „átnőjön” polgári demokratikus forradalomba.

Jegyzetek

1. E tanulmányban nem térhetünk ki a mexikói társadalom, a forradalom egészének vizsgálatára, csupán a címben jelzett időszak fontosabb eseményeinek, folyamatának, politikai mozgásainak elemzésére vállalkozhatunk. A mexikói forradalomról lásd: Wittman Tibor: *Latin-Amerika története*. Budapest. 1971. 357–368.
2. *Plan de San Luis Potosí*. Közli: *Historia Documental de México*. Tomo II. (Stanley Ross ed.) México. 1974. 457–458.
3. *Estadísticas sociales del porfiriato. 1877–1910*. México. 1956. 40.
4. Az *Ayalai Tervezet (Plan de Ayala)* korabeli sokszorosított példányait, újságokban megjelent kiadásait a mexikóvárosi központi levéltárban (Archivo General de la Nación – AGN) Genovevo de la O zapatista tábornok dokumentumai között őrzik. C. 19 Exp. 1.
5. Zapata táborában több, korábban anarchista eszméket valló kispolgári származású tanácsadó tevékenykedett. A legismertebb közülük Antonio Díaz Soto y Gama volt. A „Zapatista anarchisták” kapcsolatban voltak a Ricardo Flores Magón által vezetett (az USA-ban működő) anarchista központtal, de attól függetlenül cselekedtek. Vö: Juan Gómez-Quiñones: *Las ideas políticas de Ricardo Flores Magón*. México. 1977.
6. *Plan de Guadalupe*. Antológia. México en el siglo XX. Textos y documentos. Tomo II. México. 1976. 132–135.
7. A beszéd teljes szövegét közli: Jesús Silva Herzog: *Breve historia de la Revolución Mexicana*. México. 1960. Tomo II. 59–64.
8. Egy USA követi jelentés (1914. jún. 17) szerint „az összes tiszt Villával tartott”. *Records of the Department of State. Relating to internal Affairs of Mexico. 1910–1929*. (Microfilmen a Colegio de México könyvtárában (Rollo: 2. Case Num. 812 000/12 273. sz.

9. Pacto de Torreón. Fuentes para la Historia de la Revolución Mexicana. Planes políticos y otros documentos. Tomo. I. (González Ramírez Manuel ed.) México. 1954. 152–157.
10. Acta de Ratificación del Plan de Ayala. 1914. jún. 19. Oxtotepec. Emiliano Zapata. Escritos y documentos. (Ramón Martínez Escamilla ed. (México. 1978. 171–175.
11. Idézi: N.M. Lávrov: La revolución mexicana de 1910–1917. México. 1978. 242.
12. Regeneración. 1911. szeptember 2.
13. Regeneración. 1911. január 28, február 25, augusztus 5-i számai.
14. Regeneración. 1914. július 11.
15. Regeneración. 1914. július 27.
16. Regeneración. 1914. július 11.
17. Lavrov i.m. 248.
18. Mensaje a la Convención Militar. (1914. okt. 3.) Los Presidentes de Mexico ante la Nación. (Camara de Diputados) Tomo V. Manifiestos y documentos 1811–1966. México. 1966. 598–601.
19. A la Convención Militar de Aguascalientes. (1914. okt. 30.) Los presidentes... 602–604.
20. A zapatista delegáció egyik tagjának António Díaz Soto y Gamának visszaemlékezéseiből (La Revolución Agraria del Sur y Emiliano Zapata su Caudillo. México. 1976.) tudjuk, hogy Zapata azután küldte el képviselőit Aguascalientesbe, miután Villához küldött emberei tájékoztatták arról, hogy Villa elfogadja az Ayalai Tervezetet. (183.)
21. L.J. Canova ügynök jelentése az USA külügyminisztériumába 1914. dec. 8-án Papers Relating to the Foreign Relations of the Foreign Relations of the United States. 1914. Washington. 1922. 628. Zapata szigorú büntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha katonái közül bárki rablást, rendbontást stb. követ el. Zapata körlevele 1914. júl. 14. (AGN/Genovevo/C. 19. Exp. 6.
22. Pacto de xochimilco. Antología... 65–73.
23. Documentos historicas de la Revolución Mexicana. La Convención. Debates de las sesiones de la Soberana Convención Revolucionaria. 1914–1915. Tomo II. México. 1971. 176–77; 179.
24. Documentos historicas... La Convención, 180; 186.
25. A. Díaz Soto y Gama, i.m. 203. Berta Ulloa szerint a Konventben a villisták és zapatistákat csak egy közös kapocs kötötte össze, a Carranza elleni gyűlölet. (La Revolución escindida. 1979. 65.) Ez véleményünk szerint túlzott leegyszerűsítés, mert pl.: egyetértettek a legfőbb feladatokban; a latifundiumok széttörésében, a polgárháború befejezésében, a béke megteremtésében és az alkotmányos rendezendő visszatérésben.
26. Lavrov i.m. 249.
27. AGN/Convención/C.N.Exp. 1.
28. AGN/Convención/C.III.Exp. 1. (Az agrárbizottság többször is sürgette, hogy vegyék el a földet a Konvent ellenségeitől.)
29. Adiciones al Plan de Guadalepe y decretos dictados conforme a las mismas. Veracruz, 1915. Ebben: Ley Agraria. 23–29.
30. AGN/Zapata/C.2. (1 al 5) illetve. AGN/Genovevo/C.5. Exp. 7.

31. VÖ: Rosendo Salazar: La Casa del Obrero Mundial. México. 1972.
32. Manifiesto y Pactos de Veracruz. Közli: Arnaldo Córdova: La ideología de la Revolución Mexicana. México. 1973. 458–461. A szerződés eredetije mellett a levéltárban a belügyminiszter egy levele található, amelyben engedélyt ad a Casa embeinek a szakszervezetek kizárólagos szervezésére. AGN/Departamento de Trabajo/C. 105. Exp. 20 f. 5.
33. AGN/Departamento de Trabajo/ C.99.Exp. 10 f.4. Gyakorikak voltak a Casa embeinek és a szervezethez nem csatlakozó munkások összecsapásai, különösen Veracruz, Orizababa textilgyáraiban: AGN/Departamento de Trabajo/C. 99. Exp. 5. f. 5; C. 104. Exp. 11. f. 17/1–2/.
34. Documentos históricos... Revolución y Regimen Constitucionalista. Vol. 4. Tomo: I. Mexico. 1969. 33–14.
35. A spanyol követség jelentése a spanyol külügyminisztériumba. Archivo de la Embajada de España en México. Micropeliculas. (Colegio de México könyvtárban) Rollo 48, Cajas: 301–311. (30 Leg. 2–No.2.)
36. El Monitor. 1915. január 26.
37. Diario Oficial 1915. január 16.
38. AGN/Convención/C.IV. Exp.4.
39. Diario Oficial 1915. március 31.
40. AGN/Zapata/C.3. (11 al 15); C.3. (1 al 4);
41. AGN/Zapata/C.3. (1 al 5) f. 19.
42. Diario Oficial 1915. március 26.
43. 1915. máj. 20-i gyűlésen Garza kifejtette, hogy nem hajlandó több zapatistával, elsősorban Palafox mezőgazdasági miniszterrel együttműködni. A zapatisták Garza levélváltását követelték. Documentos hitoricas...La Convención...Tomo VI.45–53.
44. A földreformtörvényt és a programot közli: Antología. México en el siglo XX... Tomo II. 74–80; 126–131.
45. Meg kell említeni, hogy Villa 1915 májusában (katonai vereségei után) szintén kibocsájtott egy fölreformtörvényt, amely családonként 25 hektárnyi földet helyezett kilátásba az igénylőknek. Villa földreformja nem a Konvent égisze alatt jelent meg, nem is került megvalósításra.
46. Archivo de la Embajada en México. Rollo: 49/C 314 Leg: 1–3. 1916. jan. 15.
47. El Pueblo. 1916. augusztus 2.
48. Manifiesto a la Nación. 1915 jún. 11. Los presidentes... Tomo. V. 621–625.
49. Decreto de 1916. szept. 19. Restitución y Dotación de Ejidos... 72–77.

In memoriam Albert Soboul

1982. szeptember 10-én, 68 éves korában elhunyt Albert Soboul, a francia forradalom világszerte ismert történétírója, a Sorbonne tanára.

Pályáját a montpellier-i gimnázium tanáráként kezdte. Több éves katonai szolgálat, a második világháborúban való fegyveres harc, majd az ellenállási mozgalomban való részvétel után a híres párisi IV. Henrik gimnáziumban tanít. Néhány évig a Clermont–Ferrand-i egyetem előadója, 1967-től haláláig a Sorbonne professzora. Igazgatója volt a Francia forradalom történetét kutató Intézetnek, elnöke a Robespierre Társaságnak, díszdoktora egy sor külföldi egyetemnek, s dísztagja több akadémiának, köztük a miénknek is. 1959. óta szerkesztője az Annales historiques de La Revolution française című folyóiratnak.

Történeti munkáiban elsősorban a francia forradalommal foglalkozott. Albert Mathiez és még inkább Georges Lefebvre tanítványának vallotta magát, de míg mestereit főként a politikai események személyi rugói érdekelték, ő a társadalom felé fordította figyelmét, a különböző osztályérdekek megütközését vizsgálta, a forradalmon belüli társadalmi mozgást. Fiatalkora óta tagja volt a francia kommunista pártnak, s történeteszemléletében következetesen érvényesítette a marxista szempontokat.

1958-ban jelent meg alapvető műve, egyetemi doktori értekezése, amelyben a forradalom II. évének (1793–94) népi mozgalmait és a forradalmi kormányzat magatartását vizsgálja. Arra az eredményre jut, hogy a jakobinus terror volt a népi tömegek érdekének igazi képviselője, ez az időszak volt a forradalom csúcsa. Több munkában foglalkozott Robespierre-rel és Saint–Just-tel, majd 1962-ben nagy szintézisben foglalta össze kutatásait, megírva a francia forradalom történetét. (Ez a munkája magyar fordításban is megjelent.) Az 1970-es évektől kezdve érdeklődése kiterjedt a felvilágosodás egészére, sőt az egész 18. századra. Eredményei, megállapításai nagyrésze már beépült az egyetemes történetírásba, s ahol a kutatás tovább lépett, ott is az ő munkája adja az indítást.

Mint tanár egyaránt hatott nagy tudásával és szuggesztív egyéniségével. Tanítványait egyetemes látásra nevelte, s arra, hogy a történelemben az embert keressék, s az igazságért szenvedéllyel harcoljanak. Ahogy ő maga szenvedélyes volt, szóban és írásban is. Nemzetközi konferenciákon felszólalásai gyakran nemcsak vitát, hanem vihart váltottak ki. Így Magyarországon is, ahol az utóbbi két évtizedben sűrűn megfordult. Hányszor láthattuk és hallhattuk őt, amint láng szavakkal támadta az övével ellenkező nézeteket. De nem volt személyeskedő, s a vitában engesztelhetetlen ellenfél mindig kedves kolléga és megértő, hűséges jóbarát maradt.

Eltávozása a magyar történészek körében is nagy űrt hagy maga után.

Benda Kálmán

HAHNER PÉTER:

ALBERT SOBOUL, A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNÉSZE

(Új kötet – régi viták)

Napjainkban Albert Soboul a nagy francia forradalom népi mozgalmainak egyetemesen elismert szaktekintélye.¹ Azok a nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánygyűjtemények, amelyek a forradalom historiográfiájának mai kérdéseiről kívánnak átfogó képet nyújtani, a történelmi szociológia és a mentalitástörténet címszavai alatt több tanulmányát is közölni szokták.² Legújabb könyve a párizsi Maspero kiadónál 1981-ben jelent meg *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat) című tanulmánygyűjtemény alapján nemcsak tudományos kutatómunkája utóbbi harminc évének legfontosabb és legjellemzőbb tanulmányait tekinthetjük át, de megismerkedhetünk a francia forradalom történetírásának aktuális problémáival is.

Soboul több tanulmányában is kijelöli saját helyét a forradalom történetírói között, mégpedig abban a Barnave-tól Lefebvre-ig húzódó vonulatban, amit ő társadalomtörténeti iskolának nevez. E tradíció követői a 18. századi francia forradalmat gazdasági eredetű társadalmi forradalomnak tekintik, amely felszámolta a feudalizmus maradványait, elősegítette a kapitalista termelési mód uralomra jutását, és a polgárság kezébe adta a politikai hatalmat. Pierre Joseph Barnave, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés alkotmányos monarchista pártjának egyik vezetője már 1792-ben megfogalmazta azt a gondolatot, hogy „...amint a mesterségeknek és a kereskedelemnek sikerül...megteremtteni a gazdagság új forrását, forradalom fog bekövetkezni a politikai törvényekben; a gazdagság új elosztása a hatalom új elosztását hozza létre.”³ A restauráció történetírói, Mignet, Thiers, Guizot és Thierry már a forradalom határozott osztályjellegét hangsúlyozták: a középkorban a nép és az arisztokrácia között megjelent a polgárság osztálya, amely hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen, a gazdasági hatalom megszerzése után a politikai hatalmat is magához ragadta a francia forradalomban.⁴ Tocqueville és Taine is egyetértett ezzel az elmélettel⁵, a 19. század társadalomtörténeti tradícióit pedig Jaurès összegezte az 1901-ben kiadott *Histoire socialiste de la Révolution française*-ben (A francia forradalom szocialista története).

Jaurès azonban – ahogy ezt Soboul kötete egyik legkiválóbb tanul-

mányában (*Jaurès, Mathiez et l'histoire de la Révolution française* – Jaurès, Mathiez és a francia forradalom története) kifejti – nemcsak a 19. század tudományos eredményeinek összegzője volt, de kijelölte a társadalomtörténeti irányzat új útjait is. A kutatók figyelmét ugyanis a néptömegek mozgalmaira irányította – a forradalom szerinte „nagy dráma, amelynek az osztályok a főszereplői”. Századunk társadalomtörténeti irányultságú történetírói általában „alulról”, a városi és vidéki néptömegek oldaláról közelítik meg a forradalom eseményeit.

A historiográfia sokáig Albert Mathiezt, Jaurès barátját tekintette a társadalomtörténeti tradíció továbbfejlesztőjének. Mathiez vizsgálta meg először kellő mélységben a háborús viszonyok okozta gazdasági nehézségek hatását a forradalom menetére, a néptömegek mozgalmaira. A jakobinus diktatúrát a proletárdiktatúra előfutárának tekintette (az orosz bolsevikokat ezért a 20. század jakobinusaiaként üdvözölte), Jaurès Robespierre iránti rokonszenvét pedig kultusszá fejlesztette.⁶ Soboul szerint azonban Mathiez nem tartozik a társadalomtörténeti tradíció fő vonulatához. Jaurès-zel ellentétben Mathiez a néptömegek mozgalmait „felülről” mutatta be, mégpedig a nép felett álló, annak „igazi” érdekeire való hivatkozással maga a nép felett is diktatórikus hatalmat gyakorló forradalmi kormányzat szemszögéből. Történetírói tevékenysége ezért sokkal inkább kötődik Aulard politika-történeti, mint Jaurès társadalomtörténeti szemléletéhez.

A jaurès-i tradíció igazi követője és továbbfejlesztője Georges Lefebvre volt. Munkásságát és személyiségét Soboul a kötet *Georges Lefebvre (1874–1959), historien de la Révolution française* (G. L., a francia forradalom története) című tanulmányában ismerteti, a szakember alaposával és a tanítvány tiszteletével. Lefebvre a vidéki mozgalmakra, a parasztság megmozdulásaira fordította a figyelmet. A forradalom „vidéki” eseményeit a történészek igen sokáig mindössze a városi mozgalmak visszahatásaként értelmezték, Lefebvre azonban bebizonyította, hogy a polgári forradalom keretein belül létezett egy elkülöníthető, eredetét és céljait tekintve speciálisan paraszti jellegű áramlat.⁷

Mestere nyomán Soboul is „alulról” vizsgálja a forradalom eseményeit. Kutatásainak középpontjában a városi tömegek, a sans-culotte-ok mozgalmait áll. A múlt század első felének történetírói e társadalmi réteget még a polgárság hű szövetségeseiként mutatták be. Mozgalmuk dokumentumait, a párizsi szekciók iratait Michelet⁸ tárta fel először, forradalomtörténeti monográfiájában ezért megfelelően hangsúlyozta is a sans-culotte szekciók és a robespierrista forradalmi kormány konfliktusait. Mortimer-Ternauxnak és

Tainenek viszont sikerült történelmi műveikben olyannyira „befeketíteni” a párizsi tömegeket⁹, hogy a sans-culotte mozgalom csak a 19. század utolsó éveiben vált ismét a tárgyilagos történelmi kutatások tárgyává. Ernest Mellié 1898-ban kiadott *Les Sections de Paris pendant la Révolution française* (A párizsi szekciók a forradalom idején) című könyvében a sans-culotte-oknak az ún. „nagy napok”-on játszott szerepük mellett mindennapi életüket is bemutatta – mozgalmuk önálló jellegét azonban ő sem ismer-
te el.

A polgárság és a néptömegek szövetségét hangsúlyozó, múlt századi történészekkel szemben, 20. századi kollégáik inkább e két társadalmi csoport ellentétének az eltúlozására voltak hajlamosak. Mathiez a polgárság liberális gazdaságpolitikájának és a sans-culotte-ok ármaximáló törekvéseinek ellentétét tárta fel, F. Braesch a kenyérkeresők és a vagyonos burzsoázia konfliktusát hangsúlyozta, Daniel Guérin pedig már a proletariátus és a burzsoázia osztályharcának tekintette a jakobinus diktatúra belső küzdelmeit.¹⁰ Albert Soboul véleménye szerint e történészek nem vették kellően figyelembe azt a tényt, hogy a forradalom idején a sans-culotte-ok fő ellensége mindvégig az arisztokrácia maradt, és saját koruk társadalmi ellentmondásait vetítették át a 18. század végére. E társadalmi csoportról csak a második világháború után, George Rudé, Richard Cobb, K. D. Tönnesson¹¹ – és Albert Soboul kutatásai nyomán alakult ki megfelelően differenciált kép a történetírásban. Ma már egyre szélesebb körökben válik elfogadottá a francia forradalom polgári keretein belül létező, önálló sans-culotte mozgalom el-
mélete.

Új kötete tanulmányainak túlnyomó többsége e mozgalom sajátosságait és belső ellentmondásait vizsgálja. *Classes et luttes de classes sous la Révolution* (Osztályok és osztályharcok a forradalom alatt) című írásában határozza meg Soboul a sans-culotte mozgalom és a polgári forradalom viszonyát. A francia burzsoázia – a városi és falusi népmozgalmak jelentősége ellenére is – mindvégig megőrizte vezető szerepét a forradalomban. Az alapvetően arisztokrácia-ellenes harc lényeges frontjait sem a II. év thermidorjának, sem a III. év prairialjának eseményei nem változtatták meg. A sans-culotte-ok, a független kistermelőknek és a bérmunkásoknak e heterogén, osztályöntudattal nem rendelkező együttese politikailag a leghaladóbb csoportja volt a forradalmi tábornak, gazdaságilag viszont a tradicionális gazdálkodás, a független kistulajdon és az egalitarianizmus pártján állott. Politikai szövetségesével, a forradalmi polgársággal ezért gazdasági téren szembekerült. De vajon összeférhető volt-e a sans-culotte-ok politikai gya-

korlata a polgári forradalom követelményeivel? – teszi fel a kérdést Soboul *Aspects Politiques de la démocratie populaire* (A népi demokrácia politikai aspektusai) című tanulmányában. A párizsi néptömegek ugyanis a népszuverenitás elvét a maga lehető legteljesebb értelmében kívánták alkalmazni – beleértve ebbe a törvények szankcionálásának, a képviselők visszahívásának, vagyis a polgári nemzetgyűlés ellenőrzésének a jogát is. A forradalmi kormányzat megerősödésével azonban „a népi elvek alárendelődtek a polgári forradalom követelményeinek”, s a sans-culotte politikai gyakorlat minden területről kiszorult.

A jakobinus diktatúrát századunk elején még „az elnyomott osztály szabadságharca csúcspontjának” tekintették a forradalmárok.¹² Soboul tanulmányainak egyik legnagyobb érdeme, hogy határozottan kimutatják e diktatúra egyértelműen polgári osztálytartalmát. A forradalmi kormány a háborús szükségletek és a polgári osztályérdekek hatására minden téren fokozatosan visszaszorította a népi spontaneitást, felszámolva ezzel saját létalapiját és saját szövetségeseit is. *Sentiment religieux et cultes populaires: saintes patriotes et martyrs de la liberté* (Vallási érzés és népi kultuszok: hazafias szentek és a szabadság mártírjai) című értekezése alapján végigkísérhetjük, hogyan egyszerűsítette le a kormány a nép forradalmi formában jelentkező vallásos érzelmeit állampolgári kötelességgé. „A II. év germinálja már előrevetíti a III. év reakciójának árnyékát; ellenforradalmárok és katolikusok akkor már könnyűszerrel kihajigálhatják az ablakon a szabadság mártírjainak szobrait.”¹³

A kötet *Sur les « curés rouges » dans la Révolution française* (A francia forradalom „vörös papjai”-ról) című írásából a néptömegek legradikálisabb vezetőinek, Jacques Rouxnak, Croissynak, Doliviernek és Petit-Jeannek a tanaival ismerkedhetünk meg. A francia falu agrár-egalitarianizmusának e legkövetkezetesebb védelmezői az evangéliumi egyenlőség nevében váltak a szociális demokrácia előfutáiraivá, a földtulajdon és a munka egyenlősítését követelve. A sokkal konzervatívabb elveket valló jakobinus diktatúra a leghatározottabban szembeállt velük, nem riadva vissza a börtön és a verpad eszközeitől sem. A nők politikai életből való kirekesztésének kérdésében a forradalmi kormányzatot semmi sem különböztette meg girondista elődeitől és thermidorianus utódaitól. A nőmozgalom felszámolásának, a párizsi szekciók női aktíváinak a családba való visszakényszerítésének folyamatát a *Femmes militantes des sections parisiennes de l’an II* (A II. év párizsi szekcióinak női aktívái) című tanulmány segítségével tekinthetjük át. Sajnos az írás végén némi hiányérzetünk támad, amikor Soboul kizárólag a

forradalom polgári jellegének hangsúlyozásával indokolja meg a forradalmi kormányzat antifeminista politikáját. Ebben talán egyéb mentalitástörténeti és szociálpszichológiai tényezők is közrejátszottak, amelyek bővebb kifejtést érdemelnének.

A sans-culotte-ok és a forradalmi kormány konfliktusának kiéleződését a kötet *Problèmes du travail en l'an II* (A munka problémája a II. évben) című írása mutatja be. Soboul hangsúlyozza azt a fontos ténytet, hogy a 18. század végén sem a dolgozók, sem a munkaadók nem voltak tisztában a munka társadalmi szerepével. Az osztályharc demarkációs vonalát nem a munkához, hanem a tulajdonhoz való viszony teremtette meg, hiszen a sans-culotte-ok körében nem különültek el egymástól a kistulajdonosok és a bér-munkások. A nép körében a kistulajdonosi mentalitás, a kézművesmunka ideológiája volt az uralkodó, ez viszont nem felelt meg a gazdasági fejlődés és a háborús helyzet követelményeinek. A forradalmi kormány 1794 első felében már csak az elnyomást tudta szembeszegezni a népi mozgalommal, s a július 23-i bérmaximumálás – amelyről pontos és megdöbbentő adatokat közöl a *Le maximum des salaires parisiens et le 9 thermidor* (A párizsi bérmaximum és thermidor 9-e) című tanulmány – végleg szembefordította a párizsi bér munkásokat a robespierre-ista kormánnyal. Soboul visszautasítja Mathiez vádjait, aki „partikuláris érdekeik” követésével és „politikai neveltetésük hiányosságai”-val indokolja a párizsi dolgozók thermidor 9-i passzivitását, s a szakításért egyértelműen a forradalmi kormányzatot teszi felelőssé.

A sans-culotte ideológia utóéletét a *Personnel sectionnaire et personnel babouviste* (A szekciók és a babeufisták személyi összetétele) című értekezés tárja fel. Soboul itt igen részletes dokumentum-elemzés útján bizonyítja be a II. év sans-culotte mozgalma és az Egyenlők összeesküvése között fennálló társadalmi és ideológiai kontinuitást. Babeuf kudarca az Egyenlők vezetői és a mozgalom tömegbázisa között fennálló diszharmonia miatt elkerülhetetlen volt: amíg a tömegek a sans-culotte ideológia, a személyes munka és a kistulajdon pártján álltak, vezetők a javak és a munka közösségét hirdették.

Igen érdekesek Soboul *Du féodalisme au capitalisme* (A feudalizmustól a kapitalizmusig) című cikkének azok a részei, melyek a kereskedelmi és az ipari tőke különbségeit elemzik. Intermediális – a termeléshez szorosan nem kötődő – helyzete miatt a kereskedelmi tőke integrálódott jobban az ancien regime társadalmába, feuillant-ista és girondista képviselői ezért hajlottak a kompromisszumokra. Thermidor után ez a kereskedelmi tőke szerezte vissza régi gazdasági befolyását, mert a progresszívebb ipari tőkének

való alárendelését nem vívhatta ki a sans-culotte utópia – ehhez a régi termelési mód következetes lerombolására és az új termelésszerkezet megalapítására volt szükség.

Soboul nem kegyelmez sem a jobboldali, sem a baloldali politikai előítéletekből fakadó téveszméknek, ha azok – kötete címében is megfogalmazott – céljának útjában állnak. *Réforme ou Révolution? Sur la fonction historique de l'absolutisme éclairé* (Reform vagy forradalom? A felvilágosult abszolútizmus történelmi funkciójáról) című tanulmányában arra a régi elméletre reflektál, mely szerint maga a forradalom felesleges volt, hiszen a felvilágosult abszolútizmus reformjaival is el lehetett volna érni a polgári átalakulást. Soboul elismeri a felvilágosult abszolútizmus jelentős eredményeit a lokális partikularizmus elleni harc, a szekularizáció és a kulturális fejlődés területein, és azt sem tagadja, hogy a forradalom a nemzeti egység kiteljesítése, az adminisztratív szervezet kiépítése és az államhatalom megerősítése szempontjából valóban a felvilágosult miniszterek tevékenységét folytatta. Felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy XIV. Lajos, II. Katalin és II. Frigyes uralma hiába kedvezett egy ideig a polgárság fejlődésének, a tradicionális társadalmi rend megőrzésével, a termelő tevékenység ellenőrzésével és a nemesi kiváltságok fenntartásával ezek az uralkodók jó időre stabilizálták az ancien regime arisztokratikus társadalmát. A francia forradalom viszont az arisztokrácia kiváltságainak felszámolásával és a királyi hatalom nemzeti képviseletnek való alávetésével alapjaiban mondott ellent mindenféle abszolútizmusnak – még a felvilágosultnak is.

Lenin szerint „a Kommün – az a proletárforradalom által végre felfedezett forma, amelyben a munka gazdasági felszabadítása végbemehet. A Kommün – a proletárforradalom első kísérlete arra, hogy összetörje a burzoá államgépezetet, és ez a «végre felfedezett» politikai forma, amellyel a szétzúzott politikai formát lehet is, kell is helyettesíteni.”¹⁴ De vajon valóban megtalálta-e a párizsi kommün 1871-ben a forradalmi állam végső formáját? – teszi fel Soboul a kérdést kötete *Problèmes de l'État révolutionnaire* (A forradalmi állam problémái) című, talán legérdekesebb tanulmányában. Azzal a meglehetősen elterjedt, leegyszerűsítő modellel szemben, mely szerint a forradalmi diktatúra Marat-tól származó tanítása a hébertisták közvetítésével jutott Babeufhoz, majd tőle Buonarroti közvetítésével Blanquihez, akitől végül Lenin „örökölte”, Soboul felállítja saját elméletét a forradalmak kettős örökségéről. A nagy francia forradalomban két elképzelés harcolt egymással a forradalmi államról: a közvetlen demokrácián alapuló sans-culotteizmus és a képviseleti demokrácián alapuló, elitista, centralizált jakobinizmus.

A II. év forradalmi rendszerének összeomlását éppen e két irányzat konfliktusa okozta: a jakobinus centralizmus felszámolta a sans-culotte-izmust, de győelmét csak néhány hónappal élte túl. E kettős forradalmi örökség az egész 19. század folyamán fennmaradt: a sans-culotte-izmus Tridon neo-hébertista tanaiban éledt újjá, a centralizált koncepciók pedig Delescluze neo-jakobinizmusában, de ezzel állt rokonságban a blanquizmus is. A forradalmi államról tehát a párizsi kommünnek nem volt egységes elképzelése, végleges formáját nem tudta megtalálni. „De vajon e kettős örökség nincs-e meg minden forradalom természetében, ahogy az emberi szívben megvan?” – kérdi Soboul tanulmánya végén.

A francia nemzeti egység kialakulásának kérdésével két igen részletes értekezés foglalkozik a kötetben: *De l'Ancien Régime à la Révolution: problème régional et réalités sociales* (Az ancien regime-től a forradalomig: regionális probléma és társadalmi realitás); *De l'Ancien Régime à l'Empire: problème national et réalités sociales* (Az ancien regime-től a császárságig: nemzeti probléma és társadalmi realitás). Az előbbi kimutatja, hogy a regionalizmus kérdését csak a társadalmi kategóriák, a helyi történelmi tradíciók és az aktuális politikai összefüggések együttesében lehet vizsgálni – maga a regionalizmus különböző (burzsoá, népi, konzervatív) érdekeket is szolgálhat. A második tanulmány a francia nemzet-fogalom változásait vizsgálja meg XIV. Lajos korától Napoléonig.

Valamennyi tanulmány egységes szerkezeti felépítést követ: a pontos kérdésfeltevést a probléma előtörténetének a feltárása követi, majd az igen alapos és összetett forrásvizsgálat után a szerző megkísérli levonni a konklúziót, és választ adni a cikk elején feltett kérdésre. Soboul sohasem törekszik végérvényes válaszokra – mindig hangsúlyozza megszorításait, kétségeit és azokat a meg nem oldott problémákat, amelyek még feltárára várnak.

E tárgyilagos, óvatos, kritikus és önkritikus hangvételt azonban hiába keressük a kötet *Historiographie révolutionnaire classique et tentatives révisionnaires* (Klasszikus forradalmi historiográfia és revizionista kísérletek) című tanulmányában. Soboul itt azokkal a történészekkel polemizál, akik megkérdőjelezték a társadalomtörténeti hagyományok egyetemes érvényességét, s olyannyira elragadja igaza tudatában a Németh László-i „írás ördöge”, hogy vitapartnereitől nemcsak a globális látásmód és a mindenre kiterjedő interpretáció lehetőségét vitatja el, de a „klasszikus történetírásunk konstans vonalá”-tól való eltávolodást a történész kapitulációjának, az irracionális győzelmének tekinti. Érdemes röviden áttekinteni azokat az elméleteket, amelyek ilyen szenvedélyes támadásra indították ezt a kiváló történészt.

Az „atlanti”, „nyugati” vagy „demokratikus” forradalom korának elméletét R. R. Palmer amerikai és Jacques Godechot francia történész terjesztette 1955-ben a Rómában ülésű Nemzetközi Történettudományi Kongresszus elé. Szakítottak azzal a történelmi gyakorlattal, amely a 18. század végének történelmi eseményeit kizárólag francia nézőpontból interpretálja, és egységes, valóban világtörténelmi szemléletre törekedtek.¹⁵ Szerintük az Atlanti-óceán két partján elhelyezkedő „...civilizáción a 18. század utolsó négy évtizedében egy forradalmi mozgalom söpört végig, mely a különböző országokban eltérő módon és eltérő sikerrel, de mindenütt hasonló célokkal és hasonló elvek jegyében zajlott le.”¹⁶ A nagy francia forradalom csak alkotórésze, „francia fázis”-a ennek a forradalmi hullámnak, amely az észak-amerikai angol gyarmatokon indult meg az 1770-es években, átcsapott Angliára és Írországra (1781–82), Hollandiára (1783–87), Genfre (1782), majd Belgiumra (1787–90) és Franciaországra (1787-től). Innen már a francia katonai győzelmek segítségével terjedt tovább Belgiumban (1792), a Rajna vidékén (1792), Hollandiában (1795), Itáliában (1796) és Svájcban (1798). E. J. Hobsbawm angol történész szerint a „forradalmak korá”-hoz hozzátartoznak még a 19. század első felének európai és latin-amerikai forradalmi is, így a forradalmi hullám csak 1849-ben ért véget.¹⁷ Soboul azonban teljes joggal hívja föl a figyelmet az elmélet gyenge pontjára: ha a forradalmak a 90-es években már a francia fegyverek segítségével terjedtek tovább, akkor aligha tekinthetjük a francia forradalmat az egyetemes forradalmi hullám pusztá francia fázisának.

A megváltozott nézőpont következtében az „atlanti forradalom” hívei a forradalom kirobbanásának okait is az egyetemes történelem folyamaiból vezetik le. Az egyik ok Godechot szerint demográfiai volt: a magasabb életszínvonal miatt csökkenő halandóság következtében 1715 és 1800 között több európai államban megduplázódott a lakosság. Kelet-Európa kisebb nép-sűrűségű területein ez nem okozott olyan problémát, mint a nyugat-európai országokban, ahol a túlnépesedés következtében egyre nagyobb lett azoknak a száma, akiknek a társadalom a hagyományos gazdasági kereteken belül sem a munkát, sem a megélhetést nem tudta biztosítani. Az ebből eredő feszültségeket egy másik világtörténelmi folyamat erősítette fel: a 18. századra kezdtek kimerülni az Európát nemesfémekkel ellátó brazil aranybányák, és ez olyan állandó, lassú áremelkedést eredményezett 1730-tól, amelyet nem követett a bérek emelkedése. 1770-ig a növekvő mezőgazdasági termelés még el tudta látni a népességet, 1770 után azonban több rossz aratás követte egymást. A megkeresett pénz egyre nagyobb hányadát kényszerültek

a fogyasztók az áremelkedések miatt élelemre költeni, az ebből adódó keresletcsökkenést viszont az ipar sínylette meg, és ezzel teljessé vált a forradalmat előidéző gazdasági válság.

Soboul tart attól, hogy ez a szemlélet a francia átalakulás specifikus tartalmainak, antifeudális, polgári és nemzeti jellegének elhanyagolását eredményezheti. De Godechot megfelelően hangsúlyozza azokat a tényezőket is, melyek következtében az egyetemes forradalmi válság Franciaországban előzött ki a legjobban: itt volt legnagyobb a népesség Nyugat-Európában, a polgárságot következetesebben zárták ki a politikai hatalomból, a parasztok jobban tudatában voltak a földesúri kizsákmányolásnak, a felvilágosodás tanai pedig szélesebb körökben váltak ismertté, mint más országokban, és végül az állam pénzügyi csődje itt vált a legteljesebbé.

Az „atlanti forradalom” elméleténél is veszélyesebbnek nevezi Soboul Alfred Cobban angol történész álláspontját. Cobban ugyanis nyíltan megkérdőjelezte az egész társadalomtörténeti interpretáció érvényességét, mind a francia forradalom, mind az egész történelmi fejlődés szempontjából.¹⁸ Szerinte a 18. századi Franciaországgal kapcsolatban nem beszélhetünk feudalizmusról, hacsak a földesúri jogok pusztá meglétét nem értjük e fogalom alatt. E jogok nagy része azonban e korra már polgári kezekbe ment át, s Cobban szerint éppen ennek a folyamatnak — a földbirtok polgáriasodásának, a hatékonyabb, polgári kizsákmányolás megjelenésének — köszönhető a paraszti terhek növekedése a század második felében, amit tévesen „feudális reakció”-nak neveznek. A földesúri jogokat 1789 nyarán maga a parasztság számolta fel — a polgárság csak kénytelen-kelletlen elfogadta augusztus 4-e éjszakáján, amire a vidék forradalma rákényszerítette. A forradalmi nemzetgyűlések tagjainak nagy része különben egyáltalán nem kereskedő vagy iparos volt, hanem közalkalmazott és szabadfoglalkozású értelmiségi. Ezt a réteget aligha nevezhetjük hatalomra törő, forradalmi burzsoáziának, még akkor sem, ha többségük a császárság idején magasabb pozíciókat foglalt el, mint a forradalom kitörése előtt. Cobban így összegzi elméletét: „Egy tisztviselő-osztály a kormány kisebb állásaiból nagyobbakba jutott, kiszorítva onnan egy tehetetlen udvar kegyenceit: ezt jelenti a polgári forradalom. A parasztok megszabadították magukat a földesúri terhektől: ezt jelenti a feudalizmus felszámolása. De e két folyamat együttese aligha jelenti egy társadalmi rend megdöntését és egy másikkal való felváltását; és ha az elfogadott elmélet (a francia forradalomról — H.P.) nem is mítosz teljes egészében, mindenesetre annak tűnik.”¹⁹ Ha pedig a forradalmat kiváltó ellentét nem gazdasági volt, hanem jogi, így maga a forradalom is inkább tekinthető poli-

tikai, mint társadalmi forradalomnak. Pontosabban: társadalmi reformokat is maga után vonó, lényegében azonban politikai forradalom, és nem politikai következményekkel járó társadalmi forradalom.

Soboul szerint a feudalizmus a 18. századi Franciaország lakói számára (ha nem is középkori formájában) élő realitás volt: a Haute–Auvergne-ben élő parasztság jövedelmének egyötödét a feudális, földesúri járadékok emésztették fel, az ellenforradalom egyik fő motívuma pedig éppen az volt, hogy ezeket a járadékokat elvették az arisztokráciától. A feudalizmus tehát sem a parasztság, sem a nemesség számára nem volt mítosz. A burzsoázia legaktívabb és legprogresszívebb rétegét valóban a közalkalmazottak és a szabadfoglalkozásúak képviselték, de a kereskedők és az iparosok jelentőségét nem lehet számarányukkal lemérni: „A történelem nemcsak a színpadon álló szereplők műve”. A forradalom lényege Soboul szerint mindenképpen az volt, hogy a régi termelési mód megsemmisítésével a szabad vállalkozás és a szabad profitszerzés előtt nyitotta meg az utat – vagyis a kapitalizmus előtt.

A legszenvedélyesebb elutasítást azonban François Furet és Denis Richet 1965–66-ban kiadott *La Révolution française* (A francia forradalom) című könyve váltotta ki szerzőnkből. Maga a Soboul-kötet címe: *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat), és mottója: *Il ne suffit pas de penser la Révolution. Encore faut-il la comprendre* (Nem elég gondolkozni a forradalomról. Még meg kell érteni) tulajdonképpen Furet 1978-ban kiadott *Penser la Révolution française* (Gondolkodni a francia forradalomról) című kötetére utal.²⁰

Furet és Richet a forradalom genezise kapcsán fokozottabban hangsúlyozzák a felvilágosodás ideológiájának a jelentőségét. Szerintük ez alakította ki a polgárság és a liberális nemesség szövetségét, ami 1789-ben az „elit forradalmá”-t eredményezte. E forradalmat (1789–91) elkülönítik 1792–94 eseményeitől. Ez utóbbi időszak szerintük nem következett szükségszerűen az előzményekből, hanem bizonyos helytelen, de nem elkerülhetetlen döntések következtében jött létre, és ezért a forradalom „elcsúszásá”-nak tekinthető. Ilyen intézkedések voltak elsősorban a szerencsétlen pénzügyi és vallási rendeletek, valamint a meglehetősen jelentéktelen ellenforradalmi tevékenység túlbecsüléséből fakadó radikális rendeletek. A király is elkövetett egy nagy hibát: szökésével megsemmisítette a konzervatív politikai gépezet legfontosabb „alkatrészét”, egy szeretetre és tiszteletre méltó uralkodó mítoszát. A stabilizálódás lehetőségét pedig végleg eljátszották a háború megindításával. Így jutottak el a jakobinus diktatúrához, a „végveszély korá”-hoz, miután „...a forradalmat a háború és a párizsi néptömegek

nyomása lesodorta arról a nagy útról, amelyet a 18. század intelligenciája és gazdagsága kijelölt a számára.”²¹ Furet és Richet szerint már a Gironde bukása előtt lezárult a forradalomban az a korszak, amelyben az intellektuális tervezésnek még szerepe volt. „Minden nagy eszmét kidolgoztak már június 2-a előtt. A Hegypárt ereje nem az alkotó képzeletben és az eljövendő demokráciáról való tiszta koncepcióban rejtett, hanem a tett hatékonyságában és a taktikai ügyességben”.²²

Soboul szerint a felvilágosodás szerepe sokkal bonyolultabb, összetettebb volt annál, semhogy a forradalom közvetlen előkészítőjének tekinthetnénk. Montesquieu tanainak nemcsak haladó, hanem reakciós, arisztokratikus interpretációja is létezett. A liberális nemességnek és a polgárságnak pedig nem jött létre olyan egységfrontja, amelyet az „elit” névvel illethetnénk, mert a felvilágosodás forradalma a reform felé haladva beleütközött a kiváltóságokba, amelyeket sem a nemesség, sem a monarchia nem akart eltörölni. Soboul az „elcsúszás” elméletét sem fogadja el. Szerinte a jakobinus diktatúra a létező ellenforradalmi veszély miatti szükségszerű radikalizálódás, melynek során a burzsoázia felfüggesztette a liberális rendszert, és szövetséget kötött a tömegekkel, s ezért éppen ez az időszak mutat túl a polgári forradalom keretein.

Albert Soboul kitűnő polemista. Vitapartnereit egy vívómester eleganciájával sorra beszorítja egy-egy adott pillanat történelmi összefüggései közé,²³ hogy elméleteik eleve korlátozott érvényűeknek tűnjenek, ügyesen játsza ki őket egymás ellen, és remek érzéssel talál rá gyenge pontjaikra. Olykor azonban túllő a célon, és erőteljesnek szánt csapásai közepette nem fedezi eléggé önmagát – vagyis leghatározottabb érveivel szándéka ellenére is kétségeket ébreszt az olvasóban.

Tekinthetjük-e a társadalomtörténeti iskola tradícióját „klasszikus historiográfia”-nak és egyetlen irányba mutató „konstans vonal”-nak? A Baruel abbétól Pierre Gaxotte-ig húzódó forradalom-ellenes, jobboldali hagyomány töretlensége és hiveinek nagy száma miatt ugyanúgy igényt tarthat a „klasszikus” jelzőre, mint a társadalomtörténeti iskola, s Furet Jaurès-re és Michelet-re ugyanolyan sokszor hivatkozik, mint Cobban Lefebvre-re – vagy akár magára Soboulra. A historiográfia egyetlen irányzatát aligha lehetséges élesen elkülöníteni, és a többi irányzat rovására kanonizálni.

Minden radikális tudományos újításról feltételezhető, hogy a hagyománnyal való kontinuitás elhanyagolása irracionalizmushoz is vezethet – ez a veszély azonban a hagyományok konzekvensebb védelmezőit is fenyegeti. Az új, merész elméleteknek, az elfogadott evidenciák megkérdőjelezésének

egyetlen letagadhatatlan előnye mindig van: sokkal felpezsdítőbben, termékenyítőbben hatnak az egyes tudományok fejlődésére, mint a régi tradíciók szolid továbbépítése. Az új történelmi koncepciók már a magyar közoktatásban is meghozták első gyümölcsüket: az 1981-ben megjelent, harmadikos gimnazisták számára készült történelemkönyvben örömmel fedezheti fel az érdeklődő a nagy francia forradalomnak és az angol ipari forradalomnak egységes, modern, „kettős forradalom”-ként való bemutatását – amit mindeképpen Hobsbawm, rajta keresztül pedig Palmer és Godechot írásainak köszönhetünk.

Bármennyire is nagyra értékelhető Albert Soboul kutatói munkássága, vitapartnereivel szemben elfoglalt álláspontját nem fogadhatjuk el. Ellesve polémiainak egyik leghatásosabb „fogását”, hadd állítsuk szembe a historiográfiai vitában kifejtett nézeteivel egyik saját nyilatkozatát: „...sohasem írjuk meg végső formájában a francia forradalom történetét, mindig újra írjuk, újra írja minden nemzedék a történelem és saját tapasztalatainak alapján.”²⁴

Jegyzetek

1. Albert Soboul 1914-ben született, dél-franciaországi paraszti családból. A 30-as években a IV. Henrik Liceum és a Sorbonne hallgatója volt. Doktori disszertációját Georges Lefebvre irányításával készítette el. Jelenleg a Sorbonne francia forradalomra specializálódott tanszékének vezető professzora, az Annales Historiques de la Révolution Française szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Művei: *1789. L'an I de la Liberté. Textes et commentaires* (1950, 1973); *L'Encyclopédie. Textes choisis* (1952, 1962); *Saint-Just. Discours et Rapports* (1957, magyarul: 1969); *Les Sans-Culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire* (1958, 1962, 1968); *Les Campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime* (1958); *Les Soldats de l'an II* (1959); *Précis d'histoire de la Révolution française* (1962, 1964, magyarul: 1963, 1974); *Le Procès de Louis XVI* (1966, magyarul: 1970); *La France à la veille de la Révolution I.* (1966); *Paysans, Sans-Culottes et Jacobins* (1966); *Le Directoire et le Consulat* (1967); *La première République, 1792–1804* (1968); *La Civilisation et la Révolution française. I.* (1970); *Le Premier Empire* (1973); *Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire en l'an II.* (1973); *Problèmes paysans de la révolution* (1976); *Comprendre la Révolution* (1981).
2. Pl.: *Kafker-Laux: The French Revolution: Conflicting Interpretations* (1968, 1976); *Kaplow: New Perspectives on the French Revolution* (1965) stb.
3. Idézi: *Soboul: Les Sans-Culottes* (1968) 6.
4. *A. Thiers: Histoire de la Révolution* (1823–28); *A. Mignet: Histoire de la Révolution française* (1824); magyarul: 1845; *Guizot: Histoire de la révolution d'Angleterre* (1826–27); *Thierry: Dix ans d'études historiques* (1834) stb.

5. A. de Tocqueville: *L'ancien Régime et la Révolution* (1856); H. Taine: *Les origines de la France contemporaine* (1875–94, magyarul: 1881–90).
6. Mathiez: *La Révolution française* (1922–27, magyarul: 1957); *La Victoire en l'an II* (1916); *Danton et la paix* (1919); *Autor de Robespierre* (1924) stb.
7. G. Lefebvre: *Paysans du Nord* (1924); *Questions agraires au temps de la terreur* (1932); *La Grande Peur de 1789* (1933); *1789* (1939); *La Révolution française* (1930); *Études orléanaises* (1962–63) stb.
8. J. Michelet: *Histoire de la Révolution française* (1847–53) magyarul: 1884–91).
9. Mortimer-Ternaux: *La Terreur* (1862–69); H. Taine: *I. m.*
10. Mathiez: *La Vie chère et le Mouvement social sous la terreur* (1927); F. Braesch: *La Commune du dix août 1792* (1911); D. Guérin: *La Lutte des classes sous la première République* (1946).
11. G. Rudé: *The Crowd in the French Revolution* (1959); R. Cobb: *Les armées révolutionnaires* (1961–63); K. D. Tönnesson: *La défaite des sans-culottes* (1959).
12. Pl. Lenin: Lehet-e a munkásosztályt a „jakobinizmussal” megrémíteni? Művei. 25. kötet. Bp. Szikra, 1952. 117–19.; Lenin: A nép ellenségeiről. Művei. I. m. 47–48.
13. Soboul: *Comprendre la Révolution* 1981. 184.
14. Lenin: Állam és forradalom. Bp. 1971. Magyar Helikon, 75.
15. R. R. Palmer: *The Age of Democratic Revolution* (1959); J. Godechot: *La Grande Nation* (1956).
16. R. R. Palmer: *I. m.* 4.
17. E. J. Hobsbawm: *The Age of Revolution* (1961) magyarul: 1964.
18. A. Cobban: *The Myth of the French Revolution* (1957); *The Social Interpretation of the French Revolution* (1964).
19. A. Cobban: *The Myth of ...* 20.
20. Megkérdőjelezhető persze, mennyiben tekinthető Furet 1978-ban megjelent könyvére adott válasznak Soboul kötete, amely mindössze egyetlen tanulmányt olvashatunk, amely 1798 után íródott. 6 tanulmány az ötvenes, 3 a hatvanas évek terméke, 5 pedig a hetvenes években, de 78 előtt íródott. Furet e tanulmányok felével első kötete, négyötödével második kötete előtt már megismerkedhetett...
21. F. Furet – D. Richet: *La Révolution française* (1973), 253.
22. U. o, 206.
23. Szerinte Cobban és Palmer a hidegháború, Furet-ék pedig a 60-as évek revizionizmusának hatására próbálták „megsemmisíteni az osztályrealitásokat, és alternatívát állítani a forradalmi nyomás ellen”.
24. Beszélgetés Albert Soboullal. Valóság, 1976. 1. sz. 66.

VLGYIMIR MIHAJLOVICS TUROK-POPOV

(Novaja i Novejsaja Isztorija, 1982/2 221.)

1981. szeptember 24-én meghalt az ismert szovjet történész, a történettudományok doktora, Vlagyimir Mihajlovics Turok-Popov professzor.

Tudományos pályáját jelentős mértékben meghatározta munkásságának kezdete, amikor is 1921-től 1925-ig Bécsben a TASzS tudósítója és a szovjet diplomáciai képviselet munkatársa volt. Ezzel egyidejűleg a bécsi egyetemen a politika tudományát tanulmányozta. Ezekről az évekről később színesen ír a „A Komintern utcája” című emlékiratai két publikált részletében, amelyek sajnos befejezetlenek maradtak. Később tudományos munkásságának fő kutatási területe Ausztria története a háború közötti periódusban, a nemzetközi munkásmozgalom története és a nemzetközi kapcsolatok története lett.

V. M. Turok-Popov az Agrártudományi Intézetben, majd a Nemzetiségi Intézetben, a SzUTA Világgazdasági és Világpolitikai Intézetében, a SzUTA Történettudományi Intézetében és az utóbbi húsz évben a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében dolgozott.

1949-ben jelent meg „Locarno” című monográfiája, amelyben feltárja az imperialista hatalmak egyik első kísérletének a mechanizmusát, amely szovjetellenes közös front megszervezésére irányult. A munka következtetései és értékképletei ma is megállják a helyüket, jóllehet az utóbbi években számos dokumentumot és anyagot publikáltak.

V. M. Turok-Popov munkásságának legkiemelkedőbb műve az „Ausztria történetének körvonalai” című monográfia (1955. I. köt. 1918–1929; 1962. II. köt. 1929–1938). E műben az első köztársaság életének politikai sorsfordulóit ábrázolta, létrejöttétől az Anschlussig. Részletesen kikutatta a munkásmozgalom történetét, bemutatta a progresszív erők Ausztria függetlenségéért folytatott küzdelmét, különösen az Osztrák Kommunista Párt antisziszta harcát a szocialistákkal való egységfrontért, s bemutatta az osztrák nemzeti önkényuralom létrejöttének folyamatát. Ez a levéltári anyagok és a szakirodalom mély ismeretére alapozott munka forrásértékűvé vált minden történész számára, aki Ausztria történetét kutatja.

Az utóbbi években V. M. Turok-Popov jelentős figyelmet szentelt Ausztria–Magyarország felbomlásának, továbbá az ausztró-marxizmusnak, mint a nemzetközi munkásmozgalom teóriája és gyakorlata sajátos jelen-

ségének az imperializmus korszakában. E kérdésekkel foglalkozó előadásaival gyakran szerepelt a nemzetközi tudományos kongresszusokon, számos cikket publikált, különösen a Novaja i Novejsaja Isztorija hasábjain.

V. M. Turok-Popov 1918-tól 1938-ig tagja volt az Ausztria történetét tanulmányozó tudományos bizottságnak, amely Bécsben dolgozott Kreisky osztrák kancellár elnöksége alatt. Mindez a szovjet tudós tudományos tekintélyének elismerését jelentette. Állandó résztvevője volt a munkásmozgalom történetét kutató történészek nemzetközi tudományos szimpóziumának, amely évenként Linzben ülésezik.

V. M. Turok-Popov tudományos tevékenysége nem korlátozódott kizárólag a kutató munkára. Hosszú éveken keresztül oktatott új és legújabbkori egyetemes történetet a Keletkutató Intézetben és egyéb felsőoktatási intézményekben. Az ő tudományos vezetésével született meg számos disszertáció a SzUTA Történettudományi, Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében.

V. M. Turok-Popovot tudományos érdemeiért a Szovjetunióért érdeméremmel és G. Dimitrova érdemrenddel (BNK) tüntették ki. Megkapta az Osztrák Kommunista Párt veteránja címet, valamint az Osztrák Köztársaság első osztályú Tiszteletbeli Keresztjét a tudomány és a művészetek területén kifejtett tevékenységéért.

V. M. Turok-Popov emléke munkatársai szívében mindörökké él.

Megemlékezések

HERBERT STEINER

Szeptember 24-én hosszú súlyos betegség után Moszkvában meghalt Vlagyimir M. Turok professzor. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkatársa volt. 1920 után Turok több évig Bécsben tartózkodott és a bécsi egyetemen is tanult. Tanárai között volt Karl Grünberg, Max Adler és Hans Kelsen. Akkoriban, mint a fiatal kommunista mozgalom sok osztrák és a Balkán országaiból származó funkcionáriusa, ő is a grinzingi barakkokban lakott. Ez időből való személyes találkozásairól „A Komintern utcáin” c. érdekes cikkében írt.

Bécsben Turok a Komintern Balkáni Irodájában is tevékenykedett. Nagyra becsülte az osztrák munkásmozgalmat, amelyhez személyes kapcsolatok is fűzték. 1977-ben dr. Hertha Firnberg szövetségi miniszter az első osztrák osztrák művészeti és tudományos érdemrenddel tüntette ki.

V. M. Turok az osztrák kortörténet kérdéseinek kétségtelenül legjobb szakembere volt a Szovjetunióban. A Szovjetunió szakfolyóirataiban számos cikket jelentetett meg az osztrák történelem problémáiról. Professzorként szovjet történészeket Ausztriáról szóló munkákra ösztönzött és kritikusan és lelkiismeretesen foglalkozott velük. Barátságos természete miatt hallgatói kedvelték.

Turok fő műve a kétkötetes „Az osztrák történelem körvonalai 1918–1938” volt, amely 1962-ben Moszkvában a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Kiadójánál jelent meg. A Szovjetunióban ez volt az első kísérlet az osztrák kortörténet kritikai tanulmányozására és bemutatására. Sajnos németül a mai napig nem jelent meg — pedig a fordítás készen van. Turok fejtegetéseinek középpontjában a munkásmozgalom áll. Különösen az Ausztria függetlenségéért vívott harc kérdéseinek szentel nagy teret. Megértéssel és szimpátiával kezeli 1934 és 1938 között a szocialisták és kommunisták között létrejött antifasiszta akcióegység bonyolult problémáit. Nemcsak könyvében, hanem minden előadásában és vitahozzászólásában is nagy jelentőséget tulajdonított az osztrák nemzeti tudatnak. Nem véletlen, hogy történelmi ismereteinek végkövetkeztetéseként már 1962-ben így vélekedett: „sok reakciós politikus sajnos megint a revansistákat támogatja abban a hiú reményben, hogy az imperializmus seregeit kizárólag kelet felé fogja küldeni. A néptömegek azonban az egész világon ellenszegülnek annak, hogy a máso-

dik világháború borzalmai megismétlődjenek és ez alkalommal nem fogják megengedni, hogy a történelem véres bohózzattá váljon.”

Az utóbbi években V. M. Turok számos tudományos konferencián vett részt, amely az Osztrák–Magyar Monarchia történelmével foglalkozott. Eredeti cikkeit Budapesten, Prágában és Varsóban éppen úgy nagyra becsülték, mint Bécsben. Személyes és szakmai érdeklődése azonban állandóan a balkanisztika felé vonzotta és erre vonatkozó ismeretei mélyrehatóak voltak. Tulajdonképpen nehéz megállapítani, hogy számára az austriaca vagy a balkanisztika volt-e kedvesebb. Turok egyike volt azon kevés külföldinek, akit az 1918–1938 közötti osztrák történelem kutatására létrehívott bécsi tudományos bizottságba meghívtak. E bizottság tagjai, mint szaktörténészek, és mint politikusok, nagyra értékelték cikkeit, valamint megértő és barátságos lényét. Így Ausztriában sok barátja volt.

Különböző alkalmakkor tárgyalták a Komintern és az Osztrák Kommunista Párt politikai hibáit. Turok mindig utalt arra a jelentős fordulatra, amelyet a Komintern VII. Kongresszusa vezetett be. Ebben az összefüggésben rámutatott Georgi Dimitrov fontos szerepére, akivel személyes barátságban volt.

Turok részt vett a linzi nemzetközi tudományos munkásmozgalom-történeti kongresszusokon is. 1972-ben érdekes vitát folytatott Norbert Lesserrel az ausztro-marxizmusról. Az ausztro-marxizmusban társadalmi-politikai jelenséget látott, amelyet csak történelmi dimenziókban lehet megragadni. Így megemlítette, hogy Lenin Otto Bauer sok nézetét nagyra értékelte, másokat azonban élesen elutasított. Turok Bauer elítélése és Karl Renner kritikátlan dicsőítése ellen fordult.

Néhány személyes barátja olyan szerencsés volt, hogy vendégeként megismerhette a szinte elképzelhetetlen dolgozószobáját. Nemcsak a falak, az asztalok és az ágy, hanem a föld is tele volt könyvekkel és újságokkal – nagy részben Ausztriából. Turok kedvelte ezt az ijesztő rendetlenséget – s ennek ellenére gyakran megtalálta azokat a könyveket, amelyekre éppen szüksége volt. Amikor egyszer azt javasoltam neki, hogy rendszerezem a könyveit, haragos lett és azt mondta: „Hiszen ez minden könyvtárban így van.”

JEMNITZ JÁNOS

Vlagyimir M. Turok rendkívüli ember volt. Sietve hozzáteszem, nemcsak az én és jó néhány magyar társam szerint volt az – hanem számos szovjet és külföldi ismerője szemében is. Amikor időről-időre megfordultam a lakásán, mindig a legkülönfélébb intézmények munkatársai jelentkeztek nála. Csengett a telefon, jöttek a vendégek. Jobbára közép-nemzedékeliek látogatták, akik ugyanúgy, mint jómagam is, bizonyos értelemben tanító-mesterükként néztek rá. Szakmai kérdéseiket, esetleges vívódásaikat ugyanúgy megbeszélték velem, mint a nemzetközi tudományos kapcsolatok továbbszövésének lehetőségeit, s a világ munkásmozgalma mindenkori „jelen-problémáit”. Találkoztam lakásán lengyel és NDK-ás történészekkel; Felix Tych ugyanúgy megfordult nála, mint Fritz Klein, az osztrák Herbert Steiner ugyanúgy, mint a francia „oroszosok és közép-európások”. A névsort hosszan lehetne folytatni; Turok szinte egymagában intézet és intézmény volt, még akkor is, amikor súlyos betegsége miatt az utóbbi években már alig-alig mozdulhatott ki szobájából. Őhöz mentek el az emberek, nem protokollista szerint, hanem udvarias beszélgetésekre.

Turok egy jeles szovjet történésről, pályatársáról mondta egyszer nekem, hogy az illető „öreg komszomolista”. Ebben a „minősítésben” sok megértés volt – de együttal elhatárolódás is. Ő, aki az 1920-as évek elejétől részt vett a munkásmozgalomban, s különféle felelős posztokban élt át nagy napokat, s aki sokakat ismert közelről – mindig a saját fejével gondolkodott. Ezekről a napokról, sőt évtizedekről, találkozásairól szerzett élményein, emlékezésein sokáig és visszatérően dolgozott. Megjegyzendő, hogy a „Kreszt-intern”-ben lengyelek, bolgárok, jugoszlávok mellett magyarokkal is együtt dolgozott, így közelről látta Dimitrovot és Warskit, a magyarok közül pedig Kun Bélát, Magyar Lajost, Révai Józsefet. Turok utólag nem lakkozta emlékeit, s ezért érzékeltetni tudta az emberek sajátos arculatát, intellektuális képességeit, avagy a morális keménységét.

Aki látta, (mint én is láthattam) éles vitákban felszólalni, jól emlékezhet rá: sohasem olvasott fel, vitatkozóan, érvelően a maga angyali jóságos modorában, de tartalmilag rendkívül keményen beszélt, vállalta a „frontnyitások” népszerűtlenségét. Sohasem láttam viszont, hogy valaki szellemi fegyverekkel sarokba szorította volna: az ellenkezőjét azonban többször is tapasztalhattam. Ő volt az, aki osztrák terepen O. Bauer és az ausztró-marxista tradíciók értékelésében nemcsak a szektás nézeteket hátrította el, hanem N. Leserrel vitázva a rennerista iskola könnyed érvelésének komolytalanságát is bebizonyította.

Miként arról Herbert Steiner is megemlékezett, elsőrendű munkaterülete az osztrák történelem volt, de ezt az ő esetében valóban nem lehet szűken értelmezni. Egyfelől visszanyúlt a Monarchia történetének kérdéseihöz, másfelől mindig is az egész közép-európai térség foglalkoztatta, sőt tulajdonképpen Kelet-Európa modern fejlődése volt a témája.

Ha esetében hangsúlyozzuk Turok idő és térbeli nyitottságát, legalább ugyanígy hangsúlyozni kell eszmei nyitottságát és kritikai készségét. A realitások és lehetőségek összevetése izgatta, s ha távol állt tőle a naivitás, hasonló mérvben küzdött a cinizmus ellen, miközben jól ismerte a cinizmus jelentkezésének, terjedésének okait. Fiatalon lett internacionalista, humanista, racionalista szocialista, – s világnézete nem módosult, csak gazdagodott. Fiatalabb pályatársai éppen azért fordulhattak hozzá, mert mind a múlt, mind a jelen bonyolult kérdéseiben, mind a történetírás fejlődésére vonatkozóan a különféle művek és alkotóik mondanivalójának értelmezésében mindig lényegi és a valóság megértését elősegítő észrevételei voltak.

Érdekes, hogy Turok, aki régebben nagyobb témák, országok, korszakok megírására vállalkozott, élete utolsó szakaszában kisebb kérdéskörhöz nyúlt, mintegy „cseppben láttatva a tengert”. Figyelme azután a jelentős személyiségek, a kis és nagy biográfiák felé fordult. Racionális, kritikus beállítottsága idegenkedett a hágiográfiáktól, de legalább annyira jellemző volt rá, hogy nagy megértéssel volt az olyan történeti szereplők iránt, akik előrevitték a szocialista progresszió ügyét. Ez az igazságkeresés vezette a Lesserrel szembeni vitában is, abban, hogy ő maga akarjon méltó Bauer életrajzot írni. Ez tartotta vissza, hogy hosszú időn át fontolgatott Dimitrov életrajzát megírja. Általában véve sajnos igaz: sokkal többet vitt magával, mint amennyit végül is megírt. Barátai és tanítványai – köztük magam is – kiaknázhatták azonban ismereteit, megismerhették gondolatait, amelyeket már mind nem fog megírni. Olyan valakit veszítettünk benne, akinek egyéniségét, tudását, intellektuális szigorát nehezen lehet elfeledni.

V.M. TUROK:

LEVÉL RUDOLF NECK-nek

(Politik- und Gesellschaft Festschrift für Rudolf Neck zum 60. Geburtstag.
Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1982.)

Tisztelt Neck doktor úr!

Nagyon nagy örömet jelentett számomra, hogy résztvehettem a 60. születésnapja tiszteletére készített emlékkönyvben. Hiszen barátságunk már majdnem húsz évvel ezelőtt kezdődött, Moszkván, Budapesten és Bécsen keresztül Linzig vezetett, ahol a történész-konferenciákon folyamatosan együtt dolgoztunk (amelyet sajnos betegségem megszakított). Emlékszem még az élénk vitákra arról, hogy Linzben foglalkoznunk kell-e az első világháború utáni munkásmozgalom történetével. Néhány történész ugyanis attól félt, hogy a kortörténet megítélésében jelentkező éles ellentétek szétrobbanthatják a konferenciát. Az Ön elnöklete alatt azonban szemléletes oktatást kaptunk arról, hogy az ember megfoghatja a forró vasat anélkül, hogy a kezét megégetné. Emlékszem az osztrák szociáldemokráciában a nemzetiségi kérdéssről folytatott vitára, amikor Ön egyetlen mondattal elsimította a hullámokat.

Mindenekelőtt azt kellett eldöntenünk, hogy végül is tanulmányozzuk-e a munkásmozgalomtörténetet, vagy csak Ausztriára, ill. a Habsburg birodalomra szorítkozunk. Az Ön álláspontját én helyesnek találom (hogy ti. csak a Habsburg birodalommal foglalkozzunk), hiszen egyébként a linzi konferenciák a nemzetközi történészkongresszusok filiáléi lennének, aminek semmi értelme sem lenne. Maga az osztrák problémakör is számos megoldatlan kérdést vet fel. Elég, ha csak néhányat felsorolok ezek közül:

1918 forradalom volt, vagy csupán őrsváltás?

Mikor jött létre az osztrák nemzet?

Miben rejlik ma az ausztromarxizmus vonzereje?

Mi az ausztrófasiszmus és ki tartozik ide (pl. a Freiheitsbund)?

stb. stb.

A különböző országokban nagyon nagy érdeklődés nyilvánul meg ezek iránt. Bizonyíték erre a 13 kötetes „Austrian History Yearbook”, amely 1965 és 1977 között az USA-ban (Texas) jelent meg és még a hozzáférhető levéltári anyagok.

Bécsben az Osztrák Kommunista Párt gyűlésein számtalanszor hallottam az először titokzatos kifejezést, „bonc” és a bécsi „Rote Fahne”-ban is naponta előfordult ez a nem éppen hizelgő szó. Ezen azokat a párt- és szakszervezeti bürokratákat értették, akik elmozdíthatatlanul ültek a vezető pozíciókban. „Ezek mindenre képesek, egyébként pedig semmire sem” – hangzott hozzá a szállóige. Érdemben ez a fogalom sokrétű volt. Magában foglalta a kökemény mozdulatlanságot, százszázalékos önteltséget, a tömegek lenézését és sok mindent. Nekem azonban nem volt alkalmam teljesértékű boncokkal találkozni. Az általam ismert szociáldemokrata professzorok egészen mások voltak. Max Adlerhez és Karl Grünberghoz hasonlítottak, akiket rövidesen ausztromarxistáknak neveztek. Élően és a szabadgondolkodásra hajlamosan álltak szemben a boncokkal és a szociáldemokrácia balszárnyának kiáltották ki őket. Sok zsidó volt közöttük, ami elég volt néhány kisebb vezetőnek, mint pl. a tiroli Abramnak, hogy elutasítsa őket. A bonc kifejezés egyáltalán nem illett Otto Bauerra: ő nagyon is törődött a széles munkástömegek hangulatával. Egyébként a bonc és a gondolkodó intellektuel egymást kizáró fogalmak voltak. Az igazi boncok szerettek visszavonulni dolgozószobáikba.

Egészen véletlenül volt lehetőségem a boncok nagyobb kollekcióját megsejmelni, még pedig közvetlen közlelől. 1923. júliusában tartották Bécsben a vegyipar „szabad szakszervezeteinek” nemzetközi kongresszusát, amelyek az amszterdami szakszervezeti szövetséghez tartoztak. Tulajdonképpen egy kis túlzás volt ezt az összejevetelt nemzetközi kongresszusnak nevezni, hiszen nemcsak az amerikai és angol szakszervezetek, hanem több európai ország sem vett részt ezen. A bécsi vasutasotthonban kb. 40 vagy 50 férfi gyűlt össze (egyetlen nő sem volt közöttük). A kongresszus ülései hétköznapokon, munkaidő alatt folytak, így a bécsi vegyipari üzemekből egyetlen munkás sem volt a teremben. Munkások egyébként sem voltak kívánatosak. A kongresszus gyakorlatilag zárt ajtók között ülésezett.

Vendégként a szovjet vegyipar szakszervezetének két képviselője volt jelen. Az egyik, Dobrovolszkij a szakszervezet elnöke volt, a másik Szmoljanszkij (Wilhelm), a Profintern munkatársa. Dobrovolszkij egyetlen szót sem tudott németül, így azután Szmoljanszkijra, mint fordítóra volt utalva. Wilhelm (ez volt nemzetközi fedőneve) folyékonyan beszélt németül és már sokszor vett részt nemzetközi konferenciákon. Már szolid pocakot is eresztett és Dobrovolszkijjal ellentétben helyesen viselkedett, szóval ő volt az első hegedős.

A kongresszust három napra tervezték. A helyzet meglehetősen feszült

volt, meglepetésekre lehetett számítani, ezért Wilhelm mellé kisegítőként egy másik tolmácsot is kijelöltek. Ily módon vettem részt életemben először nemzetközi kongresszuson.

A benyomás megrendítő volt. Úgy tűnt, hogy az elnökségben nem emberi lények, hanem négyszögletes lárvák ülnek, súlyos kifejezéstelen képpel. Mindegyikük két mázsás volt. A moszkvai bábszínházban így néznek ki az úgynevezett bírók Anouilh tragédiájában, a „Pacsirtában”. A kongresszus elnökségét a német vegyipar szakszervezetének elnöke, Brey vezette (ezt a szakszervezetet hagyományosan „Gyári Munkások Szakszervezetének” hívták). Brey a ház uraként viselkedett és egyébként is a német delegáció játszotta a főszerepet. Ez már abban is megnyilvánult, hogy a kongresszus egyetlen nyelve a német volt. A német szociáldemokráciában Brey a jobbszárny legszélén állt. Ismert volt arról, hogy 1919-ben a német proletariátus számára elvileg visszautasította a sztrájkjogot, mint a munkásosztály harci eszközét.

A kongresszus résztvevőinek túlnyomó többsége is ennek megfelelően viselkedett. Közöttük egyébként egy kommunista volt. Ő képviselte a norvég szakszervezetet és tagja volt a norvég munkáspártnak, amely 1920-ban belépett a Kominternbe, később azonban egyre inkább jobbra tolódott. 1923-ig ez a fejlődés már meglehetősen előrehaladott volt. A kongresszuson a norvég teljesen passzívan viselkedett.

A kongresszus ülései délelőttönként folytak és teljesen formálisak, fegyelmezettek és unalmasak voltak. A küldöttek csak pillanatokra ébredtek föl, hogy az elnökség bejelentését meghallgassák, vajon kirándulnak-e délután Schönbrunnba vagy a még nem teljesen tűzifa-sorsra ítélt Wienerwaldba. Néhány küldött kapcsolatot keresett a szovjetekkel és kérdezték, hogy Dobrovolszkij és Szmoljanszkij miért nem vett részt egyetlen alkalommal sem ezeken a kirándulásokon. Csodálkoztak, amikor Szmoljanszkij azt válaszolta, hogy a szovjet delegáció azért jött Ausztriába, hogy dolgozzon, s nem pedig azért, hogy pihenjen vagy operettbe menjen. Ha ily sok évtized múltán visszatekintünk, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szovjet szakszervezetiek viselkedésének volt egy hátránya: megfosztotta őket a személyes kapcsolatoktól, amelyek tartalmasabbak lehetnek volna, mint a hivatalos üléseken való, főként szótlán részvétel. A „kapcsolat” fogalmát még nem fedezték fel.

Az egyetlen élő szót Edo Fimmen mondta ki. Az amszterdami szakszervezeti internacionálé titkáraként üdvözölte a kongresszust és a szocialisták és kommunisták közötti egységre szólított fel a reakció és a fasizmus el-

leni harcban. A lárvák hallgattak. Fimmen beszéde nem volt meglepő. Ez a holland szocialista akkoriban Amszterdam és a Profintern közötti közeledésen fáradozott és a szovjet szakszervezetekkel való közös akcióért szállt sikkra. A szállítómunkások nemzetközi szervezete 1923 májusában – közvetlenül a kémiai kongresszus előtt – konferenciát tartott Berlinben a vasutasok, tengerészek és szállítómunkások összorosz szakszervezeteinek részvételével. Ott felhívást fogadtak el a háborús veszély és a fasizmus ellen.

Dobrovolszkij és Szmoljanszkij megpróbálták szót kapni és végül az elnökségnek írásbeli tiltakozást nyújtottak be a beszédtilalom ellen. Írásukban megmagyarázták: „Azért jöttünk ide, hogy egységfrontot indítványozunk a nemzetközi reakció, a háborús veszély és a fasizmus ellen”. Meglepő módon az írás hatott; Brey számára Edo Fimmen mégis csak felsőbbiséget jelentett. Dobrovolszkij szót kapott, Szmoljanszkij fordított.

Azonban közvetlenül Dobrovolszkij beszéde után kitört a vihar. Arról volt szó ugyanis, hogy a kongresszussal egyidőben Bécsben ülésezett a szakszervezeti szövetség nemzetközi konferenciája is, amely a Profinterhez tartozott. Ezt a konferenciát természetesen kevesen látogatták. Ráadásul a forradalmi szakszervezeti ellenzék struktúrája kényszerűségből meglehetősen bonyolult volt. A Profintern ismeretesen a szakszervezetek szakadása ellen foglalt állást. Ott, ahol nem a kommunisták voltak többségben, a „szabad szakszervezeteken” belül forradalmi frakciókat alkottak. A hivatalos vezetés az ellenzéktől megtagadott minden létjogosultságot és valamilyen ürüggyel megpróbálták őket kizárni.

A Profintern konferenciája az Alserstrasse 69-ben ülésezett, ahol az Osztrák Kommunista Párt Központi Bizottsága és a forradalmi szakszervezeti ellenzék Központi Tanácsa székel. Az ülések azokon a napokon, ill. órákban folytak, amikor a kongresszus nem tanácskozott. Dobrovolszkijon és Szmoljanszkijon kívül a konferencián résztvett Martin, az osztrák vegyipari munkások forradalmi blokkjának elnöke, Nadworny, Csehszlovákia kémiai ipara vörös szakszervezetének titkára, és Schmidt, a szakszervezeti ellenzék képviselője a német birodalmi szakszervezeteken belül, valamint egy svájci munkás, aki általam először hallott sajátos kiejtéssel beszélt. A konferencia résztvevője volt még az osztrák ellenzék Központi Tanácsának vezetője is, Közlik, aki egyben az OKP KB-jának is tagja volt.

A bolgár szakszervezet, amely egészében véve a Komintern tagja volt, nem képviseltethette magát Bécsben: Bulgáriában 1923. június 9-én hatalomra jutott a fasizmus és szörnyű fehérterror kezdődött. A kongresszus norvég küldötte nem vett részt a konferencián.

A konferencia sürgette a szovjet képviselőt, hogy a kongresszus egyik ülésén követeljék: hogy a forradalmi szakszervezetek és a szakszervezeti ellenzék képviselőit hívják meg a kongresszusra. Ezt megfelelő határozatban fogalmazták meg. Úgy láttam, hogy Dobrovolszkij egyáltalán nem volt elragadtatva. Ennek ellenére engedelmessé vált. Dobrovolszkij beszéde úgy hatott Breyre, mint tomboló bikára a vörös kendő. Felállt és élesen azt mondta: „Komintern ügynökök, bolsevik agitátorok, szakadárok és rendzavarók!” Legfőbb ideje, hogy az ellenzékot kizárják a szakszervezetből. Az egész abban a határozatban csúcsondott ki, hogy az oroszoknak el kellett hagyniuk a termet. A szovjet delegáció helyzete még nehezebb lett. Edo Fimmen hallgatott. Dobrovolszkijnek nem volt lehetősége, hogy még egyszer felszólaljon, márcsak azért sem, mert Brey elnökként szavába vágathatott volna. Az egyetlen delegált ülve maradt, aki a szovjet szakszervezeti vezetőt támogathatta volna. Ez a norvég kommunista volt. Dobrovolszkij megkért, hogy a norvéget próbáljam szólásra bírni. A norvég tolmácshoz siettem és Brey vad szemei előtt elkezdtem a norvégot rávenni arra, hogy támogassa Dobrovolszkijt. A norvég minden érvemre egy rövid, de világos „nem”-mel válaszolt. Dühkitörésemben felsoroltam, hogy mi a véleményem az opportunizmusról, a norvég munkáspártról és különösen őrről. Minderre egy flegma „nem”-mel válaszolt, anélkül, hogy tolmácsát meghallgatta volna. Brey egész idő alatt ott állt és figyelt. Amikor befejeztem, ő kezdett beszélni. Ez volt a zárszó, hiszen a kongresszusnak már vége volt. Érdekes módon Brey többé nem említette követelését, hogy ti. az oroszokat el kell távolítani. Két nappal később Dobrovolszkij és Szmoljanszkij hazautazott Moszkvába.

Az elutazás napján Szmoljanszkij váratlanul egy kis kellemetlenséget élt át. A szovjet delegáció búcsúvacsorát adott a Profintern-konferencia minden résztvevőjének egy vendéglőben. Amikor két fogást feltálaltak és már megették, Szmoljanszkij úgy gondolta, hogy a vacsorának vége és el akart indulni. De megfélekedezett egy osztrák népszokásról. Étkezés után legalább egy kis barnasör vagy sütemény következik. Miután sem egyik, sem másik nem jött, Közlik hirtelen így kiáltott: „Főúr, hozzon nekem egy süteményt” és hozzátette: „Ezt magam fizetem”. Kínos hallgatás. A pincér hozta a süteményt. Mindnyájan odanéztek, felálltak és a legteljesebb barátságban elbúcsúztak.

1925 májusának elején a Komintern két képviselője Moszkvából Bécsbe érkezett. Bécs mindkettőjük számára csak ideiglenes állomás volt. A fiatalabb, akit Arkagyijnek hívtak, Zágrábba utazott, a másik Prágába. Mind-

ketten fiatalok voltak, vidámak, szellemesek és sziklaszilárdan meg voltak győződve arról, hogy mindenféle veszély ellenére sem történhet velük semmi. A másíkról, akit Jan Stennek hívtak, az ember feltételezte, hogy ismeri azt a szólást: „Aki az asszonyt, bort és dalt nem szereti...”

Pontosan harminc évvel később Moszkva központjában, az Arbat téren álltam és egy ismerős történéssel beszélgettem. A legjobb hangulatban voltunk: Még nem voltunk öregek, itt volt az olvadás és mindenekelőtt az a tudat tett vidámmá bennünket, hogy „A halottak halottak maradnak...”

Beszélgetés közben hozzánk lépett egy idősebb férfi és azt kérdezte: „Kérem, merre van a Nyickickij utca?” Felnéztem és csaknem sokkot kaptam: előttem állt a korábbi Arkagyij töpörödött, szegényesen öltözött, betegnek tűnő árnyéka. Csak sokkal később jutott eszembe, hogy egyáltalán nem is egy utcát kerestem, hanem meg akart bizonyosodni arról, hogy nem viselkedem-e elutasítóan egy „rehabilitálttal” szemben. Ilyesmi sokszor előfordult.

Arkagyij 30 évvel azelőtt körülbelül négy hetet töltött Bécsben, amíg továbbutazásának problémája megoldódott. Az előkészületeket egy komikus fedőnevű férfi végezte: „Levegő”-nek hívták.

25 évvel később, úgy 1950 körül, amikor a moszkvai keleti nyelvek intézetének konferenciatermében valamilyen előadást tartottam, a hallgatók között hirtelen a régi „Levegő”-t pillantottam meg. Mindketten csodálkoztunk. Az igazi neve éppoly kevésbé volt ismert, mint gúnyneve, a „Levegő”. Egy másik fedőneve majdnem világhírűvé tette őt. Ugyanis a Komintern összekötőjeként Kínába küldték és 1931-ben a Kuominfarig rendőrség letartóztatta. Zsebében saját és felesége számára egy svájci névre szóló útlevelel volt: „Ruegg házaspár” hangzott a rendőrségi jelentés. A börtönben megkínózták, hogy vallomást csikarjanak ki belőle: ő sem nem Ruegg, sem nem svájci, hanem orosz kommunista. A rendőrség még a svájci követet is börtönbe vitte, hogy Ruegget azonosítsa. A svájci követ az éhségstrájk 22. napján érkezett és megkérdezte Ruegget, mi a neve és hol született. Aztán körülnézett, hogy megbizonyosodjon, senki nem figyel oda és egészen halalkan azt mondta: „Eskü alatt vallhatnám, hogy Ön nem svájci. Azonban nem kötelességem a rendőrségnek dolgozni. Senkinek sem vallok Ön ellen”.

Hét évig ült a két Ruegg a sanghaji börtönben. 1938-ban japán repülőök szétbombázták a várost. A felfordulásban Rueggék barátainak sikerült mindkettőjüket meneküléshez segíteni. 1939-ben tértek vissza Moszkvába. Rudnik a keleti intézetben a kínai nyelvi gyakorlat vezetőjeként tengette életét. Ugyanis a kínai köznyelvet ismerte, anélkül, hogy írni és olvasni tu-

dott volna, Kiváncsian – amilyen én vagyok – kérdeztem Rudnikot, hogy mi volt a legrosszabb a kínai börtönben. A válasz így hangzott: „Csen du Sü”. 1921-ben a kínai kommunisták első kongresszusán a KB titkárává választották Csen Du Süt, néhány évvel később azonban kizárták a pártból mint jobboldali opportunistát és árulót. A börtönben éveken keresztül együtt ültek egy kétszemélyes cellában. Egymással nem beszéltek és ez rosszabb volt, mint a fáraó számára az isten hét csapára.

1925 májusában, amikor Arkagyijnak Zágrábba kellett utaznia, utazását az akkori Levegő–Rudnik készítette elő. Arkagyij később elmesélte nekem, hogyan is történt. Levegő utasította Arkagyijt, hogy a pályaudvarról a találkozási helyig vezető utat kívülről tanulja meg a térképről. A találkozóhely egy jugoszláv kommunista újságíró magánlakása volt. Levegő azonban figyelmeztetett arra, hogy az illető majdnem teljesen süket. Arkagyijnak tehát erősen kell kopogtatni.

Zágrábban Arkagyij nehézség nélkül megtalálta a címet és csengetett. Senki sem mozdult. A zaj felébredt egy szomszédot. Szerencsére az újságíró végre kinyitotta az ajtót. Arkagyij egész nap a lakásban maradt és esténként vitték állandó lakóhelyére.

Érdekes módon ez az állandó lakás Cvijicé édesanyjáié volt. Cvijicet a jugoszláv rendőrség mint a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának tagját éppen elég jól ismerte. Ezen kívül itt lakott már Janko Mizič, a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség titkára. Az illegális szabályainak szempontjából mindez nem volt különösebben kedvező. Arkagyijnak azonban szerencséje volt és minden rendben ment.

Az illegális magatartás megsértése sokszor bonyodalmakhoz vezet. Röviddel Arkagyij előtt egy másik EKKI-képviselő „Szvjatoszlav” (aki Golubenko ukrán kommunista képviselő volt) érkezett Zágrábba. Utazása Zágrábig egészen nyugodalmas volt, de néhány nap múltán vészjelzés érkezett Bécsbe: a párház tele van lármázó fiatal horvátokkal, akik ordítanak örömben, hogy egyszer végre láthatnak egy Komintern-képviselőt. Svjatoszlav jelentette, hogy közöttük valószínűleg provokátorok vannak és hogy ő nem szívesen lépne kapcsolatba ezekkel az emberekkel. Utasításokat kért. A Balkán Föderáció elnöksége már sürgősen egy összekötőt akart Zágrábba küldeni, amikor megérkezett Svjatoszlav második jelentése: találkozott valakivel, akit Moszkvából ismer, és most minden rendben van.

Egyébként Svjatoszlav csak egészen rövid ideig maradt Jugoszláviában. A JKP-ben ekkor viharos viták folytak a nemzetiségi kérdéstről. A jugoszláv kommunisták egy csoportja Sima Markovič (akkoriban a „Simič”

fedőnevet viselte) álláspontját támogatta. Markovič úgy vélte, hogy a nemzetiségi kérdés Jugoszláviában csupán a szerb, horvát és szlovén burzsoázia konkurencia harcára vezethető vissza. Nézeteit Sima Markovič „A nemzetiségi kérdés a marxizmus fényében” című munkájában fejtette ki részletesen, amely Belgrádban jelent meg. Egyáltalán nem volt véletlen az a nagy érdeklődés, amit a könyv kiváltott, hiszen a Kommunisták Internacionálén belül a nemzetiségi kérdés mindig a figyelem középpontjában állt. Lenin, Sztálin és a Komintern sok más vezető tagja a nemzetiségi kérdésnek territoriális megoldásáért szállt síkra és a kulturális autonómiát nagyon élesen kritizálta. Ezzel szemben Markovič azt a bizonyítékot hozta fel, hogy Jugoszlávia területein a nemzetiségek területi elhatárolása lehetetlen. Markovič művének kiadása kiélezte a vitát. 1924 májusában Dimitrij Manuilskij nagy referátumot tartott a nemzetiségi kérdéstről. Ebben elítélte Sima Markovič nézeteit és kifejtette, hogy a könyv kísérlet „Otto Bauer és Renner hirhedt osztrák iskolájának restaurálására”. Szvjatoszlav beszámolójának nyilvánvalóan nem lehetett sikere. Ami Sima Markovičot illeti, először a moszkvai Kommunisták Akadémia Filozófiai Intézetébe jött és végül egy Jugoszláviától távol eső területen kötött ki.

Amint már említette, Arkagyijjal egy időben Jan Sten is Bécsbe jött. Ő idősebb volt, mint Arkagyij és már régebben volt párttag. Sten 1914 óta tartozott a bolsevik párthoz. A polgárháború idején a Vörös Hadseregben egy lett védősereg élén állt. 1921-ben a X. pártkongresszus küldötteinek egyik nagy csoportjával együtt részt vett a kronstadti felkelés elnyomásában. A pártkongresszuson határozati szavazattal rendelkező küldött volt és a Lenin által javasolt határozatra szavazott. Bécsbe való érkezésekor Sten már elvégezte az ún. Vörös Professzorok Intézetét és sikeres politikai pálya állt előtte. Az 1921-ben létrehozott intézet első évfolyamainak nagy jelentősége volt a párt és a Komintern politikai életében. Ezeknek az évfolyamoknak a Vörös Professzorai az ideológiai elit szerepét játszották. Sten a párt központi ellenőrző bizottságának tagja lett, éppen a trockista ellenzék ellen vívott éles ideológiai és szervezeti harc idején, és különösen politikai vitákban volt nagyon aktív. A húszas évek végén és különösen a harmincas évek elején változások kezdődtek. A Vörös Professzorok Intézetében és a Kommunisták Akadémián rendezett minden filozófiai vitán mindig négy vagy öt vezető filozófust kritizáltak, közöttük Stent is. Valamikor 1935 vagy 1936-ban láttam Jan Stent utoljára. Ugyanaz az élénk, ideges és szellemes Sten volt, akit a húszas években megismertem. Befejezett egy nagyobb és principiálisan fontos művet Goethe filozófiájáról, de nem talált a könyvére kiadót. Sten

azonban nem csüggedt: úgy gondolta, biztos eszköze van a kiadásra. A kéziratot elküldi Joszif Visszárionovics Sztálinnak. Hiszen Sztálin ismeri Sten tudományos képességeit és utasításokat fog adni a mű kiadására. Sten olyan bizakodóan és boldogan festette le győzelmes jövőjét, hogy borzasztó lett volna illúzióit szétrombolni... Sztálin ismerte Stent és utasításokat is adott. Stent csak a XX. pártkongresszus után post mortem rehabilitálták. Energius özevényének fáradozásai által vált ismertté, hogy Sten aláírását, – amely a Nagy Szovjet Enciklopédiában nagy filozófiatörténeti tanulmánya alatt volt –, kiradírozták és egy vadidegen aláírással helyettesítették. Lev Tolsztoj mondta egyszer: „Isten látja az igazságot, de csak hosszú idő múltán közli...”

Mindannyian tudjuk, hogy az osztrák levéltárak hatalmas mennyiségű dokumentumanyagot nyújtanak a történészek számára. A személyes visszaemlékezések inkább kiegészítő jelentőségűek, ha pusztán részletekről van szó. Bár Max von der Grün úgy vélte, hogy a történelmi eseményeket csak azok ragadhatják meg, akik átélték őket. Természetesen ez írói túlzás. Azonban mégis van benne valami: az ember beszívja azt a levegőt, azt az atmoszférát, amelyben az események történtek. Ezáltal az ott cselekvő embereket is jobban meg lehet érteni. Egyébként az általam itt elmesélt epizódok egyik szereplőjét is „Levegő”-nek hívták. Azok közül, akiket elbeszélésben említettem, én vagyok az egyedüli túlélő. Ezért akartam a húszas évek embe-reit, akik kortársaim voltak, a levegőből visszaidézni. És emellett még a régi Bécsről is szó van, az akkori események színhelyéről. Bécs akkoriban is összekötő kapocs volt Kelet és Nyugat között és akkoriban is munkás egységfrontot akartunk. Azonban mégis sok minden más volt. Ezt a másságot akartam én megragadni.

Doktor Úr, remélhetőleg nem fogja nagyon únni szerény cikkemet. A moszkvai vizontlátás reményében

maradok

V.M.T.

1981. márciusa

OROSZORSZÁGI HELYZETKÉP AZ 1905. ÉVI FORRADALOM KÜSZÖBÉN

(Korabeli interjú Sz. J. Vitte gróffal)

Az alább következő interjút a mainz-i születésű, magyar állampolgárságot szerzett történeti érdeklődésű hirlapíró, Hugo Ganz készítette Pétervárott 1904. tavaszán, ahol – oroszországi utazásának egyik állomásaként – ezidőtájt mint a bécsi Neue Freie Presse szerkesztője, huzamosabb ideig tartózkodott. Benyomásainak leírását, valamint a különböző politikai felfogású és társadalmi helyzetű személyekkel készített, ma már kordokumentumnak tekinthető interjút – melyekből az itt közölt az egyik leginkább figyelemre méltó, – „Vor der Katastrophe. Ein Blick in's Czarenreich” címmel még ugyanazon évben Frankfurtban jelentette meg.

Mint az orosz–japán háború kirobbanását nem sokkal követően készült interjú bevezetőjéből kiderül, Hugo Ganz kínosan ügyelni kívánt arra, hogy riportalanya – tartván az esetleges megtorlástól – inkognitóját megőrizze. Hogy mégis oly biztonsággal sejthető a nyilatkozó személyében (az interjú idején egyébként némileg kegyvesztetten, mint a Miniszteri Bizottság elnöke, igazából nem túl jelentős pozícióban lévő) Szergej Juljevics Vitte, az nem elsősorban a következetes „Exelenciás Uram” megszólításból, avagy az interjúalany megjelenésére, ill. addigi munkásságára való töredékes utalásokból sejthető, hanem sokkal inkább a feltételek tartalmából, az érintett kérdések megközelítéséből és értékeléséből; abból a felvilágosodás eszmekörének racionalizmusán alapuló, a századforduló Oroszországában a polgári liberális átalakulást képviselő, s annak konkrét módozatait is megfogalmazó gondolatmenetből, amelyet az orosz történelem historiográfusai is elsődlegesen Vitte nevéhez szoktak kapcsolni, s amelyet e diplomáciai megbízatásai, s főleg azok teljesítése révén saját korában nemzetközi elismerést is kiváltó államférfi magyarul is megjelent memoárjában¹ részletesen is kifejt.

Ha csak futólag tekintjük is át ezen eloroszosodott balti német család sarjának életútját, akkor is feltűnő, hogy az, mily szorosan kapcsolódik Oroszországnak a múlt század utolsó harmadában meginduló, s különösen a századforduló táján számottevő előrehaladást felmutató tőkés átalakulási folyamataához. Vitte, abban az időszakban tevékenykedik előbb mint a Dél-

nyugati Vasutak vezető beosztású tisztviselője, majd igazgatója, amikor – különösen a keleteurópai régióban – a modern közlekedési rendszer alapvető ágazatává váló *vasút* a cári birodalom számára egyfelől elősegíti a „Nyugat” ipari- és élelmiszeripari alapanyagok iránti mennyiségileg megsokszorozódó igényeinek teljesítését (még ha ez nagyobb volumen mellett konzerválta is a 18. századtól mindinkább a „fejlett Nyugat” és az „elmaradott Kelet” közötti termékstruktúrát tükröző kereskedelmi kapcsolatot), másfelől, – s ez a lényegesebb – amikor a vasút, megelőzve a gazdaság többi szektorának átalakulását az ipar alapvető ágazatainak tőkés átalakulásában a multiplikátor funkcióját töltötte be. Más kelet-európai országokhoz hasonlóan (stratégiai szempontok által is vezérelve) ugyancsak a múlt század utolsó másfél évtizedében erősödik meg az a törekvés, hogy a *vasutak* állami kezelésbe vegyék, s Vitte ekkor a Pénzügyminisztérium Vasúti Igazgatóságának vezetőjeként, majd mint közlekedésügyi miniszter eredményes intézkedéseket tesz az üzemeltetés rentábilissá tétele érdekében.

Vasútfejlesztést szolgáló politikája – szerves részeként az oroszországi tőkés átalakulás serkentését szolgáló célkitűzéseinek – 1892-ben történt pénzügyminiszteri kinevezését követően leginkább azon mérhető le, hogy az 1890-ben 29 ezer km, hosszúságú oroszországi vasúthálózat a századfordulóig eltelt tíz év alatt duplájára növekedett.² Pénzügyminiszteri tevékenységének eredményeit az ország számára kedvező kereskedelmi szerződések kötésén túl, hogy a rubelt arany-alapra helyezte, egyensúlyba hozta a költségvetést és nyereségessé tette az orosz államháztartást, sőt 1903-ra, pénzügyminiszteri megbízatásának végére mintegy 380 millió rubel szabad rendelkezésű készpénztartalékot halmozott fel, amit azután pánikszerű gyorsasággal emésztett fel a hamarosan kirobbanó – az interjúban is érintett – orosz–japán háború. Gazdaságfejlesztési törekvéseiben a cári politikára befolyással bíró szlavofil eszmék képviselőinek nem csekély rosszallása ellenére is fontos szerepet szánt a külföldi tőkének. Ezt tükrözi egy II. Miklós cárnak készített emlékirata is, amelyben kifejti, hogy Oroszország „éppen a megtakarítások által felhalmozott tőkében nem elég gazdag ... Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni,” mivel „rendkívül elmaradt iparunk szükséges fejlesztését nem lehet másként megvalósítani, mint a külföldi tőke közvetlen közreműködésével.”³ Mindennek számottevő része volt abban, hogy az orosz gazdaságnak a századforduló időszakában megfigyelhető jelentős fellendülése idején „a nemzetgazdasági befektetések 60 %-át külföldi tőkeforrásokból biztosí-

tották”,⁴ s hogy a befektetett külföldi tőke közel 50 %-a a nehézipar alapágazataiba, a szénbányászatba és a kohászatba áramlott.⁵

Azért szántam nagyobb terjedelmet Vitte gazdaságfejlesztési törekvéseinek, mivel politikai nézetei magából az interjúból inkább megismerhetők. Ennek ellenére szükségesnek tartok e kérdésben is két megjegyzést. Az egyik, hogy amikor Vitte is tarthatatlannak ítéli II. Miklós anakronisztikus despotizmusát, akkor – mint már említett visszaemlékezéseiből kiderül – nála ez nem jelenti egyúttal magának a monarchikus berendezkedésnek a mindenáron való eltörlését, hanem inkább a II. Miklós által folytatott uralkodói gyakorlat megváltoztatását, mégpedig elődjének (a Vitte politikai tanácsait sokkal inkább követő és karrierjét egyengető) III. Sándor cárnak mondhatni „racionális egyeduralma” irányában, melynek lényege, hogy a kor és a körülmények által már elkerülhetetlen változtatásokat cári rendeletek útján meg kell valósítani, mert ezáltal elejét lehet venni a lázongásoknak illetve forradalmaknak. S bár fel- és elismeri, hogy az 1905. évi forradalmi megmozdulások gyökerei mélyebben rejtőznek azoknál a felszínes magyarázatoknál, amelyeket a korabeli vezető körökben (leginkább önmaguk megnyugtatósára) kreáltak, s mint írja „Oroszország kinőtte a jelenlegi államrend formáját és a polgári szabadság alapján felépülő jogrendre törekszik,”⁶ de mindez ugyanúgy, mint az október 17-i cári kiáltvány (amely deklarálta a „megingathatlan polgári szabadságjogokat” s ennek részeként hozzájárult, hogy „a nép által megválasztott személyek” is résztvegyenek a törvényhozás munkájában), elkerülhető lett volna ésszerű rendeletek idejekorán való megjelentetésével. Ugyanakkor tevékenységében és megnyilatkozásaiban fellelhetők olyan elemek, amiből arra lehet következtetni, hogy Vitte felismerte: a korabeli Oroszország gazdasága tőkés alapokra helyezésének, valamint a neki adekvát politikai és intézményrendszer létrehozásának előfeltétele, s egyben velejárója a jobbágyfelszabadításon túl a polgári *modernizációnak* olyan területekre való kiterjesztése is mint pl. az iskoláztatás modern alapelveken nyugvó kiszélesítése, vagy a tőkés termelés és a polgári berendezkedés által igényelt, s egyben azt kiszolgáló intézményrendszer és igazgatásszervezet korszerű formában való megteremtése, ahogy azt – történetileg sokkal kidolgozottabban – újabb elemzések megfogalmazzák.⁷

Jegyzetek

1. *Sz. J. Vitte*: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, Bp. 1964.
2. *Berend T. Iván–Ránki György*: Közép-kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiadás. Bp. 1976. 108–109.
3. *Katus László*: A kelet-európai iparosítás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 1967. 1. sz. 30.
4. *Berend T. Iván–Ránki György*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában. (Az európai periféria az ipari forradalom korában.) Bp. 1979. 87. 5. i.m. 150.
6. *Sz. J. Vitte* i.m. 410.
7. *Berend T. Iván–Ránki György*: i.m., valamint *Menyhárt Lajos*: Modernizálódás Oroszországban c. előadása a Szigetváron rendezett „Modernizálás Kelet-Európában” c. szimpoziumon.

Hugo Ganz: Egy államférfival folytattam hosszas és alapos megbeszélést az oroszországi állapotokról és a lakosság anyagi helyzetéről, személyéről azonban még a leghalványabb sejtést is kerülnöm kell, ha ígéretemhez hiven el akarom kerülni, hogy őt mint informátoromat felismerjem. A beszélgetés oly mélyreható kritikáját adta az oroszországi belső viszonyoknak, amelyet még sohasem hallottam egy, az állami adminisztrációban hosszú évtizedeket eltöltő államférfitől. Ez egy őszülő hajú és barázdált arcú ember pesszimizmussal áthatott és szenvedéllyel előadott nyilatkozata. Inkognitójának megőrzésében bízva a legnagyobb nyíltsággal beszélt. Nekem az volt a benyomásom, hogy az orosz hatalom magas beosztású tisztviselőinek csak alkalmat kell biztosítani, hogy szabadon beszélhessenek, s leírásaik alapján pánikszerű gyorsasággal látszik összeomlani mindaz, amit orosz államnak neveznek. Még az állam vezető személyiségeinek körében is mérhetetlen elkeseredés figyelhető meg. Az autokrácia még azokat az erőket is képtelen használni, melyek felett maga rendelkezik.

Sz. Vitte: Ja, a sors kegyetlenül átruházza minden számításunkat ezzel a háborúval, – kezdi választát arra a kérdésemre, hogy milyen hatása lehet a háborúnak az orosz nemzetgazdaságra.

– Senki sem sejtí, milyen katasztrófa előtt állunk ráadásul egy olyan politikának köszönhetően, amely ebben legnagyobb győzelmeit ünnepli.

H. G. – Nem paradoxon ez Exellenciás Uram?

Sz. V. – Nem, egyáltalán nem; a mi politikánk diadala a kincstár föltöltöttsége, amellyel rendelkezünk, s amely lehetővé teszi, hogy kölcsönök nélkül háborúzzunk, mobilizálva a felhalmozott tőkét. Csak elvakult ember láthatja ebben gazdaságpolitikánk utólagos igazolását, holott az diadalával ellentétben tulajdonképpen haláltusáját vívja.

H. G. – Kérem fejtse ki ezt részletesebben.

Sz. V. – A pénzügyek, illetve az államkincstár kezelése tönkretette a gazdasági életet. Csodálkozik, hogy ilyet mondok, de az ilyen rendszert is meg kell értenie. Az aranykészletek előteremtése, a költségvetési egyensúly biztosítása, a nemzet belső erőforrásaira támaszkodva objektív szükségesség. Egy elmaradott agrárország számára mindenekelőtt az a fontos, hogy stabil valuta és pénzgazdálkodás révén érje utol a fejlettebb országokat, ami az ország könnyebb hitelszerzésében térül meg és ellenállóképesebbé teszi az államot.

H. G. – És gondolja Excellenciás Uram, hogy a nemzet belső fejlődése elhanyagolható? Mintha azt mondanánk, hogy egy sportoló izomzatát a szív teherbíróképességének kárára fejleszti maximálisan.

Sz. V. – Igen, szemléletes hasonlat. Fejlesztettük ütőképességünket, miközben belsőleg meggyengültünk. Ismétlem, nem volt másképpen lehetséges, ha a természetes gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra akartunk áttérni. Itt lenne az ideje, hogy a kapott hitelt belső megerősödésünkre fordítsuk. Ekkor jött közbe a háború, mely nemcsak felhalmozott készleteinket éli fel, de még további áldozatokra kényszerít bennünket. Mi most egy olyan ember helyzetében vagyunk, aki a hosszú futástól már alig kap levegőt, holott most kellene csak igazán, az életéért futnia, így azonban csak vereség érheti.

H. G. – Az ország nyugati részének ipari fejlődése nem erősítette meg az állam pénzügyi helyzetét?

Sz. V. – Nem, ellenkezőleg, áldozatokba került. Éppen ezért vagyunk gyógyíthatatlanok. Évi népességnövekedésünk 2 millió fő, holott egész iparunk nem tud többet foglalkoztatni mint 2 millió munkást. Nemzeti létünk egyes egyedül a mezőgazdaságon nyugszik, amely nemcsak, hogy semmit sem fejlődik, hanem évről évre növekvő mértékben hanyatlik is.

H. G. – Az iparpolitika következtében?

Sz. V. – Nem. Ne felejtse el, hogy az iparpolitika egyáltalán nem uralja a rendszert. Ha az a szellem, amelyben az iparpolitika fogant, uralkodó lenne nálunk, az a mezőgazdaságnak is jót tenne, hiszen ez a felvilágosodás szelleme. De így eltűnik a talajvíz, a parasztnak nincs trágyája, és nem ért ahhoz, hogy a föld megváltozott művelési feltételei mellett hogyan termeljen.

H. G. – És miért nem tesznek semmit azért, hogy gazdasági hozzáértésüket növeljék?

Sz. V. – Erről nem engem, hanem az urakat a mindenható rendőrségtől kellene megkérdeznie. Az a szerény véleményem, hogy az éhség sem a

testnek sem a léleknek nem hasznos, de ott, ahol emberek nagyobb hatalommal bírnak, mint mi a saját reszortunkban, úgy vélekednek, hogy a tudás minden körülmények között csak károsítja a lelket. Bizottságokat hívtunk össze, emelendő a paraszti gazdálkodás színvonalát, hogy utat építsünk, és szabályozzuk a hitelkérdéseket. Ennek mindig az lett az eredménye, hogy konfliktusok támadtak a helyi közigazgatási szervek (a zemsztvok) és a kormányzat között.

H. G. – Honnan erednek ezek a konfliktusok?

Sz. V. – A tradíciókból és a jelenlegi rendszer vezérelvéből, amit a gúzsbakötés elvének neveznék. Egy olyan közigazgatás, amely ne a parasztság elnyomását szolgálja, nálunk még elképzelhetetlen. A mi parasztságunk számára a legszükségesebbek lennének a mezőgazdasági vándortanítók. De hová jutnak nálunk az ilyenek? Egyenest Szibériába. Az intelligenciától (értelmiségtől) való félelem nálunk már mániává vált. Hiszen az intelligencia – az maga a forradalom. Csak semmi kapcsolat a liberális elemekkel. Népünk üdve – a hivatalos vélekedés szerint – az izoláltság.

H. G. – De hiszen ily módon egy meghódított országban szokás uralkodni. Itt a hatalmon lévők maguk is oroszok, hogyan marhatnak ennyire saját húsukba?

Sz. V. – A rendőrségek nem „oroszok”. Teljesen mentesek a nemzeti érzéstől, csak elnyomók, csak nyomozók, feladatuk a vizslatás. A Belügyminisztérium egy hatalmas nyomozó iroda egy hatalmas és költséges felvigyázó intézet. Haladásnak tartották, hogy a hirhedt harmadik ügyosztályt megszüntették és a Belügyminisztériumnak rendelték alá. Pedig nem a Belügyminisztérium olvasztotta magába e harmadik ügyosztályt, hanem a harmadik ügyosztály a minisztériumot. Nálunk nem igazgatnak, csupán felügyelnek, letartóztatnak és számúznak. Mit mondjak: bizottságaink becsületesen dolgoztak. Voltak nemesek, jó érzésű patrióták, akik a nemzetgazdaság fejlesztését szorgalmazó ankétokon részt-vettek. Az anyag, amit erről csak 300 példányban adtak ki, a nyilvánosság számára hozzáférhetetlen. A megbízatásunk alapján rendezett ankétok eredménye a legőszintébb és legbecsületesebb kritikusok letartóztatása volt. Ön ezt a hazafias tevékenység bátorításának tartja? Kereskedőink és a zemsztvok egyetlen kopek állami támogatás nélkül hat év alatt 136 iskolát nyitottak 4 millió rubel évi kiadással. Az ösztönös felismerése annak, hogy mi szükséges, tehát megvan, csak az kéne, hogy hagyják a társadalmat működni, és mi képesek lennénk rá, hogy – talán lassabban, de – ugyanazt a fejlődést járjuk végig, amit Németország 30 év óta nagy sikerrel valósít meg: hogy egy, az időjárástól függő agrárállam-

ból hatalmas ipari állammá fejlődjön. De Németország jogállam, mi viszont egy rendőrállam vagyunk. Németországnak van középosztálya, nekünk pedig nincs, s ennek létrejöttét minden eszközzel meg is akadályozzák. Ott a kereskedelmi iskolákat erőteljesen fejlesztik, mert a pénzügyminisztériumnak vannak alárendelve, s ahol természetszerűleg más szellem uralkodik, mint a rendőrségnél.

H. G. – Ezek után megkockáztatom a kijelentést, hogy Oroszországban a legkisebb pedagógiai vagy gazdasági kérdésről sem beszélhetünk anélkül, hogy az ne ütköznék a „magas politikába.”

Sz. V. – Teljesen igaz, amit mond. Ebből láthatja, milyen messzire mentek a dolgok. Húsz év óta feltartoztathatatlanul hanyatlunk. A nemes elveszti javait, mert nem tanul meg gazdálkodni és a jobbagyfelszabadítást még ma sem tudta kiheverni. De a föld nem az azt igénylő parasztok, hanem a kereskedők kezébe került. Az agrárproletáriátusról senki sem gondoskodik. A paraszt nem tud adót fizetni. Az éhínség évente sújt egész kormányzóságokat, mivel a parasztok – nem lévén vetőmagjuk – teljesen tönkrementek. Üres gyomorral és kóválygó fejjel kell a parasztnak a család, a község és az egész állam terhét viselnie.

H. G. – Tíz évvel ezelőtt egy angol munkában olvastam hasonlót.

Sz. V. – Ön esetleg Laninnak, „Az oroszországi állapotokról” című, a *Fortnightly Review*-ben megjelent cikkére gondol?*

H. G. – Igen, Exellenciás Uram. De azokat én akkor túlzónak tartottam, és nem értem hogyan írhatta le oly világosan azt az áldatlan állapotot, melynek a megállapításait most Exellenciád is igazolja, anélkül, hogy azok orvoslásáról szó esne.

Sz. V. – Ki orvosolhatja?

H. G. – A cár.

Sz. V. – A cár kínai fal mögött él. Soha nem látogatta a dámák, vagy a zemsztvok üléseit, nem ismer egyetlen falvat vagy iparvárost. A Kamarilla állandó félelemben tartja őt, s oly szorosan veszi körül, hogy egy ujjnyi szélességben sem láthatja meg az eget, s különösen nem a földet. Örül, ha a miniszterek között valami konfliktus támad, mert akkor alkalma van rá, hogy legalább az igazság egy töredékét megismerje.

H. G. – És senkinek sem sikerült a dolgokat a valóságnak megfelelően feltárni előtte?

*F. B. Lanin-nak, a jelzett folyóirat 1889–1891. évfolyamaiban megjelent cikksorozatáról van szó, amely 1892-ben Londonban „*Russian Characteristics*” címmel, németül Drezdában 1892–1893-ban „*Russische Zustände I.–II.*” címmel jelent meg.

Sz. V. – Egy vallomást kell tennem Önnek. Jómagam nemrégiben kiadtam – nem a saját nevem alatt, ami bizonyos nehézséggel járt volna és gyanúsításra adott volna alkalmat, hanem névtelenül – egy röpiratot, és egy bizalmi ember révén sikerült eljuttatnom az uralkodóhoz. Nyolc napig nagy volt az öröm. A cár és a cárnő elragadtatással beszéltek arról, hogy végre lehet tudni, hogy mi a baj, és hogy miként lehet segíteni. Aztán az egész dolgot eltusolták és elfelejtették.

H. G. – De hiszen ez már patológikus.
(Vállvonogatás volt a válaszó.)

H. G. – Mit kéne tenni, hogyan lehetne Exellenciád véleménye szerint segíteni az országon?

Sz. V. – Pusstán azt adni neki, amit az egész civilizált világ már megkapott. A rendőrállam felszámolása, a személyes szabadság biztosítása, a cenzúra eltörlése, a szektások – akik legjobb alattvalóink – üldözésének megszüntetése, valamint – egészen nyugodtan mondom ki a szót – egy alkotmány.

H. G. – Ezzel valóban segítenének az országon?

Sz. V. – Feltétlenül. Ezekkel a kis engedményekkel minden megrázó kódtatás elkerülhető lenne, s az intelligencia megszabadulna békjőitől. Hogy tíz év múlva mit kéne nyújtani, azt nem tudja senki.

H. G. – Van egyáltalán bármilyen kilátás ilyen engedményekre?

Sz. V. – A legkevesebb sincs. Ellenkezőleg; akire a gyanú legcsekélyebb árnyéka is vetődik, hogy nem helyesli teljes mértékben a jelenlegi politikát, morálisan bármikor megsemmisíthető.

H. G. – Mi lesz ennek a vége?

Sz. V. – A felülről jövő terror felkelti majd az alullevők terrorját, parasztlázadások, lázongások törnek ki, és – ha megerősítik is a vidéken már most is nagy számú rendőrséget – merényleteket fognak elkövetni.

H. G. – És nincs lehetőség úgy megszervezni a forradalmat, hogy ne járjon együtt értelmetlen pusztítással?

Sz. V. – Lehetetlen. Vidéki nemeseink nem junkerek, s a hatalom arra épül, hogy a parasztság és a birtokosok közötti megegyezés a szociális és intellektuális szakadék következtében ki van zárva.

H. G. – Exellenciás Uram. Emlékszem egy kiváló üzletember Stroussberg néhány szavára, aki szerint „sehol sem keletkezhet úr, ahol egyszer egy ország létezett”. Oroszországban ennek a kétségbevonására ösztönzik az embert. Azok között, akikkel alkalmam volt beszélni senki sincs, aki ne a leg-sötétebb színekkel festette volna le a jövőt. Nem lehetséges valami változás abban a végzetes politikában, mely ezt az országot vezeti? –

Sz. V. – Egy nagy és általános katasztrófa előtt nem. Amikor először kényszerültünk arra, hogy részben visszafizessük adósságainkat – s ez hamarabb megtörténhet mintsem gondoljuk – azon a napon, amikor a régi adósságokat már nem lehet az újabbakkal fizetni, mikor nem titkolhatjuk már tovább belső csődünket sem a külföld sem a cár előtt, akkor talán lépéseket tesznek majd valamilyenfajta alkotmányozó gyűlés összehívására. Korábban nem.

H. G. – Kizárt bármiféle tévedés?

Sz. V. – Luther Márton ingadozott, amíg nem látta a pápát, de tovább nem. Aki hozzám hasonlóan ismeri az államügyek intézését az utóbbi 25 évben, annak nem lehet többé kétsége. Az autokrácia alkalmatlan egy modern állam irányítására és minden történelmi tapasztalatnak ellentmondana elfogadni, hogy önkéntesen, s a legerőteljesebben kényszer nélkül megváltozna a kormányforma.

H. G. – Akkor Oroszország érdekében azt kell kívánnunk, a lehető leghamarabb következék be a katasztrófa?

Sz. V. – Ismétlem, ez talán közelebb van, mintsem gondolnánk, vagy be mernénk vallani. Ez az a remény, amellyel titokban vigasztalódunk. Közel járunk az összeomláshoz, olyanok vagyunk, mint a kemény izomzatú, de gyógyíthatatlan betegségben, szívgyengeségben szenvedő atléta. Fenntartjuk még magunkat különböző doppingszerekkel, például kölcsönökkel, melyek mint általában az ilyen szerek, csak közelebb hozzák az összeomlást. Országunk gazdag, jelentékeny természeti kincsekkel rendelkezik. De rosszul kormányozzák, s ezzel megakadályozzák, hogy kihasználjuk kincseinket. Ez lenne az első eset, hogy egy szélhámós összeroppantotta a keze közé került Herkulest? Aki megszabadít bennünket ettől a kuruzslástól, az a mi jötevőnk. Fényre és levegőre van szükségünk, s akkor ámulatba ejtjük majd a világot képességeinkkel és teljesítményeinkkel.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM

(Válogatás 1979 második félév folyóirataiból)

AESC	= Annales ESC (Paris)
AHR	= The American Historical Review (Washington)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AI	= Annale de Istorie (Buçuresti)
CARHS	= Canadian-American Review of Hungarian Studies
CASS	= Canadien-American Slavic Studies (Pittsburgh)
ČČH	= Československy Časopis Historicky (Praha)
CEH	= Central European History (Atlanta-Georgia)
CM	= Critica Marxista (Roma)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (London)
ČMM	= Časopis Matice Moravské (Brno)
DVT	= Dějiny věd a Techniky (Praha)
EEQ	= East European Quarterly (Univ. of Colorado)
ES	= Era Socialista
ESR	= European Studies Review (London)
GG	= Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HČ	= Historicky Časopis (Bratislava)
HD	= Hospodárské Dejiny
HT	= History and Theory
HZ	= Historische Zeitschrift (München)
IP	= Isztoricsezski Pregled (Szofia)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
ISZSZSZR	= Isztorija SZSZSZR (Moszkva)
JCH	= Journal of Contemporary History
JMH	= Journal of Modern History (Chicago)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
MI	= Magasin Istoric (Buçuresti)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
MT	= Marxism Today
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NLR	= New Left Review (London)
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma)
ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)

PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
R	= Review (New-York at Binghamton)
RA	= Revista Archivelor (Buçuresti)
RESEE	= Revue des Etudes Sud-Est Européennes
RH	= Revue Historique (Paris)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI	= Revista de Istorie (Buçuresti)
SM	= Südosteuropa – Mitteilungen (München)
SR	= Slavic Review (The Ohio State University)
SSb	= Slezský Sbornik (Opava)
SSt	= Studii Storici (Bologna)
VI	= Voproszū Isztorii (Moszkva)
VIKPSZSZ	= Voproszū Isztorii KPSZSZ (Moszkva)
VMU	= Vesztnik Moszkovszkogo Universiteta (Moszkva)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF	= Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

BIAGIO de GIOVANNI: Labriola e il metodo „critico”. (Labriola és a „kritikai” módszer.)

CM, 17. 1979:4. 89–108.

Antonio Labriola (1843–1904) olasz filozófus és szocialista politikus munkásságának újraértékelése – tanulságok a mai marxizmus számára.

BREINES, P.: Young Lukács, Old Lukács, New Lukács. (A Fiatallukács, az idős Lukács, az új Lukács.)

JMH, 51. 1979:3. 533–546.

A szerző Lukács György irodalmi, filozófiai és marxista tevékenységét és annak humanista aspektusait vizsgálja. Részletesen foglalkozik a marxista filozófus „Történelem és osztálytudat” c. művével és kitér Lukács egyes kritikusaival megállapításaira is.

CALHOUN, D.H.: Continual vision and cosmopolitan orthodoxy. (Folytatólagos látásmód és kozmopolita ortodoxia.)

HT, 18. 1979:3. 257–286.

Új technikák bevezetésének hatása a történetírás gyakorlatában.

DUSO, G.: Il soggetto nello Stato di Hegel. (Az állampolgár Hegel államában.)

CM, 17. 1979:3. 69–82.

Az állam és a polgári társadalom viszonyának mai problémái visszavezetve a hegeli koncepció kereteibe.

FRISCH, M.: American urban history as an example of recent historiography. (Amerikai várostörténet, mint a legújabb historiográfia egy példája.)

HT, 18. 1979:3. 350–377.

A társadalomtörténet legújabb eredményeinek érvényesülése az amerikai urbanisztikában, új, kvantitatív alapokon nyugvó kutatási programok – az utolsó húsz év áttekintése.

GLETTLER, M.: Anwendbarkeit und Grenzen der komparatistischen Methode in der Nationalismus-Forschung. (Összehasonlító módszerek alkalmazhatósága és határai a nacionalizmus kutatásában.)

ÖO, 21. 1979:3. 203–214.

Az ezzel kapcsolatos vélekedések, szakirodalom áttekintése.

GOUREVITCH, P.: The Reemergence of „Peripheral Nationalismus”: some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth. (A „perifériális nacionalizmusok” újrafelbukkanása: néhány összehasonlító elmélkedés a politikai vezetőszerkezetről és gazdasági növekedés térbeli megoszlásáról.)

CSSH, 1979:3. 303–321.

A szerző Franciaország, Anglia, Olaszország, Belgium, Kanada és Spanyolország

esetében vizsgálja a politikai vezetős szerep, a gazdasági növekedés és az etnikai probléma összefüggéseit, a különbségeket és azonosságokat.

GUAITA, E.: Wallerstein e la formazione del sistema capitalistico. (Wallerstein és a kapitalista rendszer kialakulása.)

SSSt, 20. 1979:3. 493–504.

Historiográfiai áttekintés a kapitalizmus kezdeteiről kialakult vita utolsó tíz évének eredményeiről – Wallerstein, *The Modern World System* c. munkájának történetész-visszhangja.

HÖPFL, H. – THOMPSON, M.P.: The History of Contract as a Motif in Political Thought. (A szerződéselmélet, mint a politikai gondolkodás egyik alapeszméje.)

AHR, 84. 1979:4. 919–944.

A cikk a társadalmi szerződés 16–18. századi hiteinek gondolkodásmódját elemzi és rámutat a szerződéselmélet egyes filozófiai és alkotmányjogi ellentmondásaira.

IACONO, A.M.: Tempo „della” politica e tempo „per la” politica. Divisione del lavoro e regione strumentale. (A politika ideje és a politizálásra való idő. Munkamegosztás és alapigazságok.)

CM, 17. 1979:4. 1092–128.

A munka és a pihenés idejének megszervezése Weber filozófiájában.

IRMSCHLER, K. – LOZEK, G.: Historismus und Sozialgeschichte in der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsschreibung. (Historizmus és társadalomtörténet a jelenlegi polgári történetírásban.)

ZfG, 1979:3. 195–209.

A polgári történetírás elmélet-módszertani alapkoncepcióinak elemzése és kritikája, elsősorban az NSZK polgári historiográfiájára vonatkoztatva, tudományelméleti és társadalompolitikai aspektusokra koncentrálna.

KUZMINSKI, A.: Defending historical realism. (A történeti realizmus védelmében.)

HT, 18. 1979:3. 316–349.

A tények elbeszélése és az elméletek túlbujánzása a historiográfiában.

LJUBLINSKAJA, A.D.: K voproszu o klaszsovoj prirode francuzszkogo abszolutizma. (A francia abszolutizmus osztálytartalmáról.)

NNI, 1979:4. 55–70.

A francia nemesség és burzsoázia a 15. század végétől a 17. század közepéig, mint az állam osztályalapja.

MOLYNEUX, Maxine: Beyond the Domestic Labour Debate. (A házimunka vitája mögött.)

NLR, 116. 1979:4. 3–28.

A nők társadalmi szerepének helyzetének marxista és nem-marxista elméleteit veszi bírálat alá.

MONTANARI, M.: *Dominio-sapere e sistema dei partiti a proposito di Foucault e dei „nuovi filosofi“.* (Az uralkodás tudománya és a pártok rendszere: Foucault-hoz és az „új filozófusokhoz“.)

CM, 17. 1979:3. 83–96.

Foucault, B.H. Levy, G. Deleuze, F. Guattari összevetése.

PETRACCONE, C.: *Il problema della popolazione nell'accumulazione originaria e capitalistica.* (A népesség problémája az eredeti és kapitalista tőkefelhalmozásban.)

CM, 17. 1979:4. 129–146.

A legújabb demográfiai irodalom eredményei a Marx-Malthus ellentéttel kapcsolatban.

RUBERTI, L.: *Fiabe, psicoanalisi, femminismo. Immagini simboliche nella fiaba „popolare“.* (Mese, pszichoanalízis, feminizmus. Szimbolikus képek a népmesében.)

CM, 17. 1979: júl.–aug. 137–160.

Új szempontok a népmesék elemzéséhez. B. Bettelheim, *Il mondo incantato* c. munkájában.

SIMON, G.: *Zeitgeschichtliche Sowjetunion-Forschung. Probleme und Aufgaben.*

(Kortörténeti Szovjetunió-kutatás. Problémák és feladatok.)

JGO, 27. 1979:3. 321–348.

A Szovjetunió-kutatás az NSZK-ban; a szovjet társadalom fejlődésének hipotézisei, különösen 1953 után.

SUPPAN, A.: *Historische Südosteuropaforschung in Österreich – Ihre Kontinuitäten und neuen Tendenzen.* (Délkelet-Európa történelmi kutatása Ausztriában – kontinuitása és új tendenciái.)

SM, 19. 1979:3. 55–62.

A kutatás jelenlegi helyzete és súlypontjai.

HISTORIOGRÁFIA

LAVAL, M.-C.: *Georges Lefebvre: L'historien et le peuple.* (Georges Lefebvre: a történész és a nép.)

AHRF, 51. 1979:3. 357–373.

Georges Lefebvre történeti kutatási módszerének elemzése.

MEGILL, A.: *Foucault, Structuralism, and the Ends of History.* (Foucault, a strukturalizmus és a történelem határai.)

JMH, 51. 1979:3. 451–503.

A cikk szerint Michel Foucault számos történelmi tanulmánya ellenére inkább mítosz alkotó mint történész. Foucault nem strukturalista, hanem a Nietzsche által képviselt vonalat követi. A szerző megkérdőjelezi az ilyen jellegű historiógráfiai létjogosultságát.

- OLIVA, G.:** Georges Lefebvre et les historiens russes de la Révolution. (Georges Lefebvre és a Forradalom orosz történészei.)
 AHRF, 51. 1979:3. 399–410.
 Karejev, Kovalevszkij és Lucsitszkij munkásságának hatása a századforduló tájkán és a 20. sz. első évtizedében G. Lefebvre munkáiban.
- LA PIRA, Gaetano:** La storiografia sovietica sullo sviluppo del capitalismo nelle campagne. (A szovjet történetírás a kapitalizmus fejlődéséről a mezőgazdaságban.)
 SSt, 20. 1979:3. 547–565.
 Historiográfiai áttekintés az októberi forradalom előtti Oroszország agrárstruktúrájára vonatkozó kutatások eredményeiről – a specifikus orosz feltételek tétele a legújabb szovjet történetírásban.
- SOBOUL, A.:** Jaures, Mathiez et l'histoire de la Révolution. (Jaures, Mathiez és a Forradalom története.)
 AHRF, 51. 1979:3. 443–454.
 Jaures „Histoire sociale de la Révolution française” c. művének hatása Mathiez munkásságára.
- SOUTHARD, R.:** Theology in Droysen's early political historiography: free will, necessity and the historian. (Teológia Droysen korai történetírásában: szabad akarat, szükségszerűség és a történetész.)
 HT, 18. 1979:3. 378–396.
 Droysen politikatörténeti munkássága az 1830–40-es években.
- SURATTEAU, J.-R.:** Georges Lefebvre, disciple de Jaurès. (Georges Lefebvre, Jaurès tanítványa.)
 AHRF, 51. 1979:3. 344–398.
 Jaurès hatása Georges Lefebvre történeti munkáiban. Vitatható, hogy Jaurès Lefebvre számára mester vagy tanítvány volt.
- TRENARD, L.:** Georges Lefebvre et l'histoire des mentalités. (Georges Lefebvre és a mentalitás-történet.)
 AHRF, 51. 1979:3. 411–424.
 A mentalitás történeti kutatások szerepe Lefebvre 1930-as években írott munkáiban.
- TUDOMÁNYTÖRTÉNET**
- JÍLKOVÁ, J.:** Novější literatura ze světových dějin techniky. (A technika világtörténetére vonatkozó újabb irodalom.)
 DVT, 12. 1979:3. 170–182.
 Áttekintés a 18. sz. végétől a 20. sz. 60-as éveig.

HAUBELT, J.: Česká věda v manufakturním období vývoje kapitalismu. (A cseh tudomány a kapitalista fejlődés manufaktúrális korszakában.)
 HD, 1979:3. 79–124.
 A tudomány fejlődése, jellege és sajátosságai a 17. sz. 20-as éveitől a 18. sz. közepéig.

MUNKÁSMOZGALOM, A MUNKÁSMOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

ALEKSZEEV, G.A.: Nacsalo idejnoj bor'bü marksizma sz mezsdunarodnüm revizionizmom. (A marxizmus eszmei harca a nemzetközi revizionizmussal.)
 VI, 1979:6. 3–21.

E nagyszabású küzdelem fejleményeit a századfordulóig tárgyalja a tanulmány.

BRANDENBURG, A.: Der kommunistische Arbeiterbildungsverein in London. (Kommunista munkásképzőegyesület Londonban.)
 IRSH, 24. 1979:3. 351–370.

A 19. sz. közepén létrehozott munkásképző egyesületek alapító tagjainak egy része a kontinensről létbizonytalanság miatt Angliába vándorolt munkás volt. Az egyesületek által szervezett nyelvi, zenei, pedagógiai, természettudományos képzésen keresztül a munkások politikai nevelésben is részesültek.

GROSEV, I.I.: Voploscenie principov proletarszkogo internacionalizma v nacional'noj politike KPSZSZ. (A proletár internacionalizmus elveinek megvalósulása az SZKP nemzetiségi politikájában.)
 VIKPSZSZ, 1979:7. 36–47.

KOROLEV, N. – SZTOLJAROVA, R.: Opüt vengerszkoy proletarszkoy revoljucii 1919 g. i leninizm. (Az 1919-es magyar proletárforradalom tapasztalata és a leninizmus.)
 VI, 1979:7. 6–21.

A szovjet és az NDK-beli történész a Magyar Tanácsköztársaság kül- és belpolitikáját, vezetőinek gyakorlati tevékenységét elemzi az akkori helyzet és az azóta felhalmozott forradalmi tapasztalat alapján.

KREMPA, I. – FIRSOV, F.I.: Kommunistická internacionála a Kommunistická strana Československa. (A Kommunista Internacionálé és a Csehszlovák Kommunista Párt.)
 ČČH, 27. 1979:3. 351–379.

Az 1919 tavaszán alakult (III. Kommunista Internacionálé életre hívásának történelmi gyökereit és szükségességét, valamint a nemzetközi kommunista mozgalomban, ill. a CsKP politikájában betöltött szerepét és jelentőségét tekinti át a cikk a második világháború kitéréséig.

HOBBSAWM, E.: Intellectuals and the Labour Movement. (Az értelmiség és a munkásmozgalom.)
 MT, 23. 1979:7. 212–220.

Gramsci terminológiája segítségével a cikk definiálja az értelmiség fogalmát, társadalmi gyökereit, fejlődését. Példákat említ az elmúlt tíz évből az értelmiség szerepére, irányzataira.

PAVLOVA, L.M. – PROTAPOPOV, A.Sz.: Profsojuznoe dvizsenie v SzSzsZR na étape razvitogo szocializma. (Szakszervezeti mozgalom a Szovjetunióban a fejlett szocializmus korszakában.)

ISZSzsZR, 1979:4. 3–18.

A szocialista demokrácia egész rendszere fejlődésének megfelelő a szisztémába illeszkedő szakszervezeti mozgalom.

PETREANU, Nicolae: Un militant de seamă al misticării muncitorești din România.

(A romániai munkásmozgalom egyik jelentős képviselője.)

ES, 1979:3. 39–43.

Megemlékezés Joan C. Frimuról, halálának 60. évfordulója alkalmából.

PETROV, M.N.: Voznikovenie i raspad men'sinsztva partii éserov. (Az eszer-párti kisebbség keletkezése és széthullása.)

VI, 1979:7. 49–60.

A tanulmány a kispolgári párt tevékenységének különböző aspektusait vizsgálja, elemzi a kispolgári szocializmus történelmi tarthatatlanságát, valamint a velük kapcsolatos bolsevik álláspontot röviddel a forradalom után.

SCARCIA, A.B.: La cultura politica dell'Islam. (Az Iszlám politikai kultúrája.)

CM, 17. 1979:3. 127–142.

Az arab marxizmus szerepe és lehetőségei.

TITOV, A.G.: O metodah i szredsztvah bor'bü KPSZSZ sz opportunizmom v perehodnij period ot kapitalizma k szocializmu. (Az SZKP opportunizmus ellen folytatott harcának módszerei és eszközei.)

VIKPSZSZ, 1979:8. 25–37.

TURCHETTO, M.: Riproduzione del capitale e „livelli” dell'analisi marxiana. (A tőke felhalmozása és a marxista analízis „szintjei”.)

CM, 17. 1979:3. 45–68.

A termelés, árucseré és elosztás problémái.

VARFOLOMEEVA, R.Sz.: Morisz Torez: kommuniszt, szün naroda Francii. (Maurice Thorez, a kommunista, a francia nép fia.)

NNI, 1979:4. 92–110.

A folyóirat 1979:3. számában kezdődött politikai életrajz második, befejező része.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

BERNUZZI, G.: Relazioni politico-diplomatiche tra i Signori de Milano e la Corona d'Aragona durante il regno di Pietro il Cerimonioso. L'epoca, di Luchino e

Giovanni Visconti. (Politikai-diplomáciai kapcsolatok Milano urai és az aragoniai ház között Pietro il Cerimonioso uralma idején. Luchino és Giovanni Visconti korszaka.)

NRS, 73. 1979:3–4. 275–291.

Az Aragoniai ház és Milano 14. sz.-i hatalmi törekvései a Szardínia és Szicília feletti uralomért.

DOLLOT, L.: Le tricentenaire du traité de Nimwegue et la reunion de la Franche-Comté à la France. (A Nimwegeni egyezség háromszázéves évfordulója és a Franche-Comté Franciaországhoz való csatlakozása.)

RHD, 93. 1979:3–4. 193–201.

A békekötés (1678.) előzményei, az okmányok tartalma, ezek közül elsősorban az, amelyben Spanyolország lemondott a Franche-Comté birtoklásáról Franciaország javára.

WAGUET, J.-C.: La Toscane après la paix de Vienne (1737–1755): Prépondérance autrichienne ou absolutisme lorrain? (Toszkána a bécsi béke után 1737–1755: Osztrák vezető szerep vagy lotaringiai abszolutizmus?)

RHD, 93. 1979:3–4. 202–222.

1737 után a toszkániai nagyhercegségben éppen a pénzügyi problémák miatt, egyre inkább a lotaringiai abszolutizmus kerül túlsúlyba. Lotaringiai Ferenc uralkodásának főbb mozzanatai.

CIACHIR, N.: The Adrianopole Treaty 1829 and its European Implications. (Az 1829-es drinápolyi béke és európai következményei.)

RESE, 1979:4. 685–695.

A kérdés historiográfiája: a békekötés előzményei; Törökország külpolitikai visszaszorulása; Ausztria szerepe.

CROZIER, A.J.: The Establishment of the Mandates System 1919–25: Some Problems Created by the Paris Peace Conference. (A mandátum rendszer létrejötte, 1919–25. A párizsi békekonferencia kapcsán felmerült néhány probléma.)

JCH, 14. 1979:3. 483–513.

A szerző szerint a nemzetközi megbízás (mandátum) alapján kormányzott volt német gyarmatok rendszere egyike az 1919-es versaillesi béke legszembetűnőbb kompromisszumainak. A gyarmatok nemzetközi ellenőrzése egyesek szerint nem más mint leplezett annektálás. A II. világháború után amerikai javaslatra létrejött „gyámsági rendszer” a dekolonizációs folyamatban ennél lényegesen hatékonyabb eszköznek bizonyult.

MARKS, S.: Mussolini and Locarno: Fascist Foreign Policy in Microcism. (Mussolini és Locarno: fasiszta külpolitika „mikrokozmoszban”.)

JCH, 14. 1979:3. 423–439.

A cikk az 1925 októberében az európai nagyhatalmak által aláírt Locarnói Egyezmény előzményeinek és létrejöttének a Mussolini féle politikára gyakorolt hatását elemzi. A szerző szerint míg a résztvevő hatalmak többsége Locarno

szellemét a békével hozta összefüggésbe, Olaszország Németország a franciák ellen irányuló nacionalizmusát támogatta, mert ebben Németország déli terjeszkedésének gátját látta.

DESZTJATSKOV, Sz.G.: Uajtholl i mjunhenszkaja politika. (Whitehall és a müncheni politika.)

NNI, 1979:4. 145–159.

Mire számítottak és hogyan számították el magukat az angol katonai körök a 30-as években.

(A folyóirat előző számában kezdődött tanulmány folytatása.)

TOMASZEWSKI, J. – VALENTA, J.: Polska wobec Czechoslowacji w 1933 roku.

(Lengyelország viszonya Csehszlovákiához 1933-ban.)

PH, 70. 1979:4. 695–721.

Hitler hatalomrajutásának évében fordulat következett be a csehszlovák külpolitikában is. Lengyelországban immár szövetségest keresett. Már 1932-ben úgy értékelték a helyzetet Prágában, hogy egy német–lengyel háború közvetlen veszélyt jelent a csehszlovák köztársaság számára is.

HASLAM, J.: The Soviet Union and the Czechoslovakian Crisis of 1938. (A Szovjetunió és a csehszlovák válság 1938-ban.)

JCH, 14. 1979:3. 441–461.

A cikk az 1938-as szovjet külpolitika csehszlovák vonatkozásait vizsgálja. A Litvinov által következetesen képviselt vonal alapján arra lehet következtetni, hogy a Szovjetunió Csehszlovákiával szemben vállalt kötelezettségének eleget kívánt tenni, annak ellenére, hogy a Vörös hadsereg erői meggyengültek, azt remélve, hogy ezzel Hitlert megállásra készíti.

LANGER, J.D.: The Harriman-Beaverbrook Mission and the Debate over Unconditional Aid for the Soviet Union, 1941. (A Harriman-Beaverbrook féle küldetés és a Szovjetunióknak nyújtandó feltétel nélküli segítséggel kapcsolatos 1941-es viták.)

JCH, 14. 1979:3. 463–482.

1941. szeptemberében brit és amerikai delegációk utaztak Sztálinhoz, a Szovjetunióknak nyújtandó segélyprogram kidolgozása céljából. A német agresszió visszaverését célzó segítségnyújtás mindkét ország kormányköreiből erős ellenzékre talált. Churchill és Rooseveltnél célja a szovjet bizalmatlanság legyőzése és egy háború után is élő partnerkapcsolat kiépítése volt.

MOLDOVEANU, M.: Contributii privind relatiile romano-poloneze in timpul celui de-al doilea rabi mondial. (Adalékok a román–lengyel kapcsolatokhoz a második világháború idején.)

RI, 1979:6. 1037–1055.

Románia nagy szerepet játszott a lengyel nemzeti kincsek megmentésében.

CARDEN, R.W.: Before Bizonia: Britain's Economic Dilemma in Germany 1945–46. (Bizonia előtt: Nagy-Britannia gazdasági dilemmája Németországban, 1945–46-ban.)

JCH, 14. 1979:3. 535–555.

A cikk a háború utáni Németország brit zónájának gazdasági problémáival foglalkozik. Az angol adminisztráció nem tudta biztosítani a körzet ipari termelésének a jövedelmezőségét, így került sor a Marshall terv nyomán az iparosítási megoldásokat tartalmazó (a Ruhr vidék szénbányáinak magántőke által történő kiaknázása) angol-amerikai fúzióra, amely Bizonia néven vált ismertté.

RAJSZKIJ, N.Sz.: Bor'ba SzSzSzR za vüpolnenie resenij Krümszkaj konferencii 1945 g. o Pol'se. (A Szovjetunió harca az 1945-ös Krími konferencia Lengyelországról szóló határozatainak betartásáért.)

VI, 1979:7. 22–36.

Újnonnan feltárt dokumentumok felhasználásával lesz teljesebb az 1945 február-júniusi diplomáciai élet képe.

SLUSSER, M.R. The Opening Phase of the Struggle for Germany. (A Németországért folytatott küzdelem nyitó akkordja.)

SR, 38. 1979:3. 473–480.

A két német állam létezésének a nagyhatalmak külpolitikájára gyakorolt hatása.

SANTORO, C.M.: Europa e USA: cooperazione o conflitto? (Európa és az Egyesült Államok: együttműködés vagy összeütközés?)

CM, 17. 1979:3. 97–126.

Az utolsó 10 év külpolitikai mérlege.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

CRACCO RUGGINI, L.: Potere e carismi in eta imperiale. (Hatalom és karizma a császárság korában.)

SSt, 20. 1979:3. 585–608.

Az uralkodó isten-voltához fűződő elképzelés átalakulása a kereszténység térhódításával. (i.u. 1–6: sz.)

KURZE, D.: Häresie und Minderheit im Mittelalter. (Eretnekség és kisebbség a középkorban.)

HZ, 229. 1979:3. 529–573.

A kisebbség és eretnekség fogalma, a kettő viszonya a középkorban, az ortodoxok és az eretnekek számának megállapítása, a többség problematikája az eretnekek és az egyház közötti vitában, az eretnekeknek a valóságos kisebbségekhez és a népesség más, nem privilegizált rétegeihez fűződő kapcsolata, az eretnekek viselkedésmódja a római katolikus társadalmon belül és azzal szemben.

AUTRAND, F. – CONTAMINE, Ph.: La France et l'Angleterre, histoire politique et institutionelle onzième-quinzième siècles. (Franciaország és Anglia, a 11–15. század politikai és intézménytörténete.)

RH, 531. 1979: júl.–szept 117–168.

Az újabban megjelent történeti források és feldolgozások kritikai szemléje, a következő, témakörök szerinti csoportosításban: Munkaeszközök, források, az angol-normann Anglia, Franciaország a 13 században, a százéves háború, Jeanne d'Arc, hercegek és hercegségek, az állam és az egyház, a képviseleti gyűlések és az adó, állam és társadalom.

BANASZKIEWICZ, J.: Fabularyzacja przestrzeni. Średniowieczny przykład granic.

(A tér fabularizációja. A határok középkori példája.)

KH, 86. 1979:4. 987–999.

A középkori szövegek, elsősorban a határjárások és a párhuzamos néprajzi adatok alapján a természet egyes objektumai megszemélyesítésének, az idekapcsolódó legendáknak, hagyományoknak a gyökereit vizsgálja a tanulmány.

KLOCZOWSKI, J.: Religijność mas ludowych w chrześcijaństwie zachodnim 13–17. stulecia. (A néptömegek vallásossága a nyugati kereszténységben a 13–17. században.)

KH, 86. 1979:4. 1007–1018.

Átfogó elméleti cikk, az 1977-ben Párizsban tartott és a népi vallásosságot vizsgáló nemzetközi konferencián elhangzott előadás, amely áttekinti a téma legújabb irodalmát.

CEGNA, R.: Idea wolności w ruchach heretyckich późnego średniowiecza: waldyzm europejski. (A szabadság eszméje a késő középkori eretnekmozgalmakban: az európai valdens mozgalom.)

KH, 86. 1979:4. 951–964.

A valdens eretnekség fejlődése, kapcsolata más európai eretnekmozgalmakkal, térbeli kiterjedésének problémái.

HOOK, J.: Habsburg imperialism and Italian particularism: The case of Charles V. and Siena. (Habsburg imperializmus és itáliai partikularizmus: V. Károly és Siena.) EISR, 1979:3. 213–312.

A kérdés: hogyan vesztette el Siena a szabadságát 1559-ben. A szerző Siena ellenállásának okait keresve a gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális bizonytalanság fél évszázadát veszi szemügyre.

DI SIMPLICIO, O.: Espansione e declina tra cinquecento e seicento. (Felfutás és hanyatlás a 16–17. sz között.)

SSt, 20. 1979:3. 505–512.

A 16. századi európai gazdasági fellendülés megtorpanásának tényezői – a válság következményei a különböző országok gazdasági fejlődésében.

ERMINI, G.: Potesta del papa nel'600, secondo Giovanni Battista de Luca. (A pápa hatalma az 1600-as években, G.B. de Luca felfogása szerint.)

NRS, 73. 1979:3–4. 435–444.

De Luca, a pápai Kúria jogászának (1614–84) érvelése az évszázadok óta tartó polémia 17. századi fellángolása során.

KOLEJKA, J.: Národní a mezinárodní cíle evropské demokracie v revolucních letech 1848–1849. (Predstavy o usporádání Evropy „Zahranicni politiky“ revolucnich demokratu.) (Az európai demokrácia nemzeti és külpolitikai céljai 1848–1849-ben. Az európai rendezésre vonatkozó elképzelések. A forradalmi demokráciák „külpolitikája”.)

CMM, 98. 1979: 3–4. 262–278.

A korabeli francia, német, angol, olasz, magyar, lengyel demokrata erők képviselőinek – élükön 1848 júniusáig a francia, 1848 júliusától pedig a német demokráciák, Marx–Engels vezetésével, álltak – a címben felvetett kérdésekben elfoglalt álláspontja a korabeli nemzetközi viszonyokba ágyazva.

HERZSTEIN, R.E. La nazisme et la France (1939–1942): population et racisme.

(A náciizmus és Franciaország. /1939–1942/: népesség és fajelmélet.)

RHDGM, 29. 1979:3. 1–25.

A német sajtó véleménye a francia népesség csökkenéséről. A német fajelmélet alkalmazása a francia zsidóságra, a Vichy-i rendszer összeütközései a németekkel a zsidó kérdés megoldása területén.

BATOWSKI, I.H.: La France libre et l'Est européen (1940–1945) (A Szabad Franciaország mozgalom és Európa keleti térsége 1940–1945.)

RHDGM, 29. 1979:3. 79–88.

A Szabad Franciaország mozgalom kapcsolatai a lengyel londoni emigrációval és a lengyelországi ellenállókkal. A mozgalomnak a szovjetekkel folytatott tárgyalásai, A.E. Bogomolov szerepe.

PAPELEUX, L.: Le Vatican et le probleme juif en 1943. (A Vatikán és a zsidó kérdés 1943-ban.)

RHDGM, 29. 1979:3. 55–67.

A Szentszék sikertelen intervenciója az olasz, horvát és a szlovák zsidók érdekében. A Vatikán és az Egyesült Államok kapcsolata 1943-ban.

NOEL, G.: Les tentatives de communauté agricole européenne (1947–1955.) (Kísérletek az Európai Mezőgazdasági Közösség megalakítására /1947–1955./)

RHMC, 26. 1979:4. 579–611.

Az európai mezőgazdasági egység megteremtésére irányuló kísérletek ismertetése: a Pflimlin, a Mansholt, a Charpentier és az Eccles-szerv. Végül a kísérletek 1955-ben megbuktak.

CHIARANTE, G.: Il papato di Wojtyla: la Chiesa del dopo-Concilio. (Wojtyla pápasága: a zsinat utáni korszak egyháza.)

CM, 17. 1979. 4. 43–62.

A katolikus egyház helyzete XII. Pius óta – az utolsó 20 év során végbement változások marxista analízise.

DÉLKELET-EURÓPA

- TRAPCEA, Th.N.: Aspekte aus dem sozial-ökonomischen Leben der Höfen zwischen Orsova und Calafát 16–18. Jahrhundert. (A porták társadalmi-gazdasági élete Orsova és Calafát között a 16–18. században.) RESE, 1979:3. 463–475.
Adalékok Havasalföld, Moldva és Erdély történetéhez.
- STOKES, G.: Church and Class in Early Balkan Nationalism. (Egyház és osztályrend a korai balkán nacionalizmusban.) EEQ, 13. 1979:3. 259–270.
A cikk az ortodox egyházi hierarchikus rendszer a balkán nemzetiségi mozgalmakra gyakorolt hatását vizsgálja a 18. században.
- BUKOWSKI, J.: The Catholic Church and Croatia National Identity From the Counter-Reformation to the Early Nineteenth Century. (A katolikus egyház és a horvát nemzeti öntudat az ellenreformáció korából a 19. sz. elejéig.) EEQ, 13. 1979:3. 327–338.
A szerző megítélése szerint a horvát nyelv fejlesztésében, egységesítésében és ezen keresztül a nemzet öntudatra ébredésében a döntő szerepet a katolikus egyház játszotta; amely az ellenreformációtól kezdve imakönyvekben, katekizmusokban stb. kizárólag a horvát nyelvet használta, bár a vallás hivatalos nyelve továbbra is a latin maradt. A nyelvészeti jelentőségen túlmenően a katolikus vallás, mint a művelődés, tudomány fellegetvára, iskoláival részt vett a horvát értelmiség létrehozásában és ugyanakkor a közös vallás által összekapcsolta a nemzet különböző rétegeit.
- EKMECIC, M.: Powstania narodowe a Kryzys Balkanski lat 1875–1878. (A nemzeti felkelések és a balkáni válság 1875–1878.) PH, 70. 1979:4. 633–678.
A tanulmány azt vizsgálja, hogy a kérdéses időszak nemzeti felkelései milyen mértékben voltak szociális forradalmak, voltak-e annak lehetőségei, hogy a szerb nemzet már ekkor egyesüljön más délszláv népekkel és hogy a nagyhatalmak milyen mértékben aknázták ki saját céljaikra a törökellenes háborút.
- ROZMAN, F.: Die Südslawische Sozialdemokratische Partei und die Agrarfrage. (A Délszláv Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés.) ŐO, 21. 1979:3. 215–227.
1890. augusztusában Ljubljánában alapították meg a pártot, amely tevékenységének középpontjában az agrárkérdés állt.
- MOLDOVEANU, M. – ILIESCU, C.: Les transformation agraires dans les pays socialistes sud-est européennes. 1944–1948. (A mezőgazdaság átalakulása délkelet-Európa szocialista országaiban. 1944–1948.) RESE, 1979:3. 475–497.
Albánia, Bulgária, Jugoszlávia és Románia vonatkozásában bemutatásra kerül az

agrárreform kivitelezésének körülménye, a kül- és belpolitikai életviszonyoktól meghatározva. Az agrárreform megvalósításának kül- és belpolitikai körülményei Albániában, Bulgáriában és Jugoszláviában.

KELET-EURÓPA

SCHMID, W.P.: Urheimat und Ausbreitung der Slawen. (A szlávok őshazája és elterjedése.)

ZO, 28. 1979:3. 405–415.

A szlávok eredete nyelvi analízis segítségével.

GODLOWSKI, K.: Die Frage der slawischen Einwanderung ins östliche Mitteleuropa. (A szláv bevándorlás kérdése Kelet-Közép-Európába.)

ZO, 28. 1979:3. 416–447.

A szerző szerint a szláv expanzió két fő korszakban következett be: – a 4. század végétől a 6. század elejéig; – 520-tól a 7. század első feléig.

SMERDA, M.: Cesi a Uhry po tricetileté válce. K politice leopoldovského absolutismu v poddanské otáče. (Csehek és magyarok a harmincéves háború után. A lipóti abszolútizmus politikája a jobbágykérdésben.)

CMM, 98. 1979: 3–4. 279–295.

Az MTA Történettudományi Intézete által 1978. dec.-ben Budapesten tartott szimpóziumon elhangzott előadás alapján megírt cikkében a szerző a korabeli közép-európai jobbágyviszonyok kérdésével, ill. a csehországi és a magyarországi viszonyok közötti hasonlóságok és különbségek felvázolásával foglalkozik.

ANGLIA

DUNKLEY, P.: Paternalism, the Magistracy and Poor Relief in England, 1795–1834. (Gyámkodási, bírósági és közsegélyezési rendszer Angliában 1795 és 1834 között.)

IRSH, 24. 1979:3. 371–397.

A szerző az angol parasztság teljes elszegényedését gátló központi intézkedések hatékonyságát vonja kétségbe. Véleménye szerint az 1834-ben hozott új szegénytörvény életbelépéséig a szegényvédelmi rendelkezések érvényre juttatását a földbirtokos rendszer szerkezeti felépítése miatt nem lehetett következetesen megvalósítani.

CROSSICK, G.: La petite bourgeoisie britannique au 19.e siècle. (A brit kispolgárság a 19. században.)

MS, 1979:3. 21–62.

A kispolgárság gazdasági helyzetében bekövetkezett változások a 19. század végéig. A kispolgárság útja a század első felét jellemző kispolgári radikalizmustól a későbbi konzervatívizmusig. A kispolgárság jelentősége a gazdasági struktúrák és társadalmi struktúrák fejlődésében, kapcsolatuk a munkásosztállyal.

BULGÁRIA

ZARCSEV, J.: B'lgarszkijaz zemledelcsezski naroden szojuz i szocializm'. (A Bolgár Népi Földműves Szövetség és a szocializmus /1944–1971/.)

IP, 35. 1979:4–5. 63–83.

A BNFSZ progresszív fejlődését, a szocialista társadalomért folytatott harcba való aktív bekapcsolódásának folyamatát vizsgálja a cikk.

NAKOV, A.: B'lgaro-sz'vetszkite otnoseninija v razvitieta na szocialiszticeszka B'lgarija. (A bolgár–szovjet kapcsolatok jelentősége a szocialista Bulgária fejlődésében.)

IP, 35. 1979:4–5. 48–63.

A szerző három szakaszt különít el a felszabadulás utáni bolgár–szovjet kapcsolatok alakulásában.

1. 1944. szept. 9-i fegyveres felkelés győzelmétől a barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződésig terjedő időszak (1948. márc. 18.)

2. 1948–1956.

3. 1956–1967.

CSICSOVSZKA, V.: Kulturnata politika na narodnodemokraticsnata vlaszt (1944–1948.) (A népi demokratikus hatalom kulturális politikája. /1944–1948.)

IP, 35. 1979:4–5. 114–138.

1944 szept.-ben létrejött a népi kultúra vezetősége, majd 1945-től megalakult a Népművelési Minisztérium, 1947-ben létrehozták a Tudomány és Művészeti Tanács-ot. A cikk e szervek működését elemzi a Hazafias Front koalíciós kormánya idején.

RADKOV, Iv. Szocialni poszedici ot koncentracijata, mehanizacijata i indusztrializacijata na szelszkoto sztopansztvo v B'lgarija (1958–1978). (A koncentráció, mehanizáció és az iparosítás szociális következményei Bulgária mezőgazdasági területein (1958–1978.)

IP, 35. 1979:4–5. 25–48.

A kérdéskör statisztikai adatok alapján való elemzése.

MATEEV, B.: Szpiszanie „Isztoriceszki Pregled” za szocialiszticeszka revolucija i razvitieta na B'lgarija po szocialiszticeszki p't. (Az „Isztoriceszki Pregled” a szocialista forradalomért és a szocialista Bulgária fejlődéséért.)

IP 35. 1979:4–5. 5–35.

Az „Isztoriceszki Pregled” 1944-es alapítású folyóirat, amelyben a történetudomány fejlődési szakaszai és elért eredményei végigkövethetők.

CSEHSZLOVÁKIA

JANÁČEK, J.: Český stát a Evropa ve 13. století. (A cseh állam és Európa a 13. században.)

ČČH, 27. 1979:3. 415–629.

A 12. század vége és a 13. század a cseh állam politikai, gazdasági megerősödésének és nemzetközi tekintélye növekedésének az időszaka.

POTEMRA, M.: Rozvoj česko-slovenských vzt'ahov v rokoch 1901–1914. (A cseh–szlovák kapcsolatok fejlődése 1901–1914-ben.)

HČ, 27. 1979:3. 398–427.

A cseh és szlovák kapcsolatok – a születő csehszlovákizmus ideológiája – gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális hátterét, a kiépülő kapcsolatok pozitív és negatív megnyilvánulásait vizsgálja szlovák szemszögből.

HOLOTÍKOVÁ, Z. Politický vývoj na Slovensku od roku 1925 do V. zjazdu KSČ. (Szlovákia politikai fejlődése 1925-től a CSKP V. Kongresszusáig.)

HČ, 27. 1979:3. 333–356.

1925–1929 közötti évek eseményeiről, a legnagyobb politikai pártoknak az adott alapvető társadalmi-politikai kérdésekhez való viszonyát vizsgálja.

WOLCHIK, S.: The Statutes of Women in a Socialist Order: Czechoslovakia, 1948–1978. (A nők helyzete a szocialista rendben: Csehszlovákia 1948 és 1978 között.)

SR, 38. 1979:4. 583–602.

A szociológiai tanulmány a csehszlovák nők alkotmányban megfogalmazott jogainak gyakorlati érvényesülésével foglalkozik. Vizsgálja a nők részvételét a tanulásban, a politikai életben, a női szakképzettség és a bérek alakulását 1945-től 78-ig. A cikk szól az egyenjogúság megvalósulását gátló gazdasági-társadalmi tényezőkről is.

A MANUFAKTŰRA KORSZAK PROBLÉMÁJA

(A pozsonyi 1975-ös konferencia anyaga)

MAUR, E.: Stručný záznam jednání sympózia „Problematika manufaktúrního období na území dnešního Československa“. („A manufaktúra korszak problematikája a mai Csehszlovákia területén” címen tartott tudományos tanácskozásról.)

Bratislava, 1975. ápr. 16.

HD, 1979:3. 169–175.

A konferencián elhangzott előadásokról röviden.

ŠPIESZ, A.: K teoretickým problémom manufaktúrneho obdobia v dnešnom Československu. (A manufaktúra-korszak elméleti kérdéseire a mai Csehszlovákiában.)

HD, 1979:3. 9–54.

1975. ápr. 15–16-án Pozsonyban rendezett tudományos konferencián elhang-

zott előadás, amely a manufaktúra-korszak problémáival foglalkozott a mai Csehország területén; az itt közölt cikk a 18. századtól a 19. század közepéig terjedő korszakot vizsgálja, annak sajátosságait elemzi.

MATEJČEK, J. – PITROŇOVÁ, B.: Formování buržoázie v manufakturním období. (A buržoázia kialakulása a manufakturális korszakban.)

HD, 1979:3. 125–147.

A cikk a cseh tartományok sajátos fejlődési körülményei mellett születő új társadalmi csoport, új társadalmi osztály kialakulását kíséri figyelemmel, számba veszi e sajátos körülményeknek a buržoázia „jellegére”, tulajdonságára, ill. tevékenységére gyakorolt hatását; de röviden kitér a fiatal burzsoá osztálynak a társadalom fejlődésére gyakorolt hatására is.

NOVOTNÝ, K.: Vytváření manufakturního dělnictva v českých zemích. (A manufakturális munkásság kialakulása a cseh tartományokban.)

HD, 1979:3. 149–159.

Áttekintést ad a manufakturális munkásság számáról és összetételéről a 18. század elejétől a 19. század közepéig.

KAZIMÍR, Š.: K otázce trhu pracovních sil v období zakladania manufaktúr na Slovensku. („A munkaerő-piac kérdéséhez Szlovákiában a manufaktúrák kialakulása idején.)

HD, 1979:3. 161–167.

A 18. század második felében.

VÁROSTÖRTÉNET

(*A Hospodárské Dějiny várostörténeti különszáma*)

RICHTER, M.: Archeologický výzkum českých měst 13. století. (A 13. századi cseh városok régészeti kutatása.)

HD, 1979:4. 5–41.

A középkori cseh városok történetének régészeti kutatásával foglalkozó cseh archeológusok húszéves munkájának eredményeit összegezi a cikk.

ŽEMLIČKA, J.: Nezdarená mětská založení v Čechách ve 13. století. (Sikertelen városalapítások a 13. századi Csehországban.)

HD, 1979:4. 43–68.

A cikk a II. Premysl Ottokár korabeli Csehország városainak fejlődését vizsgálja. A 13. század első felében keletkezett városok életképessége a környező vidék mezőgazdasági fejlődésének a függvénye volt, kedvező mezőgazdasági háttér nélkül a város csak privilégiumában maradt város, hiszen lakossága elsősorban a mezőgazdaságban keresett megélhetést.

TOMAS, J.: Města v severozápadních Čechách ve 13. století. (Északnyugat-csehországi városok a 13. században.)

HD, 1979:4. 69–132.

Északnyugat-Csehország vidéke az ország legkorábban benépesült vidékeinek egyike, s a városfejlődés is itt volt a legdinamikusabb a 13. században. (A történetírás, a régészet, a várostörténeti kutatás és az oklevélkutatás eredményei az utolsó tíz évben.)

JIRÁSKO, L.: Kláštery ve městech v Čechách a na Moravě ve 13. století. (Városi kolostorok a 13. század Cseh- és Morvaországban.)

HD, 1979:4. 133–164.

A cikk az 1222 és 1300 között – elsősorban az uralkodó, a leggazdagabb főnemesek, és ritkább esetben a városok által alapított kolostorok és a középkori városok kialakulása közötti kapcsolatokat vizsgálja, elemzi a városok gazdasági és társadalmi környezete és a szerzetesi intézmények között kialakult szoros kapcsolatokat és kölcsönös viszonyukat.

DVORÁK, M.: Odbytové problémy městské ekonomiky v 16. století: Český Brod a kutnohorská hornická oblast. (A 16. századi városi gazdaság értékesítési problémái Český Brod és a kutna-horai bányavidék.)

HD, 1979:4. 205–248.

Elsősorban az exportra termelő városok – s ebben az esetben a sörgyártással és exporttal foglalkozó Český Brod gazdasági fellendülésével, ill. a gazdasági visszaesés okainak feltáráásával foglalkozik a cikk a 15–16. század fordulójától az 1618-as rendi felkelésig.

JANÁČEK, J.: Města v českých zemích v 16. století. (Városok a 16. századi cseh tartományokban.)

HD, 1979:4. 165–203.

A cikk a 15. és a 16. század fordulóján jelentkező politikai és gazdasági válság tényéből kiindulva elemzi a 16. századi csehországi városok fejlődését és helyzetét, lényegében a huszita háborúk befejezése és az 1620 között eltelt időben.

BĚLINA, P.: Ekonomická politika osvicenského absolutismu a česká města. (A felvilágosult abszolútizmus gazdaságpolitikája és a cseh városok.)

HD, 1979:4. 249–279.

A cikk a Mária Terézia és II. József korabeli reformok hatását próbálja a cseh városok fejlődésén lemérni.

FRANCIAORSZÁG

BOQUIET, G.: Les comédiens Italiens à Paris au temps de Louis XIV. (Az Olasz Színház Párizsban XIV. Lajos uralkodása idején.)

RHMC, 26. 1979:3. 422–438.

Az olasz színház műsorpolitikája és harca a francia színjátszó iskolákkal.

FURET, F. – OZOUF, M.: Deux légitimations historiques de la société française au 17e siècle: Mably et Boulainvilliers. (A francia társadalom két történelmi igazolása a 17. században: Mably és Boulainvilliers.)

AESC, 34. 1979:3. 438–450.

Mindkét tudós a nemzet és a civilizáció problematikájáról ír. Boulainvilliers arisztokratikus szemléletű, Mably pedig már a polgárság képviselője.

VIGUERIE, Jean de: Quelques remarques sur les universités francaises au dix-huitième siècle. (Néhány megjegyzés a XVIII. századi francia egyetemekről.)

RH, 531. 1979: júl.–sept 29–49.

1789-ben Franciaországban 22 egyetem működött. (A legjobban ellátottak a párizsi és a caeni.) Ezek közül kettő új alapítású, több kapott a század folyamán új alapszabályt. A dolgozat vizsgálja a fakultások (orvosi, jogi, teológiai, bölcsészeti) egyetemek közötti megoszlását, a hallgatók számának alakulását és (főképp a párizsi és az angersi egyetem példáján) a használt tankönyvek és a nevesebb oktatók világnézetét.

LUSEBRINK, H.-J.: Images et représentations sociales de la criminalité au 18e siècle: l'exemple de Mandrin. (A bűnözés társadalmi képe és megnyilvánulásai a 18. században: Mandrin példája.)

RHMC, 26. 1979:3. 345–364.

Louis Mandrin a 18. század egyik legismertebb csempésze és banditája volt Franciaországban. A cikk feldolgozza azokat az újságcikkeket, almanach részteket, narratív műveket, drámákat, dalokat, pamfleteket és verseket, amelyekben Mandrin valamilyen formában szerepelt.

LE YAOUAQ, J.: La mobilité sociale dans le milieu boutiquier parisine au 19e siècle. (A társadalmi mobilitás a párizsi üzlettulajdonosok körében a 19. században.)

MS, 1979:3. 89–112.

A kisüzlet tulajdonosok deklasszálódásának folyamatát vizsgálja a cikk. Elemzi a nagy szülők eredetét, a család nagyságát és az apa életében bekövetkezett üzleti szempontból szerencsétlen eseményeket.

HENTEBRYK, G.K.: Les patentables à Bruxelles au XIXe siècle. (Iparengedélyek Brüsszelben a 19. században.)

MS, 1979:3. 63–88.

A szerző a 19. századi iparengedélyek jegyzékét használja forrásul. A jegyzék elsősorban a kisüzemtulajdonosok, a kiskereskedők és a szabadfoglalkozásúak rétegének kutatását segíti elő. A forrásból kitűnik, hogy a 19. században a kisüzemtulajdonosok és kiskereskedők száma folyamatosan emelkedik, a nagyáruházak térhódítása ellenére is.

LUCET, Ch.: Lamartine, Tocqueville, Gobineau...Les ministres des Affaires étrangères de la Seconde République et leurs Cabinets. (Lamartine, Tocqueville, Gobineau... A Második Köztársaság külügyminiszterei és kabinetjei.)

RHD, 93. 1979:3–4. 248–278.

A külügyminiszterek és a jelentősebb miniszterek tevékenységének rövid ismertetése sok életrajzi vonatkozással.

LENGYELORSZÁG

- SKUBISZEWSKI, P.:** Polska sztuka średniowieczna czy sztuka średniowieczna w Polsce? (Középkori lengyel művészet vagy középkori művészet Lengyelországban?)
KH, 86. 1979:4. 891–916.
Vitacikk, melyet a szerző eredetileg a „Jahrbuch für Geschichte” számára készített azt vizsgálva, hogy vannak-e a lengyel kultúrának eltérő vonásai középkorban, hogyan történik meg egy bizonyos regionalizáció a 13. században, amely egybeesik a lengyel állam területi szétdarabolódásával.
- WITKOWSKA, Á.:** Kształtowanie się tradycji patnicznych w średniowiecznym Krakowie. (A zárandok-hagyományok alakulása a középkori Krakkóban.)
KH, 86. 1979:4. 965–985.
A Krakkóban eltemetett szentek, elsősorban Szaniszló püspök, Jan z Ket, Szymon z Lipnicy sírjánál kialakult kultusz a 15. században.
- URBAŃSKI, M.:** Niektóre problemy ruchu kredytowego w ziemi sanockiej w 15 w. (A hitelforgalom néhány problémája a szanoki területen a 15. században.)
PH, 70. 1979:4. 627–652.
A különféle periratok alapján 1423 és 1506 között regisztrálja a hitelforgalom alakulását és annak különféle formáit (egyszerű kölcsön, hosszúlejratú hitel, az ún. „wyderka”, családi tranzakciók stb.).
- SAMSONOWICZ, H.:** Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski. (A késő középkori Lengyelország városainak száma és nagysága.)
KH, 86. 1979:4. 917–931.
A városok kiterjedését és rangsorolását az általuk a 15. században kiállított katonaság létszáma, ill. a városok piacörzetének akcióradiusza alapján vizsgálja.
- MAGYARORSZÁG**
- POKLUDA, Z.:** Majetek uherské šlechty v českých zemích v 15.–20. století. (A magyar nemesek birtokai a cseh tartományokban a 15–20. században.)
CMM, 98. 1979:3–4. 296–325.
A cikk a Levéltári Közlemények 1975-ös évf. (235–276. p.) megjelent cikk rövidített és némileg átdolgozott változata.
- NUSSBACHER, G.:** Contributii privitoare la miscarile sociale din sud-estul Transilvaniei la inceputul al 16.-lea. (Társadalmi mozgalmak Erdély dél-keleti részén a 16. század kezdetén.)
RI, 1979:7. 1315–1327.
Források alapján tárja föl a Tölcsvár környéki társadalmi viszonyokat, határvilágosságokat, amelyek során Béldi Pétert lefejezték.

ADLER, Ph.: Nation and Nationalism among the Serbs of Hungary 1790–1870. (Nemzet és nacionalizmus a magyarországi szerbek körében 1790–1870.)
EEQ, 13. 1979:3. 271–285.

A cikk I. Lipót császárnak a magyarországi szerbek számára 1690-ben adományozott privilégiumait elemzi. Vizsgálja a szerb vallási, kulturális és önkormányzati jogok körének alakulását a különböző történelmi korszakokban, egészen a kiegyezésig.

HORVÁTH, P.: O ucasti poddanych v protihabsburskych stavovskych povstaniach. (A jobbágyság részvétele a Habsburg-ellenes rendi felkelésekben.)
HC, 27, 1979:3. 357–368.

A cikk csatlakozik ahhoz a magyar történetírásban is egyre gyakrabban képviselt nézethez, hogy a jobbágyságnak a 17. századi rendi felkelésekben való részvételét az eddigi történetírás eltúlozta. Külön foglalkozik a 17. századi rendi felkelésekben résztvevő jobbágyságok kérdésével, de alaposabban a Rákóczi-szabadságharcban harcoló szlovák jobbágyság részvételének az okait és célját vizsgálja (egész szlovák ezredek harcoltak Rákóczi seregeiben).

NÉMETORSZÁG

WILD, R.: Freidenker in Deutschland. (Szabadgondolkodók Németországban.)
ZHF, 6. 1979:3. 253–286.

16–18. századi szabadgondolkodók Németországban. Fogalomtörténeti megközelítés.

BAUMGART, P.: Epochen der preussischen Monarchie im 18. Jahrhundert. (A porosz monarchia korszakai a 18. században.)
ZHF, 6. 1979:3. 287–316.

A porosz monarchia 18. századi története periodizálásának felülvizsgálata. Brandenburg-Poroszország birodalmi- és külpolitikájának, valamint belső struktúrájának összehasonlító vizsgálata.

KRABBE, W.R.: Munizipal-sozialismus und Interventionsstaat. Die Ausbreitung des Städtischen Leistungsverwaltung im Kaiserreich. (Municipális szocializmus és intervenció állam. A városi szolgáltatási igazgatás elterjedése a császárságban.)
GWU, 30. 1979:5. 265–283.

A municipális szocializmus fogalma a Fábiánus Társaság program- és fogalom-repertoárjában keletkezett, követelték többek között – a városi közellátási- és közlekedési üzemek kommunalizálását. Németországban hasonló fogalom jött létre, az állami szocializmus fogalma, amely az 1872–73-ban alapított egyesület, a „Verein für Socialpolitik” tevékenységével kapcsolódott össze. A tanulmány bemutatja az egyesület célkitűzéseit, működését és a városi szolgáltatások fejlődését Németországban.

ULLMANN, H.-P.: Industrielle Interessen und die Entstehung der deutschen Sozialversicherung. = 1880–1889. (Ipari érdekek és a német társadalombiztosítás keletkezése [1880–1889].)

HZ, 1979:3. 574–610.

Bismarck szociálpolitikájának vizsgálata. Milyen körülmények között keletkezett a bismarcki munkásbiztosítás, miért vett részt a német ipar a biztosítási rendszerben és milyen hatással volt rá.

FLETCHER, R.: A Revisionist Looks at Imperialism: Eduard Bernstein's Critique of Imperialism and Kolonialpolitika, 1900–14. (Az imperializmus revizionista szemlélete: Eduard Bernstein az imperializmussal és a gyarmatosítási politikával kapcsolatos kritikája 1900–14.)

CEH, 12. 1979:3. 237–271.

A szerző bírálja az Eduard Bernstein I. világháború előtti nézeteiről kialakított véleményét. Megállapítása szerint az imperializmusról, a gyarmatosításról vallott revizionista nézetei kapcsán Bernstein nyíltan rámutatott a német külpolitika hibáira és veszélyeire.

JELAVICH, B.: Art and Mammon in Wilhelmine Germany: The Case of Frank Wedekind. (Művészet és pénz a vilmosi Németországban: Frank Wedekind esete.)

CEH, 12. 1979:3. 203–236.

A cikk Frank Wedekind német költőnek és színésznek a századforduló irodalmi életében elfoglalt helyét mutatja be.

CORNI, G.: L'agricultura nella repubblica di Weimar. (Mezőgazdaság és weimari köztársaság.)

SSSt, 20. 1979:3. 525–546.

A nemzetiszocialista ideológia gyors elterjedését megkönnyítő válság-viszonyok elemzése.

ABRAHAM, D.: Constituting Hegemony: The Bourgeois Crisis, of Weimar Germany. (Hegemóniára törekvés: a weimari Németország burzsoá válsága.)

JMH, 51. 1979:3. 417–437.

A szerző szerint a weimari Németországban az uralkodó egység létrejöttét elsősorban az egyes szektorok közötti, sőt a szektorokon belüli gazdasági érdekelleték gátolták. Más érdekeket képviselt a hazai piacra gyártó munkaigényes nehézipar és a kevésbé munkaigényes, exportra orientált könnyűipar; a gabonatermelő földbirtokosság és az erős választóréteget alkotó tej- és élőállat-termelő mezőgazdasági lakosság. Az ellentéteket a liberális parlamentáris állam keretében nem tudták feloldani.

FINK, C.: Stresemann's Minority Policies, 1924–29. (Stresemann kisebbségi politikája 1924 és 29 között.)

JCH, 14. 1979:3. 403–422.

A tanulmány Gustav Stresemann német államférfi, a Népszövetség kisebbségi érdekek védelmezésével foglalkozó bizottságának tagja által képviselt nemzeti-

ségi politikát elemzi. A cikkíró szerint Stresemann nem okolható Németországnak a kisebbségekkel szemben tanúsított későbbi politikájáért.

PAULEY, B.F.: Fascism and the Führerprinzip The Austrian Exemple (Fasizmus és a vezérelv: az osztrák példa.)

CEH, 12. 1979:3. 272–296.

A cikk tárgya az európai fasizmus egyik közös ismertetőjelének tartott „vezérelv”. A szerző az osztrák fasiszta párt vezető személyiségeinek a világháború előtti politikai életben elfoglalt helyét elemzi.

OLASZORSZÁG

BERGHER, H. – COURTEUX, A. – MOUTON, J.: Une abbaye latine dans la société musulmane: Montreale au 12e siècle. (Egy latin apátság a muzulmán társadalomban: Monreale a 12. században.)

AESC, 34. 1979:3. 525–547.

A cikk bemutatja hogyan funkcionál Szicíliában egy rurális társadalom, és elemzi a latin apátság és a körötte élő muzulmánok társadalmi kapcsolatait a 11–13. századig.

RUGOLO, C.M.: Vicende di una famiglia e struttura cittadina nel secolo 15.: l'esempio di Messina. (Egy család tevékenysége és városi struktúrák a 15. században: Messina példája.)

NRS, 73. 1979:3–4. 292–330.

A délitáliai városi arisztokrácia vagyoni helyzete, társadalmi, politikai súlya, kapcsolatai a központi hatalommal – Szicília középkori várostípusa – hagyatéki leltárak feldolgozása alapján.

NISTRÍ, E.: Per una rilettura di Gregorio Leti. (G. Leti újraolvasásához.)

NRS, 73. 1979:3–4. 349–377.

A 17. századi olasz libertinus pamfletíró genfi, londoni, holland emigrációjában írt munkái elemzése.

RODA, M.: Processi per stregoneria in Val Leventina (1650.) (Boszorkányperek Leventina völgyében. 1650.)

NRS, 73. 1979:3–4. 331–348.

A kereszténység előtti hiedelmek és rítusok továbbélése az izoláltabb északitáliai hegyvidékeken – a boszorkánymitológia alapelemei – a pereket lefolytató hatóságok – a perbefogottak vallomásai.

LIBERATI, L.B.: Vescovo e clero a Cremona durante la I. Guerra Mondiale. (A püspök és a papság Cremonában az I. világháború idején.)

NRS, 73. 1979:3–4. 415–434.

Cazzani püspök politikai tevékenysége, az Actio Catolica jelentősége és hatóköre Észak-Olaszországban az I. világháború alatt.

- D'ANTONE, L.: *Politica e cultura agraria: Arrigo Serpieri.* (Politika és agrártermelés: Arrigo Serpieri.)
 SSt, 20. 1979:3. 609–642.
 A fasiszta rendszer agrárpolitikája – Arrigo Serpieri „ruralista” ideológiája.)
- COTTURRI, G.: *DC e Pci: note sul dibattito in corso.* (Kereszténydemokraták és kommunisták: megjegyzések a jelenlegi vitához.)
 CM, 17. 1979:4. 27–42.
 A legutóbbi olasz választások mérlege – perspektívák a jövő megújított elméleti és politikai munkálataihoz.

ROMÁNIA

- CRISAN, I.H. *Continuitate neintrerupta pe vatra stramoseasca.* (Az ősi tűzhely kontinuitása.)
 ES, 1979:4. 43–66.
 A dáko-román elmélet historiográfiai ismertetésén kívül tartalmazza a régészeti emlékekre, kerámiákra vonatkozó adatokat is. Megállapítása szerint, egész Európában egyedül a román nép él ugyanazon a helyen, amelyen évezredekkel ezelőtt is élt.
- CRISAN, I.H. *Statul dac condus de Burebista.* (A Burebista vezette dák állam.)
 RI, 32. 1979:7. 1215–1235.
 A tanulmány az önálló, független és központosított dák állam megalakulásának 2050. évfordulójára íródott.
- PAPACOSTRA, S.: *Stefan si izbinda sa: Moldova independenta.* (Stefan elképzelése: a független Moldva.)
 MI, 1979: júl. 6–14.
 Nagy István (Stefan cel Mare) diplomáciai összeköttetései Európa szinte valamennyi fejedelmével.
- MIHORDEA, V.: *Raporturile Moldovei si Tarii Romanestii cu tatarii in secolele 16–18.* (Moldva és Havasalföld kapcsolata a tatárokkal a 16–18. században.)
 RI, 1979:6. 1069–1097.
 A kapcsolat főleg anyagi természetű kötelezettségeket jelentett a román fejedelemségeknek.
- JEWSEBURY, G.F.: *Nationalism in the Danubian Principalities: 1800–1825 – a Reconsideration.* (Nacionalizmus a dunai fejedelemségekben 1800 és 1825 között – egy új felfogás.)
 EEQ, 13. 1979:3. 287–296.
 A szerző véleménye szerint Moldva és Havasalföld történelmében 1825 előtt nem alakult ki tudatos, összehangolt nacionalista szellem, bár a nacionalizmus, mint politikai törekvés, csíráiban létezett a bojárok körében. Ez azonban csupán feudális alapokon álló osztálynacionalizmus volt.

TUDOR, C.: Un document cartografic privind impartirea administrativa a Romaniei in 1865. (Egy térkép Románia 1865-ös közigazgatási felosztásáról.)

RI, 1979:5. 923–929.

Történeszek és egyéb szakemberek munkája nyomán készült el az egyik első térkép a modern Romániáról.

VELICHI, C.: Les émigrés et la formation des états nationaux. (Az emigráció és a nemzeti államok kialakulása.)

RES–EE, 1979:4. 777–782.

A Romániába emigrált bolgár politikusoknak nagy szerepe volt az 1850–1878 közötti időszakban a törökellenes háború előkészítésében. G.D. Rakovszki 1867-ben alakította ki a központukat Bukarestben, amely a román haladó értelmiség támogatását is élvezte.

BROWN, V.F.: The Movement for Reform in Rumania After World War I.: The Parliamentary Bloc Government of 1919–1920. (Romániai reformtörekvések az első világháborút követően és az 1919–20-as parlamentáris obstrukciós kormány.)

SR, 38. 1979:3. 456–472.

A cikk az I világháború utáni román parlamenti unió és a Vaida-Voevod kormány politikai szerepét elemzi. Választ ad arra, hogy a kormány, sikeres külpolitikája ellenére, milyen, a reformtörekvések kapcsán kirobbant belső ellentétek hatására nem tudott megbirkózni az ország problémáival.

ZAHARIA, G. – FATU, M.: 1940 – Romania.

AI, 1979:6. 164–194.

Elemzi az 1918-tól megjelenő fasiszta típusú szervezeteket. Hangsúlyozza, hogy létezésüket megkönnyítette Románia elszigetelt helyzete; hogy az uralkodó osztály mintegy „bérbe vette” e szervezeteket a forradalmi mozgalom letörésére; s hogy igazi tömegbázist soha nem tudott szerezni magának. Rámutat arra, hogy mind a német, mind a magyar hasonló szervezetekkel szoros kapcsolatot tartottak fenn. A „fasiszta típusú szervezet” jelzőt más, polgári pártokra is kiterjeszti, pl. az Erdélyi Pártra is.

NEDELICU, F. Date noi privind legaturile Garzii de fier cu nazismul. (A Vasgárdának a nácizmussal való kapcsolataira utaló új adatok.)

RI, 1979:7. 1351–1355.

A cikk közli Codreanu egyik Münchenbe küldött levelét, amelyben kifejti véleményét a zsidókérdéssel kapcsolatban.

CONSTANTINIU, F.: Aspecte ale crizei regimului antonescian in ajunul insurectiei nationale armate antifasciste si antiimperialiste. (Az Antonescu-féle rendszer válsága az augusztusi fegyveres felkelést megelőző időszakban.)

RI, 1979:7. 1305–1315.

A Vasgárda és a fasiszta Németország kapcsolatainak utolsó szakaszát elemzi a tanulmány.

SPANYOLORSZÁG

RUIZ, T.: Expansion et changement: la conquete de Séville et la société castillane. (1248–1350) (Expanzió és változás: Sevilla meghódítása és a kasztíliai társadalom /1248–1350./)

AESC, 34. 1979: 548–565.

A Reconquista társadalmi és gazdasági következményei. X. Alfonz szerepe az ún. városi lovagok szerepének növekedésében.

BEM-AMI, S.: La rébellion universitaire en Espagne. (Az egyetemi felkelés Spanyolországban.)

RHMC, 26. 1979:3. 365–390.

Az egyetemi ifjúság részvétele azokban a harcokban, 1927 és 1931 között, amelyek végül a Második Spanyol Köztársaság születéséhez vezettek.

MESCERJAKOV, M.T.: Internacional'nüe brigadü v Ispannii. (A nemzetközi brigádok Spanyolországban.)

NNI, 1979:4. 37–54.

A szerző kiegészítéseket tesz az önkéntes antifasiszta mozgalom történetéhez.

SZOVJETUNIÓ

PETRUHIN, V.Ja – PUSKINA, T.A.: K predüstorii drevneruszszkogo goroda.

(Az ó-orosz városok előtörténetéhez.)

ISZSZSZR, 1979:4. 100–112.

A szerzők a korábbi kutatások (11–13. századi városok) mellett lényegesnek tartják a 9–10. századi kereskedő és kézműves települések történetét.

SZOBOLÉVA, N.A.: Szimvolü ruszszkoj goszudarsztvennoszti. (Az orosz államiság jelképei.)

VI, 1979:6. 47–59.

A heraldika kutatója az 1479-ben keletkezett első orosz címer ábráit elemzi.

ABRAMOVICS, G.B.: Pomesztnaja politika v period bojarszskogo pravlenija v Roszszii. (Az oroszországi nemesi politika a bojár-uralom idején.)

ISZSZSZR, 1979:4. 192–199.

Az 1538–1843 között keletkezett adománylevelek, összeírások, szájhagyomány feljegyzéseinek analízise.

SZKRÜNNIKOV, R.G.: Rannie szibirszkie letopiszi. (Az első szibériai kodexek.)

ISZSZSZR, 1979:4. 82–99.

A 17. század 20–30-as éveiben keletkezett egyik legrégebbi kódex „A Szibériai föld rövid leírása”-nak forráskritikai elemzése.

- ALFEROVA, G.B. – HARLAMOV, V.A.: Kreposztñue ukreplenija Kieva vo vtoroj polovine 17. veka. (Kievi erődítmények a 17. század második felében.) VI, 1979:7. 61–75.
A tanulmány aktualitását az adja, hogy a szerzők eddig nem publikált dokumentumokat találtak arra vonatkozóan, hogy a külpolitikailag veszélyeztetett Kievből hogyan építették át az elavult faerődítményt korszerű föld-védelmi rendszerré.
- KUBIS, K.: Rusko, severni válka a baltisky obchod. (Oroszország, az északi háború és a balti kereskedelem, 1690–1730.) ČCH, 27. 1979:3. 380–414.
Ezzel a kérdéssel az eddigi történeti irodalom alig foglalkozott. A cikk az északi háború konkrét példáján elemzi a háború és a kereskedelem kölcsönös viszonyát. Oroszországnak a balti távkereskedelemben való részvétele, ill. egyre aktívabb bekapcsolódása alapján a szerző vázolja azokat a változásokat, amelyeket az északi háború a Keleti Baltikum vidéki államok, s végeredményben valamennyi érintett ország gazdasági fejlődésében jelentett a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.
- HILDERMEIER, M.: Ständeordnung und sozialer Wandel: Russland in der Frühphase der Industrialisierung. (Rendiség és szociális változás: Oroszország az iparosítás kezdeti szakaszában.) GG, 5. 1979:3. 313–336.
A 18. és 19. századi iparosítási kísérletek hatása a társadalmi struktúrára; a renden belüli és a rendek közötti mobilitás vizsgálata mellett kitér az osztályok keletkezésének problémájára is.
- RASZKIN, D.I.: Ispol'zovanie zakonodatel'nyh aktov v kreszt'janszkih cselobitnyh szeredinü 18. veka. (A törvények felhasználása a 18. századi paraszti kérvényekben.) ISZSZSZR, 1979:4. 179–192.
Az orosz parasztok korabeli társadalmi tudatának vizsgálata. A tanulmányt majdnem 4 oldalas forrásjegyzék egészíti ki.
- JASKIEWICZ, L.: Nowozytne samowadztwo rosyjskie i jego interpretacje. Przyczynke do dziejów abszolutyzmu w Rosji. (Az újkori orosz önkényuralom és interpretációi. Adalék az abszolutizmus történetéhez Oroszországban.) PH, 70. 1979:4. 679–693.
A „szamoderzsavija” a cárizmus kormányzati–közjogi doktrínájának 20. század eleji értelmezései, elsősorban a kor oroszországi államjogi irodalmában.
- DOSZTJAN, I.Sz.: „Evropejszkaja utopija” V.F. Malinovszkogo. (Malinovszkij Európai utópia-ja.) VI, 1979:6. 32–46.
Az orosz felvilágosodás egyik eredeti gondolkodója, a Cárskojze szeloi líceum első igazgatója, diplomata; filozófiai, közgazdasági és morális témák újonnan felfedezett írója Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij (1765–1814.).

GERASZIMOVA, Ju.I.: Dekabriszt A.N. Murav'jev godü pervoj revoljucionnoj szituacii. (A dekabrista Muravjov az első forradalmi helyzet éveiben.)
 ISZSZSR, 1979:4. 164–172.
 A meggyőződéses humanista társadalmi, politikai tevékenysége.

JOHANSON, Ch.: Autocratic Politics, Public Opinion, and Women's Medical Education during the Reign of Alexander II. 1855–1881. (Abszolutisztikus politika, közvélemény és a nők orvostani képzése II. Sándor uralkodásának idején, 1855–1881-ig.)

SR, 38. 1979:3. 426–443.

A szerző a női orvostudomány fejlődésének állomásait követi nyomon a krími háborút követő időszak Oroszországában. A női egyenjogúság megvalósulásának nehézkes folyamatában tükröződik II. Sándor cár önkényuralmának, a cári kormányzat szervezetlenségének, egyes állami tisztviselők korlátlan hatalmának és az orosz közvélemény erejének a kölcsönhatása.

HOCH, S.L. – AUGUSTINE, W.R.: The Tax Censures and the Decline of the Serf Population in Imperial Russia, 1833–1858. (Adóösszeírások és a jobbágynépeség hanyatlása az Orosz Birodalomban 1833 és 1858 között.)

SR, 38. 1979:3. 403–425.

A Nagy Péter által bevezetett fejadó eredményeképpen 1724 és 1858 között tíz alkalommal tartottak népességösszeírást az Orosz Birodalomban. Ezek adatai alapján a szerzők arra a kérdésre keresnek választ, hogy a jobbágyválságnál kimutatható folyamatos népességcsökkenésre természeti (pl. alacsony születési arányszám, kolerajárvány) vagy pedig társadalmi (jobbágyfelszabadítás) tényezők hatottak inkább.

VEKSZEL'MAN, M.I.: Dejatel'noszt' ruszszkih komerceszkih bankov v Szrednej Azii i ih rol' v razvitii mesznoj burzsuazii. (Az orosz kereskedelmi bankok közép-ázsiai tevékenysége és szerepük a helyi burzsoázia fejlődésében.)

ISZSZSR, 1979:4. 150–164.

A múlt század 60–90-es éveiben az orosz kapitalizmus fejlődésének kiszélesedését kíséri figyelemmel a szerző.

AVRICH, P.: Bakunin and the United States. (Bakunin és az Egyesült Államok.)

IRSH, 24. 1979:3. 320–340.

Mikhail A. Bakunin orosz forradalmár, a szláv nemzetek egyesülésének élharcosa, 1861-ben szibériai száműzetéséből az USA-n keresztül Angliába szökött. A szerző Bakunin eszméinek elterjedését és növekvő népszerűségét tárgyalja az Egyesült Államokban a század elejétől napjainkig.

GREGORY, P. A Note on Russia's Merchandise Balance and Balance of Payments during the Industrialization Era. (Oroszország kereskedelmi mérlege és a fizetési egyensúly az iparosítás korszakában.)

SR, 38. 1979:4. 655–662.

A szerző szembeszáll Sontag és Miller felfogásával, mely szerint a cári Oroszor-

szág kereskedelmi mérlege 1880 és 1913 között nem lehetett annyira passzív mint ahogy erre a hivatalos adatok következtetni engednek. A szerző a korabeli kereskedelmi statisztikák összehasonlításával, a külföldi tartozások és követelések, valamint az aranytartalmak figyelembevételével kialakított véleményében cáfolja Sontagék állítását.

MOISZENKO, T.L.: Metodü izucsenija kreszt'janszkaj arendü v Roszszii po dannüm zemszkaj sztatisztiki konca 19. veka. (Az oroszországi paraszti földbérlés kutatási módszerei a 19. század végi statisztikai adatok alapján.)
ISZSZSZR, 1979:4. 66–81.

Az 1880 és 1913 közötti vállalkozói és fogyasztói földbérlések elemzése.

MÜLLER, E.: Agrarfrage und Industrialisierung in Russland. 1890–1930. (Agrárkérdés és iparosítás Oroszországban, 1890–1930.)
GG, 5. 1979:3. 297–313.

A modernizációs kísérletek különböző fajtáit vizsgálja a szerző. Kitér az I. világháború előtti Vitte és Sztolipin-féle kísérletekre és az 1929-es kényszerkollektívizálásra is.

PERRINS, M.: Russian Military Policy in the Far East and the 1905 Revolution in the Russian Army. (Az orosz katonapolitika Távol-Keleten és az 1905-ös forradalom az orosz hadseregben.)
ESR, 9. 1979:3. 331–350.

A cikk felvázolja az oroszok elszigetelődésének okait a Távol-Keleten, a katonai vezetők nézeteltéréseit. Az orosz katonai vezetők „nem készültek komolyan” a Japán elleni háborúra. Leírja a katonai állományt ért hatásokat, majd azzal zárja a szerző a cikkét, hogy az 1905-ös háború morális krízist jelentett.

HAUMANN, H. Staatsintervention und Monopole im Zarenreich – ein Beispiel für Organisierten Kapitalismus? (Az állami intervenció és a monopóliumok a cári Oroszországban – a szervezett kapitalizmus egy példája?)
GG, 5. 1979:3. 336–356.

A nagyipar és a bankok állami kapcsolatait vizsgálja, részletesen elemzi a tőkések érdekképviseleti szervezeteinek az államra gyakorolt befolyását, valamint az első világháború alatti gazdasági irányítási rendszer működését.

EICHWEDE, W.: Strukturprobleme der sowjetischen Industrie- und Bergbauarbeiter in der Zwanziger Jahren. (A szovjet ipari munkásság struktúrájának problémái a húszas években.)
GG, 5. 1979:3. 356–378.

A szerző véleménye szerint a szovjet munkásosztály nem alkotott – szociológiai értelemben – egységes egészet, szemben a parasztsággal, a gyárakban szétaprózódott munkásság így teljesen a rendszerhez volt kötve és a lényeges döntésekből ki volt zárva. A NEP-korszakban, valamelyest figyelembe vették a döntések meghozatalában a munkásság érdekeit s így rövid ideig a rendszert stabilizáló osztályá vált.

- SHELLEY, L.: Soviet Criminology: Its Birth and Demise, 1917–1936. (Szovjet kriminológia, születése és elhalása 1917–1936.)
SR, 38. 1979:4. 614–648.
A szerző cikkében arra keres választ, hogy 1917 és 36 között mely politikai tényezők hatására szorultak háttérbe a szovjet kriminológiai kutatások.
- FAJN, L.E.: „Voennij kommunizm” i kolhoznoe sztroitel’sztvo. (A „hadikommunizmus” és a kolhoz-szervezés.)
ISZSZSZR, 1979:4. 121–132.
A mezőgazdaság szocialista átalakításának új aspektusa a hadikommunizmus hatása a folyamatra.
- ALTRICHTER, H.: Agrarstruktur und Agrarpolitik am Vorabend der Kollektivierung. (Agrárstruktúra és agrárpolitika a kollektivizálás előestéjén.)
GG, 5. 1979:3. 378–398.
Az 1917-es évtől kezdve kíséri figyelemmel az agrárstruktúra alakulását a Szovjetunióban.
- GONEC, V.: Otázky jednoty zahraničné politické aktivity Sovetské Ukrajiny a Sovetského Ruska pred vznikom SSSR. K pojmu diplomatický svazek soveských republik. (A Szovjet-Ukrajna és a Szovjet-Oroszország külpolitikai aktivitása egységének kérdései a Szovjetunió megalakulása előtt. A szovjet köztársaságok diplomáciai szövetsége fogalmához.)
CMM, 98. 1979:3. 231–261.
- RITTERSPORN, G.T.: Société et appareil d’État soviétique (1936–1938: contradictions et interférences.) (A szovjet társadalom és államapparátus: ellentmondások és interferenciák.)
AESC, 34. 1979:4. 843–867.
Hatalmi harcok az SZKP-n belül a 20-as, 30-as években. A vezető hivatalnok réteg társadalmi problémái. A dolgozó tömegek passzív ellenállási kísérletei.
- ZELENIN, I.E. – SUSZTOV, A.K.: Kolhozü i szel’szkoe hozjajsztvo Central’nogo promüslennogo rajona RSzFSzR v godü szocialiszticeszkogo sztroitel’sztva. (A mezőgazdaság és a kolhozok az Oroszországi Föderatív SzSzK központi ipari körzetében a szocialista építés éveiben.)
ISZSZSZR, 1979:4. 37–53.
A tanulmány a levéltári, statisztikai adatok gazdag dokumentálásával a nem-feketeföld zóna szocialista átszervezésének történetét írja le 1927 és 1937 között.

Hibaigazítás az 1982/3-as szám 73. oldalához: Az elsősor helyesen a következőképpen hangzik: A nagybirtokosok az 1530–40-es években kezdtek tömegesen reagálni az új helyzetre:

